

***Görəsən, sivilizasiyalara, xalqlara
və ayrı-ayrı insanlara bir-birini
eşitməyə, anlamağa nə mane olur və nə
kömək ola bilər?!***

Mehriban Əliyeva

Səlahəddin Xəlilov

**SİVİLİZASİYALARARASI
DİALOQ**

(dəqiqləşdirilmiş 2-ci nəşr)

“Adiloğlu” nəşriyyatı

Bakı 2009

Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı,
“Adiloğlu” nəşriyyatı, 2009. – 258 səh.

Kitab vahid ümumbəşəri sivilizasiya ideyasına, Şərq və Qərb sivilizasiyaları, habelə lokal sivilizasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqəyə, onların toplanması və ya qarşıdurması hallarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Əsərdə müxtəlif sivilizasiyaların üstün əlamətləri, onlar üçün spesifik olan ictimai təşkilatlanma formaları, coğrafi-siyasi və mədəni-mənəvi müəyyənlik məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Kitab ictimai-siyasi elmlərin nümayəndələri, diplomatlar və müvafiq sahədə ixtisaslaşan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN – 978-9952-25-126-5

© Xəlilov S.S., 2009

©“Adiloğlu”, 2009

Giriş

Üçüncü minilliyə keçid dövründə bəşəriyyətin sanki bir hesabat vermək məsuliyyəti yaranmış, ümumbəşəri özünüdərk problemləri aktuallaşmışdır. XXI əsr *sivilizasiyalararası dialoq* ideyası ilə başlanmışdır. Son illər ərzində müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə bu mövzuda müzakirələr aparılmış, beynəlxalq konfranslar, simpoziumlar keçirilmişdir. Bu məsələni BMT, YUNESKO, digər beynəlxalq təşkilatlar və bir çox dövlət başçıları da dəfələrlə gündəmə gətirmiş, qlobal problemlərin bütün dünya xalqlarının birgə səyləri ilə həll edilməsi zərurəti vurğulanmış, sülh və əminamanlıq, mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi üçün belə bir dialoqun qaçılmaz olduğu göstərilmişdir.

Lakin ən önəmli məsələ “*sivilizasiyalararası*” dedikdə hansı sivilizasiyaların nəzərdə tutulması məsələsidir. Bir çox hallarda söhbət Şərq və Qərb, digər hallarda İslam və Xristian sivilizasiyalarından gedir.

Biz sivilizasiyanın dini əlamətə görə bölünməsinin əleyhinəyik. Şərq və Qərb sivilizasiyalarından da-

nışılması bizə daha məntiqli görünür. Lakin hətta bu bölgünün özü də nisbidir. Belə ki, əslində, vahid ümumbəşəri bir sivilizasiya vardır ki, bütün xalqlar və bölgələr bu prosesdə müəyyən dərəcədə iştirak etmişlər və onların hamısının bu sivilizasiyadan bəhrələnməyə haqqı vardır. Bununla belə, bəşəriyyətin inkişafı bütöv və ardıcıl proses olmayıb, müəyyən diskret inkişaf aktlarına ayrıldığına görə, söhbət çox vaxt müxtəlif coğrafi-siyasi bölgələrdə və konkret bir dövrdə formalaşmış olan proseslərdən, yəni lokal sivilizasiyalardan gedir. Məsələn, sivilizasiya tarixi sahəsində müntəzəm surətdə tədqiqatlar aparan A.C.Toynbi bəşər tarixini sivilizasiyaların əvəzlənməsi kimi nəzərdən keçirir və bu zaman ayrı-ayrı dövrlərdən, imperiyalardan, coğrafi, dini və hətta etnik-milləti bölgülərdən istifadə edir.¹ Yəni əslində nisbi daxili tamlığa malik böyük ictimai birliklərin yaranması, inkişafı və süqutundan bəhs olunur. Ümumbəşəri tərəqqi bax beləcə, lokal inkişaf proseslərinin dinamik məcmuyu, sintezi kimi götürülür. Lakin bu lokal proseslər necə toplana bilər və onlar vahid ümumbəşəri inkişafın ünsürləri kimi nə dərəcədə bir-birlərini tamamlayırlar?

Lokal sivilizasiyaların toplanması məsələsi çox ciddi elmi-fəlsəfi bir problemdir. Hələlik bu sahədə tədqiqatlar demək olar ki, aparılmır. Əvəzində ayrı-ayrı lokal sivilizasiyalar qarşılaşdırılır və onların

¹ *А.Тойнби. Постигжение истории. М.: Айрис-пресс, 2002.*

ümumi cəhətlərindən daha çox, fərqli cəhətləri önə çəkildiyinə görə, “sivilizasiyaların toqquşması” ideyası ortaya atılır. Bu ifadə müasir ictimai fikirdə ən çox S.Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” kitabından sonra aktuallaşmışdır. Amma ilk dəfə bu məsələyə müraciət edən A.C.Toynbi olmuşdur. Onun eyni adlı məqaləsində müxtəlif tarixi dövrlərdə lokal sivilizasiyaların əlaqəsindən, qarşılıqlı təsirindən və toqquşmalarından bəhs olunur. O, məsələn, xristianlığın yaranmasında və formalaşmasında mühüm rolunu yunan-roma və siryani sivilizasiyalarının toqquşmasından bəhs edir. Hətta “xristianlığı bu iki mədəniyyətin izdivacından” yaranmış hesab edir.² Burada din sivilizasiyanın məhsulu kimi təqdim olunur.

S.Hantinqton isə sivilizasiyaları dinlərlə bağladığından, sivilizasiyalararası toqquşmanı dinlər arasındakı münasibətlə izah etməyə çalışır. O, ən çox islam və xristianlıq arasındakı fərqləri önə çəkir. Xüsusən, müsəlmanların daha sürətlə artmasını rəhbər tutaraq, bir növ islam təhlükəsindən bəhs edir.³ Hantinqton digər tərəfdən, milli kimlik, milli-etnik özünüdərk məsələlərini də sivilizasiya kontekstində təq-

² *А.Тойнби. Цивилизация перед судом истории. «Прогресс» - «Культура», 1996. стр 132.*

³ *С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. – М., АСТ, 2003, стр. 90.*

dim edir.⁴

Müasir dövrdə proseslər vahid sivilizasiyanın formalaşması istiqamətində gedir. Ən azı, qloballaşma buna xidmət edir. Lakin bu vahid sivilizasiyanın “Qərb sivilizasiyası” anlayışı ilə bilərəkdən və ya bilməyərəkdən qarışdırılması halları üstünlük təşkil edir. Halbuki, müasir sivilizasiyanın strukturunda bütün əvvəlki lokal sivilizasiyaların nailiyyətləri təmsil olunur və Şərqlin rolu heç vaxt unudulmamalıdır.

Belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, Avropa Renessansında Şərq əsasən vasitəçi rol oynamış, antik mədəniyyətin və qədim yunan fəlsəfəsinin, avropalılar tərəfindən yenidən mənimsənilməsində iştirakçı olmuşdur. Bundan sonra Qərb məhz yeni, fərqli bir istiqamət olaraq formalaşmışdır.

Lakin bununla belə, son əsr ərzində Şərqdə milli dövlətlərin yaranması, milli-fəlsəfi fikrin oyanışı yeni bir sintez perspektivindən xəbər verir. Bu yeni fəlsəfi fikir daha artıq orta əsrlər İslam fəlsəfəsinin sadəcə davamı ola bilməz, çünki Şərqlin tənəzzül dövründə Avropa ümumbəşəri fəlsəfi fikrin inkişafı sahəsində misilsiz nailiyyətlər əldə etmiş və fəlsəfəni yeni intellektual səviyyəyə qaldırmışdır. Belə olan halda yenidən velosiped icad etməkdənsə, bir tərəfdən, Qərb fəlsəfəsini mənimsəmək, digər tərəfdən də Şərq

⁴ Вак: *С.Хантингтон. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности* / Пер. с англ. А.Башкирова. – М.: АСТ, 2004.

fəlsəfi düşüncəsinin rəşional xəttini bərpa etmək yolu ilə yeni, dövrün tələblərinə cavab verən sintetik fəlsəfi sistem yaradılmalıdır. Bu sistem millilik və ümumbəşəriyyəti ehtiva etməli, ənənəvi mənəviyyatın müasir intellektual texnologiya ilə uzlaşması üçün yeni optimal ideya mühiti yaradılmalıdır. Bu ictimai-tarixi vəzifə indi həm də ona görə aktuallaşmış ki, Qərbin daxili mənəvi potensialı tükənmək üzrədir və bəşəriyyət yeni ideya səviyyəsinə qalxmasa, böyük böhranla üzləşə bilər.

Son əsrdə Avropa ideoloqlarının dəfələrlə Qərbin mədəni-mənəvi süqutundan bəhs etmələri heç də təsadüfi olmayıb, Qərb həyat tərzinin ümumbəşəri fəlsəfi düşüncə ənənəsindən fərqli istiqamətdə davam etməsinə, fəlsəfənin getdikcə daha çox dərəcədə pragmatik və utilitar düşüncə metodologiyası ilə əvəzlənməsinə, onun yerinə təbiət elmlərindən törəmə olan pozitiv intellektual-məntiqi sistemlərin, psevdofəlsəfi təlimlərin gəlməsinə və bundan doğan mənəvi boşluğa reaksiyadır.

Qərb intellekt qanadlarında çox uzaqlara uçmuş, həyatın təməl prinsiplərindən, fəlsəfi bazisdən ayrı düşmüşdür. Həm də artıq çox uzaqlara getmişdir ki, geri qayıtmaq bir o qədər də asan məsələ deyil. «Qayıdış zamanı geridə olan qabağa düşür» hikmətini yada salsaq, sıra Şərqiindir. Təməl prinsipləri harada, hansı yol ayrıcında itirmişdiksə, yenidən həmin nöqtədən başlayaraq axtarsaq və bu zaman yeni dövrün

intellektual imkanlarından istifadə edə bilsək, ola bilsin ki, fəlsəfi fikrə və ümumbəşəri tərəqqinin inkişafına ikinci nəfəs gətirə bilərik.

Bu gün islam dünyasında ilk dəfə milli-demokratik dövlət qurmuş Azərbaycanda yeni düşüncə və həyat tərzini yeni fəlsəfi ideya və yeni ideologiya axtarışları ilə əlaqəli olsa da, bu proses müəyyən nisbi müstəqilliyə və məxsusi ənənəyə malikdir. Özümüzlə qayıtmaq və öz milli fikir potensialımız zəminində müasir fəlsəfi sistemlər qurmaq və milli ideologiyaları da bu yeni və qədim fəlsəfənin ruhuna uyğun kökləmək yönündə axtarışlar gedir. Bu axtarışların təməlinə Zərdüş, Dədə Qorqud, Bəhmənyar, Şeyx Əl-İşraq durur. Biz milli-mənəvi köklərimizə, milli-fəlsəfi fikir tariximizə Qərb fəlsəfəsi prizmasından baxmaq məcburiyyətində qalsaq da, müəyyən məqamlarda onlarla birbaşa ruhani təmas qurmağa, qəlbimizin dərinliyində onları heç bir vasitəçi olmadan duymağa, zaman uçurumunun yaratdığı ögeylik sindromunu aradan götürməyə qadir olduğumuzu sübut etməliyik.

Oxuculara təqdim olunan bu kitab məhz belə bir niyyətlə yazılmışdır.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, biz «Şərq» və «Qərb» anlayışlarını heç də coğrafi terminlər kimi işlətmirik. Baxmayaraq ki, bu anlayışlar əvvəlcə ölkələrin məhz coğrafi yerləşməsinə uyğun olaraq işlədilmişdir, lakin sonralar onların simvolik mənalara formalaşmışdır.

Belə ki, *əvvəla*, Şərq – ənənəvilik, Qərb isə müasirliyin simvolu kimi başa düşülür. Bu baxımdan, Şərqdə və Qərbdə elmin, mədəniyyətin, təhsilin xüsusiyyətləri də məkandan daha çox zaman göstəriciləri ilə səciyyələnir.

İkincisi, Şərq və Qərb bölgüsü mədəni-mənəvi bölgü kimi, habelə sivilizasiyaların tipi və düşüncə tərzləri arasındakı fərqlərə görə getdiyindən biz kitabda bu anlayışlardan məhz həmin mənada istifadə edəcəyik.

Üçüncüsü, və ən başlıcası, Şərq və Qərbi fərqləndirən ən mühüm amil münasibətlərin şəxsi, yoxsa ictimai miqyasda qurulmasıdır. Belə ki, Şərq düşüncəsində məqsəd *insanın kamilləşməsi*, Qərb düşüncəsində isə – cəmiyyətin təkmilləşdirilməsidir.

Bəli, Şərq və Qərb coğrafi bölgüdən daha çox, zaman bölgüsüdür. Qədimlik və ənənəvilik müasirliklə, modernləşdirmə ilə qarşılaşır. Şərq dedikdə, insana əzəldən xas olan, onun mahiyyətini ifadə edən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, Qərb dedikdə, insanın yeni dövrdə əldə etmiş olduğu intellektual və texnoloji uğurlar yada düşür. Bu cür başa düşüldükdə, Yeni Dövrə qədər hər hansı bir Qərb sivilizasiyasından danışmaq mümkün deyil. Roma imperiyasının süqutundan ta Renessans dövrünə qədər Avropa da Şərq sivilizasiyasının bir hissəsi idi. Həm də ucqar hissəsi, əyalət idi. Dünyada baş verən əsas proseslər, sivilizasiyanın ağırlıq mərkəzi, geopolitik situasiyanı müəy-

yən edən böyük hadisələr məhz Şərqdə baş verirdi. Avropa ölkələri ancaq bu böyük mədəniyyət mərkəzləri ilə bağlı olmaq dərəcəsinə görə sivilizasiyaya qatıla bilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Orta əsrlərdə müsəlman dünyasının təsir dairəsində olan İspaniya elmi-fəlsəfi fikrin inkişafında oynadığı rola görə bütün digər Avropa ölkələrindən öndə gedirdi. Vatikan isə sivilizasiyanın, tərəqqinin yox, sxolastikanın və inkvizisiyanın ideya mərkəzi idi.

Varlığın iki böyük əsasının, maddi və mənəvi, hissi-empirik və hissi-estetik başlanğıcının bu və ya digər dövrdəki prioritetliyi bəşər sivilizasiyasının müxtəlif zaman kəsiklərində formalaşan müxtəlif keyfiyyətli, xarakterli qatlarının fərqləndirilməsi də coğrafi bölgüyə əsaslanmır. Sadəcə olaraq müasir Avropa «Qərb sivilizasiyası»nın daşıyıcısına çevrildikdən sonra onun keçmiş zamana ekstrapolyasiyası subyektiv mülahizələrlə həyata keçirilir ki, bu da avropasentrizimin daha bir təzahürüdür. Onların əsas argumenti, əlbəttə, antik sivilizasiyadır. Lakin obyektiv təhlil göstərir ki, antik dövrdə yaradılan dəyərlər sistemi müasir Şərq və Qərb bölgüsü baxımından heç bir tərəfə uyğun gəlmir və daha çox dərəcədə sinkretik hadisədir.

Şərq təfəkküründə ona görə hissi-estetik və metaforik məqam ön plana çıxır ki, insan-dünya münasibətlərində bütövlüyün qorunub-saxlanması üçün onlar hissi-empirik və rəşional məqamlara nisbətən daha

əlverişlidir. Bizim Qərb düşüncəsi kimi səciyyələndirdiyimiz hissi-empirik metod hadisələrin hissələrə ayrılmasını, parçalanmasını tələb edir. Marksizmin terminologiyası ilə desək, əslində bu, metafizik metoddur. Və Qərbin bütün sonrakı uğurlarının təməlinə dünyanın məhz hissə-hissə, konkret hissi təcrübə aktları sayəsində öyrənilməsi və bu hissələrin sintezindən onun yeni, bütöv mənzərəsinin hasil olması dayanır. Bu, əslində dünyanın elmi təhlilidir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə, «Elm – Qərbin yeni dinidir».⁵ Daha doğrusu Qərbin təməlinə din yox, elm dayanır.

Lakin Şərq dünyanın bədii-estetik mənzərəsindən çıxış edir. Hissədən yox, bütövdən başlayır. Sonlu olanlar sonsuzluğun, əbədiyyətin bir anı, məqamı kimi götürülür. Hegelin haqlı olaraq müşahidə etdiyi kimi, “Şərqdə bölünməz, möhkəm, vahid, substansional olanlar üstünlük təşkil edir... Qərb isə, xüsusən yeni dövrdə, sonsuzluğun müntəzəm bölünməsindən və parçalanmasından çıxış edir”.⁶

Qərb düşüncə tərzinə görə, bütöv – hissələrin cəmidir. Əvvəlcə hissələr dərk edilməli, sonra onlardan bütöv konstruksiya alınmalıdır. Bunun üçün isə empirik və rəşional idrakın vəhdəti tələb olunur.

⁵ *Гарриет Байнфилд, Ефрем Корнголд. Между небом и землей.* М. 1997, стр. 27.

⁶ *Г.В.Ф.Гегель. Лекции по эстетике.* Т.2, СПб., Наука, 2001, стр. 311.

Rasional idrak Şərq üçün də səciyyəvidir. Lakin Şərqdə rəasional, yəni, əqli fəaliyyət birbaşa bütövün dərkinə yönəldilir. Düşüncənin obyektinə nə az, nə çox, bütövlükdə kainat, ali məqsəd, əbədiyyət və nəhayət, Allahın özüdür.

Allah ideyasının birbaşa mənimsənilməsi Qərb düşüncəsi üçün səciyyəvi deyil. Ona görə də, Qərb ya dindən ümumiyyətlə kənarda dayanır, ya da Allah ideyasını sadəcə bir simvol kimi qəbul edərək düşüncənin strukturundan kənarlaşdırır və məhz kənarda özünü tapmış olur. Qərbdə azadlıq nəinki başqa insanların, sosial qurumların, siyasi hakimiyyətin məhdudiyyət sferasından, həm də Allahın hər yerdə və hər şeydə iştirakından irəli gələn daxili nəzarət sferasından kənara çıxmaqla əldə edilmiş olur. Ona görə də «Allah ölmüşdür» ideyasının müəllifləri (Nitsşe, Haydegger və s.) Qərbdə az qala azadlıq ideallarının böyük daşıyıcıları, carçıları kimi dəyərləndirilir.

Lakin digər tərəfdən, XIX əsrdən başlayaraq Şərq düşüncə tərzinə böyük maraq yaranmış və bu iki sivilisasiyanın gələcək sintezindən xəbər verən yeni fəlsəfi və ədəbi-bədii axtarışların əsası qoyulmuşdur.

Bu vəhdət ideyasının əsas carçıları O.Şpenqler, A.Toynbi, M.İqbal kimi, L.N.Tolstoy, Emerson, U.Uitmen, C.X.Cübran, Əmin Ər-Reyhani, Həsən bəy Zərdəbi, Cəvahirəl Nehru kimi şəxsiyyətlərdir. Əslində bu ideyanın beşiyi başında Qərbdə Herder, Kant, Qöte, Şərqdə A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Cə-

maləddin Əfqani kimi zamanını qabaqlayan böyük düha sahibləri dayanır. XX əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb dəyərlərinin birləşdirilməsi, milli və dini dəyərləri saxlamaqla modernləşmək mövqeyi Azərbaycan ziyalıları üçün çox səciyyəvi olmuşdur. Bu şüarla çıxış edən böyük siyasi xadimlərlə yanaşı, Azərbaycanda Sabir, Hadi, Cavid və Cəbbarlı kimi böyük mütəfəkkir-yazıçılar da bu mövzunu həmişə öz yaradıcılığının diqqət mərkəzində saxlamışlar.

Azərbaycanda da digər Şərq ölkələrində olduğu kimi, sivilizasiyalararası münasibət probleminə elmi-fəlsəfi münasibətdən öncə ədəbi-bədii münasibət formalaşmışdır. Yəni ilk reaksiya şair mütəfəkkirlərdən gəlmişdir.

Zamanca dünyanın intellektual dərkənin hissi dərkəndən sonra gəlməsi qanunauyğun haldır. Və bir problem kimi fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edən ancaq bu iki düşüncə tərzə və mədəniyyət formaları arasında münasibətin öyrənilməsidir. Coğrafi mənada Şərq və Qərb olsa-olsa geopolitika problemi sayıla bilər. Sadəcə olaraq, müasir mənada elm Qərbi Avropada yaranıb inkişaf etdiyindən elmə əsaslanan sivilizasiya formasının şərti olaraq “Qərb” adlandırılması daha məqsədyönlüdür. Reallıqda isə bu gün ABŞ və Yaponiya elmi-texnoloji sistemlərin inkişafında liderliyi ələ keçirdiklərindən fəlsəfi və coğrafi bölgü arasındakı adekvatlıq artıq çoxdan sıradan çıxmışdır. Qərb sivilizasiyası hissə-hissə, damla-damla bütün planetə

paylanmışdır və getdikcə daha çox dərəcədə planetar hadisəyə çevrilmək cəhdləri göstərir. Qloballaşma da məhz bu dəyərlər sisteminin dünyaya yayılması, hamı tərəfindən qəbul olunması və ya hamıya qəbul edilməsi proseslərini əhatə edir. Dünyada gedən bu proseslərin dərk olunmuş sürətdə, təbii-tarixi inkişaf yolu ilə, mədəniyyətlərin yüksəlişi, sivilizasiyaların dialoqu sayəsində həyata keçməsi üçün mütərəqqi qüvvələrin birgə səyi tələb olunur. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycan da bu proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Bu məsələyə münasibətini Heydər Əliyev belə ifadə etmişdir: «Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafında qədim «İpək yolu»nun bərpasını nəzərdə tutan TRASEKA proqramının həyata keçirilməsinə başlanılması mühüm yer tutur. Bu nəhəng nəqliyyat dəhlizinin mərkəzində yerləşən ölkə kimi **Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovuşmasında mühüm rol oynayır.**»⁷ İndi Azərbaycanda bu strateji kurs prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla davam etdirilməkdədir.

Son vaxtlaradək Azərbaycanın coğrafi mövqeyi Qədim İpək yolunun bərpasında oyanaya biləcək strateji rol, beynəlxalq neft-qaz kəmərlərinin və dəmir yollarının Azərbaycandan keçməsi və s. bu kimi amillərə istinadla belə bir fikir səslənirdi ki, ölkəmiz Şərq ilə Qərb arasında körpüdür. Lakin prezident İlham

⁷ Щейдяр Ялийев. Минилликлярин говушуьунда. Бакы, 2001. Сящ.45

Əliyevin qeyd etdiyi kimi, indi Azərbaycanın iqtisadiyyatı və elmi-mədəni potensialı elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, biz daha sadəcə olaraq iki sivilizasiya arasında körpü rolunu oynamırıq; biz bu sivilizasiyaların hər ikisinin daşıyıcısı olmaqla onların vəhdətini təcəssüm etdiririk. Çünki “Azərbaycan iqtisadi cəhətdən artıq oturuşmuş dövlət kimi tanınır. Mən hesab edirəm ki, biz artıq iqtisadi sahədə keçid dövrünü başa vurmuşuq.”⁸ Son illərdə qazanılmış böyük iqtisadi nailiyyətlər Azərbaycana özünün beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmək, Şərq ilə Qərb arasında tutduğu əlverişli coğrafi vəziyyətdən daha optimal surətdə istifadə etmək imkanı vermişdir.

Şərq-Qərb sivilizasiyalarının dialoqu və ümumbəşəri vəhdət ideyası bu gün diqqət mərkəzindədir. XXI əsrin zaman məsafəsindən baxdıqda, dünyada gedən qlobal proseslərin konturları kifayət qədər aydın görünür və məlum olur ki, dünyanın yeni nizamının formalaşması sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinə də fərqli münasibət göstərilməsini tələb edir. XX əsrin 70-80-ci illərində isə bu yeni tendensiyanın mahiyyətini və üstün istiqamətlərini çox az adam görə bilirdi. Bu yenilik, ilk növbədə mədəniyyət müstəvisində baş verən qlobal proseslərin siyasi müstəvidə təzahüründən ibarət idi. Dünyada Şərq və Qərb

⁸ *İlham Əliyev*. BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışından. “Azərbaycan” qəzeti, 3 noyabr 2009-cu il.

bölgüsünün aktuallığının artması da, məhz bu yeni tendensiya­ların nəticəsi idi.

Azərbaycan əsrlər boyu bir Şərq ölkəsi kimi mövcud olduğundan, azərbaycanlı alimlər SSRİ-də aparılan tədqiqatların əsasən şərqşünaslıq aspektlərinə cəlb edilirdilər; qərbşünaslıq və xüsusən Şərq-Qərb münasibətlərinin tədqiqi isə bizim üçün bir növ yasaq mövzu idi. Belə bir dövrdə – XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda ilk dəfə görkəmli şərqşünas alim Aida İmanquliyeva öz elmi mühitinin ətalətini dəf edərək və öz zamanəsini qabaqlayaraq, olduqca aktual, gələcəyə yönəlmiş bu mövzu ətrafında ciddi araşdırmalar apardı. O, problemin elə aspektlərini ön plana çəkdi ki, onlar təkcə Azərbaycanda yox, bütün dünyada ancaq 90-cı illərin axırlarında, iki əsrin qovuşuğunda aktuallaşmış oldu. Siyasi və iqtisadi müstəvidə bu tendensiyanı dünyada ilk dəfə nəzərə alan və Böyük İpək Yolunun bərpası ideyasını irəli sürən ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 8-9 sentyabr 1998-ci ildə 32 dövlət başçısının iştirakı ilə Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda bir sıra planetar miqyaslı strateji layihələrə start verildi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, 2000-ci ildə İran prezidenti Məhəmməd Hətəmi Şərq və Qərb sivilizasiyalarının dialoqu ideyası ilə çıxış edəndə, bir çoxları bunu bir yenilik kimi dəyərləndirdi. 2001-ci il isə YUNESKO tərəfindən «*Sivilizasiyaların dialoqu*» ili adlandırıldı. Və nəhayət, bu problem Azərbaycanın birinci ledisi,

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban Əliyevanın apardığı məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində bir daha aktuallaşdı və bu dəfə ölkəmiz bu dialoqda təşəbbüskar və aparıcı tərəf kimi çıxış etdi. Məhz bu fəaliyyətin sayəsində Bakı 2009-cu ildə bütövlükdə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olundu. Şərq ilə Qərbi birləşdirən İpək Yolunun bərpası işinin təməli Bakıda qoyulduğu kimi, şəhərimiz “Şərq-Qərb” mövzusunda kino festivalları, incəsənət bayramları, beynəlxalq elmi konfranslar üçün də mədəni-mənəvi məbədə çevrildi.

10 iyun 2008-ci ildə Bakıda “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişlənməsi” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq forumdakı çıxışında Mehriban xanım Əliyeva bu sahədə qarşıda duran vəzifələrdən danışaraq dedi: “Görəsən, sivilizasiyalara, xalqlara və ayrı-ayrı insanlara bir-birini eşitməyə, anlamağa nə mane olur və nə kömək ola bilər?”⁹

Əlamətdar haldır ki, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Şərqin və Qərbin sülh və şəfqət elçisi Mehriban xanım sadəcə sual qoymaqla kifayətlənmir; o özünün artıq beynəlxalq miqyas almış geniş və çoxcəhətli fəaliyyəti ilə bu suala həm də cavab verir, sivilizasiyalar arasında qarşılıqlı anlaşma yaradılması istiqamətində ciddi əməli addımlar atır.

⁹ *Mehriban Əliyeva*. “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişlənməsi” mövzusunda keçirilən Beynəlxalq forumda çıxışı. “Azərbaycan” qəzeti, 11 iyun 2008-ci il.

Maddi mədəniyyətin, elmin, texnologiyanın, iqtisadiyyatın, fiziki sağlamlığın, idmanın prioritetliyinə əsaslanan Qərb sivilizasiyası və mənəvi mədəniyyətin, əxlaqın, dini dəyərlərin prioritetliyinə əsaslanan Şərq sivilizasiyası ancaq bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamladıqda kamil insanın formalaşmasına xidmət edir.

Cəmiyyətin həyatında elmlə yanaşı, əxlaq və din də həlledici rol oynayır. Ruhun sağlamlığı tək-cə bilik üzərində qurula bilmir. Burada inam, etiqad da eyni dərəcədə önəmlidir. Bütün bu cəhətlər ilk növbədə təhsil strategiyasında öz əksini tapır. Son dövrlərdə Azərbaycanda məktəblərə dövlət qayğısının artması da bu baxımdan qanunauyğun görünür. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Milli Olimpiya Komitəsi tərəfindən bütün bölgələrdə yeni idman komplekslərinin tikilməsi işi indi Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə bütün bölgələrdə yeni məktəb binalarının tikilməsi ilə davam etdirilir ki, bu da «sağlam bədən» üçün görülən işlərin «sağlam ruh» üçün görülən işlərlə tamamlanması deməkdir. Siyasi və iqtisadi kursun prioritetliyini önə çəkən, ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək üçün möhkəm iqtisadi baza yaradan İlham Əliyevin quruculuq fəaliyyəti birinci ledinin mədəni-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində gördüyü böyük işlərlə tamamlanır ki,

bu da Azərbaycanın hərtərəfli və ahəngdar tərəqqisinə xidmət edir.

Təsadüfi deyildir ki, bu gün bütün dünyanın böyük din xadimləri də özünü artıq tolerantlığın ideoloji mərkəzi və praktik təcəssümü kimi təsdiq etmiş olan Bakıda toplaşır və dinlərin dialoqu çərçivəsində və bununla həm də sivilizasiyaların qarşılıqlı anlaşması istiqamətində səmərəli iş aparırlar.

Azərbaycanın eyni zamanda dinlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun mərkəzinə çevrildiyini diqqətə çatdıran Prezident İlham Əliyev “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda Beynəlxalq konfransdakı çıxışında dünyada sülhün təmin olunmasında belə dialoqlara böyük ehtiyac olduğunu demişdir. Həqiqətən də, bu gün Azərbaycan təkcə Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə gedən yolların baş keçidi deyil, habelə siyasi və iqtisadi maraqların, dinlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların da qovuşduğu və bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamladığı siyasi-iqtisadi və mədəni-mənəvi mərkəzə çevrilmişdir. Bu mənada Azərbaycan həm Şərq, həm də Qərb dəyərlərini ehtiva edir.

Bu kitabda biz Şərq və Qərb fenomenlərinin fəlsəfi və coğrafi anamları arasında fərq üzərində ona görə xüsusi dayanırıq ki, hazırda bir sıra siyasətçilər bu zahiri cəhətdən sui istifadə edir və bu müxtəlifliyi ya coğrafi regionlar, ya da dinlər arasında müxtəlifliklə bağlamağa çalışırlar.

Dünyada yeni integrativ meyillərin güclənməsi, xüsusən, qloballaşma hadisəsi bu mövzuya diqqətin daha da artırılmasını tələb edir və kitabda məsələnin siyasi və iqtisadi aspektlərinə geniş yer verilməsə də, hər halda ümumi mənzərənin bütövlüyünün təmin olunması nəminə bununla bağlı ayrıca fəsillər daxil edilmişdir.

Qloballaşma, yoxsa qlobal sivilizasiya?!

*Bəşəriyyətin bütövləşməsin-
dən böyük qüvvə alınması gözlə-
nilir. Lakin bu qüvvənin həmişə
idarə edilə biləcəyi sual altın-
dadır.*

Teyyar de Şarden

Son vaxtlar fəlsəfi və ictimai-siyasi fikirdə ən çox rast gəlinən anlayışlardan biri *qloballaşmadır*. Lakin təhlil göstərir ki, fəlsəfi kontekstdə bu anlayış heç bir yük daşımır. Belə ki, son dövrlərdə dünyanın coğrafi-siyasi xəritəsində ikiqütblü inkişafdan bir-qütblü inkişaf yoluna keçid tendensiyası müşahidə olunursa, bu hal ancaq yaranmış konkret siyasi-iqtisadi situasiyanı ifadə edir və hər hansı obyektiv-zəruri inkişaf qanunauyğunluğunu əks etdirmir.

Fəlsəfə maddi dünyada olduğu kimi, ictimai-siyasi həyatda da konkret tarixi vəziyyətləri yox, insan-dünya münasibətlərinin zəruri mərhələlərini öyrənir. Bu zərurət isə ondan ibarətdir ki, ilk insan cəmiyyət-

ləri yarandığı gündən bu günə qədər insanın əməli fəaliyyəti kiçik ictimai qruplar miqyasından başlayaraq daha böyük ictimai birlikləri və nəhayət, bütün bəşəriyyəti ehtiva edən genişmiqyaslı, qlobal ictimai proseslərin tərkib hissəsi kimi üzə çıxır. Yəni fərdi fəaliyyətlər ancaq ictimai fəaliyyət kontekstində məna kəsb edir.

Bu cür yanaşdıqda qloballaşmanın tarixi bəşər tarixi ilə üst-üstə düşür. Yəni, hər bir insan özünün həyat uğrunda, özünü və dünyanı dərk etmək, onları dəyişdirmək və dünyanı insana tabe etmək istiqamətindəki mücadiləsində gec-tez başqa insanlarla iş birliyi yaratmaq məcburiyyətində qalır və bu proses təbii bəşəriyyəti əhatə edənə qədər genişlənməkdə davam edir. Ailə, tayfa, millət, milli dövlət bu inkişaf yolunda pillələrdir.

Lakin buna heç kim qloballaşma demir. Çünki bu proses fərdi insan mahiyyəti ilə ümumi insan mahiyyətinin eyniyyətindən irəli gəlir və bir tendensiya kimi həmişə mövcud olmuşdur.

İndi qloballaşma adı altında baş verən proseslər əslində bir qütblü dünyanın mütləqləşdirilməsi və milli dövlətlərin vahid bayraq altında sıraya düzülməsi, bir dilin başqa dilləri, bir siyasi iradənin başqa siyasi iradələri, bir iqtisadi marağın başqa maraqları sıxışdırıb çıxarması ilə müşayiət olunur. Fəlsəfədə izlənilən ümumictimai təşkilatlanma prosesi isə belə subyektiv meyllər fəvqündədir.

Kant tərəfindən irəli sürülən vahid planetar dövlət ideyası Hegelin ümumdünya-tarixi təfəkkür ideyası, K.Yaspersin «istiqamətlənmiş zaman» təlimi və s. ictimai zəruri inkişaf tendensiyasını ifadə etməklə fərddən millətə, millətdən bəşəriyyətə gedən yolun qanunauyğunluqlarını, mahiyyətini izah edir. Bu yolun bir məntəqəsi olan dövlət bir çox mütəfəkkirlər tərəfindən ictimai sazişin nəticəsi kimi izah olunmuşdur. Yəni, insanlar cəmiyyəti daha yaxşı idarə etmək üçün ictimai təşkilatlanmanın optimal formalarını axtarır və müxtəlif ictimai-siyasi inkişaf mərhələlərində həmin inkişaf səviyyəsinə adekvat olan idarəçilik formaları tapılır. Bu məntiqlə bütün bəşəriyyət miqyasındakı vahid idarəçilik sistemi də ictimai sazişin nəticəsi olmalıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, beynəlxalq hüquq normaları məhz bu məntiqdən doğmuşdur. Bu proses, əlbəttə, qloballaşma adlandırıla bilər, lakin belə olmamışdır. İndi qloballaşma adı ilə təqdim olunan tendensiya nəzərdən keçirdiyimiz bəşər tarixinin məntiqi davamı kimi ortaya çıxmır. Ona görə də bu iki proses fərqləndirilməlidir.

Əvvəlcə, aydınlaşdırmaq lazımdır ki, mahiyyəti etibarilə ümumbəşəriləşmə, ictimai qloballaşma olan real tarixi inkişaf prosesi, fərddən bəşəriyyətə gedən yol fəlsəfi ədəbiyyatda öz əksini hansı terminlərlə tapmışdır. – Şübhəsiz ki, ilk növbədə *sivilizasiya* termini ilə! Hətta sözün etimologiyasından da görün-düyü kimi, söhbət ictimailəşmədən, fərd müstəvisin-

dən ictimai toplum, cəmiyyət müstəvisinə keçiddən gedir. Və məhz sivilizasiya insanların birləşməsindən, birgə əməli fəaliyyətdən doğan yeni enerji potensialının daşıyıcısı olur. Yəni, toplumun gücü fərdlərin gücünün cəmindən çox olur. Və fərdlər təbiətlə, dünya ilə qarşılıqlı münasibətində bu yeni güc potensialından istifadə etməyə başlayır.

Biz sonrakı paraqrafda sivilizasiyanın mahiyyətini daha geniş işıqlandırmağa çalışacağıq. İndi isə məqsədımız bu ictimai-zəruri prosesin fəlsəfi mənada qloballaşma tendensiyasını ifadə etməsi və geopolitik kontekstdə ortaya çıxmış qeyri-fəlsəfi qloballaşma terminindən fərqlərini vurğulamaqdır.

İnsan özünü hələ dünyadan, təbiətdən ayırmadığı vaxtlarda o, bütöv idi. Özünü təbiətə qarşı qoyduqca, ayrıldıqca bu, bütövlükdə boş sahələr yaranmağa başladı. Və bu boşluq insanın zehni və əməli fəaliyyəti ilə əsrlər boyu damla-damla yeni məzmun, yeni mahiyyətlə doldurulmuş oldu.

Dünyanı bir küll halında duyan, hiss edən insan onu rəşional düşüncə ilə anlamaq üçün hissələrə ayırdı. Bütöv dünya parça-parça oldu, hadisələr toplumuna çevrildi. İnsanın məni də parçalandı və yenidən parçalardan, hissələrdə rekonstruksiya olundu. Pozulmuş intuitiv ahəngin yeni rəşional ahənglə əvəzlənməsi üçün neçə-neçə minilliklər ərzində insanın rəşional quruculuq fəaliyyəti lazım gəldi.

Rasionallaşma, dünyaya seyrçi münasibət, dünyanın məntiqi dərki insanı özündən ayırıb, bütövlüyündən məhrum edib, təbiətin, maddi dünyanın qoyununa atdı. Mifik dünya, əsrarəngiz dünya, poetik dünyaya buz kimi soyuq ağılın təmasından çatladı, hissələrinə ayrıldı. Və hissi idrakın tələblərinə uyğun olaraq insan miqyası ilə müqayisə olunacaq lokal tədqiqat sahələrinə ayrıldı. Bu sinkretik sahələr də öz növbəsində duyğu orqanlarının fiziki-fizioloji qavrama imkanlarına uyğun rakurslara bölündü.

Bu bölünmə hissi idrakın hökmü ilə həyata keçirildi. Yenidən bütövləşmək, ayrı-ayrı parçaları və rakursları vahid ortaq məxrəcə gətirmək, hissələrin arxasında tamı görmək, hissi obrazların arxasında həqiqəti sezmək və nəhayət, haçandan haçana bütövlükdə dünyanın elmi mənzərəsini yaratmaq uğrunda idrak mücadiləsi neçə min illər ərzində davam etdi. Lakin insan yenə də bütövləşə bilmədi.

Bir insanın rəşional quruculuq fəaliyyətindəki məhdudluq, lokallıq bütövlüyün əldə olunması naminə daha çox insanın birgə fəaliyyətinin, daha doğrusu fəaliyyətlərinin birləşməsini tələb edirdi. Sivilizasiya bu missiyanı da öz üzərinə götürdü.

İnsanların intellektual fəaliyyətinin cəmiyyət miqyasında birləşdirilməsi... Əməli fəaliyyət sahəsindəki səylərin birləşdirilməsi, əmək bölgüsü və bölünmüş əməli fəaliyyətlərin inteqrasiyası, birgə yaradıcılıq səyləri ilə yaranan elmi nəzəriyyələr, kəşflər və

onların tətbiqinin nəticəsi olan texniki qurğular, maşınlar, sex, manufaktura, fabrik, zavod, avtomatlaşmış istehsal müəssisələri...

İnsan idrakı ilə bölünmüş təbiətin insan ideyaları əsasında yenidən birləşməsi və ikinci təbiətin yaranması. Bütün bu fəaliyyətlərin, bütün bu intellektual yaradıcı proseslərin subyektı olan... insanmı? Yox, bəşəriyyət.

Bəli, ümumbəşərilik sivilizasiyanın mahiyyətindədir. Bəşəriyyət hələ özünü bir tam kimi tanımadığı dövrlərdən, qeyri-aşkar şəkildə ayrı-ayrı fərdlərin fəaliyyətinin arxasında dayanaraq maddi istehsal prosesini, elmi-texniki tərəqqini, informatizasiyanı, bir sözlə, sivilizasiyanı yaradırdı.

Düzdür, bir çox hallarda bu böyük ictimai birlik, bu böyük ümumbəşəri qüvvə məhz planet miqyasına gəlib çatmamış, lokal və regional sivilizasiyalar mövcud olmuşdur. Lakin bizcə, onların da subyektı yarımcıq bəşəriyyətlər yox, məhz bəşəriyyət özüdür.

Bu gün bəşəriyyət özünü dərk etməyə lap yaxın ikən, min illər ərzində gedən proseslər öz məntiqi yekununa az qala çatır ikən ictimai-siyasi proseslərdə baş verən təbəddülatlar onun üçün təhlükəyə çevrilmişdir. Sivilizasiyanın obyektiv zəruri gedişatı qloballaşma deyilən yandançıxma bir proseslə təhlükə altına alınmışdır.

Biz heç də müasir dövrdə qloballaşma adı altında gedən prosesin əleyhdarı kimi çıxış etmək fik-

rində deyilik. Sadəcə olaraq, adın düzgün seçilməməsi, mahiyyətin təhrif olunması ucbatından həqiqi böyük qloballaşma prosesinin, yeni, ümumbəşəri sivilizasiyanın arxa plana keçməsinin və nəzərdən düşməsinin əleyhinəyik.

Əlbəttə, ictimai hadisələrin miqyası böyüdükcə onları hansı isə bir, bütöv ideyanın maddi təcəssümü kimi izah etmək çətinləşir. Kiçik miqyaslı hadisələri sonradan müəyyən ideya istiqamətində düzmək və bütövlükdə tarixin məqsədini onun ayrı-ayrı parçalarının timsalında seyr etmək nisbətən asandır. Lakin bütöv tarixi prosesi sivilizasiya kontekstinə salmaq və intellektual texnoloji quruculuq prosesi ilə ictimai hadisələr, tarix səhnələri arasında əlaqə yaratmaq və bütün bunların vahid ideya əsasını müəyyən etmək, əlbəttə, çətindir. Lakin bu, çox önəmlidir. Bəşəriyyət bundan sonra hara gedəcəyini dərk etmək üçün buna qədər hansı ideya əsasında inkişaf etdiyini mütləq anlamalıdır.

Biz bütövlükdə bəşər tarixini bütün lokal sivilizasiyaları əhatə edən bu geniş əhatəli prosesi məzmununa uyğun olaraq qlobal sivilizasiya adlandıracağıq. İdeya müəllifi və icraçısı bütövlükdə bəşəriyyət olan bu proses ayrı-ayrı fərdlərin və lokal ictimai qrupların, millətlərin, dövlətlərin neçə min illər ərzində göstərdikləri məqsədyönlü fəaliyyətlərin vektorial cəmi kimi ortaya çıxır.

Çağdaş mənada qloballaşma da, şübhəsiz, qlo-

bal sivilizasiyanın əhatə etdiyi müxtəlif yönümlü, müxtəlif çeşidli, müxtəlif ömürlü proseslərdən biridir. Qlobal sivilizasiya qloballaşmadan fərqli olaraq həmçinin qlobal problemləri də əhatə edir. Ekologiyanın ayrı-ayrı lokal problemlər çərçivəsində yox, bəşər tarixi kontekstində, insanın mahiyyəti kontekstində nəzərdən keçirilməsi də məhz qlobal sivilizasiya çərçivəsində mümkün olur.

Məhz qlobal sivilizasiyanın bəşəriyyətin ideya təcəssümü kimi nəzərdən keçirilməsi yenidən insanın mahiyyəti probleminə, həyatın mənası probleminə və həqiqi böyük fəlsəfi problematikaya qayıdışı da şərtləndirmiş olur.

Uzun bir dövr ərzində ayrı düşmüş mənəviyyatla texnogen cəmiyyət, mədəni-mənəvi dəyərlər sistemi ilə maddi-texniki sistemlər, fərdi-mənəvi yaşantılarla ictimai-siyasi proseslər, adi insani xoşbəxtliklə planetar vətəndaşlıq məsuliyyəti, nəhayət ki, eyni bir ortaq məxrəcə, eyni baxış müstəvisinə gətirilir. «Bəşəriyyətin uşaqlıq çağı» olan antik dövrdə olduğu kimi, yenidən mikrokosmun makrokosmla əks əlaqəyə girməsi, özünü rəşional dünyada, süni təbiətdə itirmiş insanın yenidən özünü tapması...

* * *

Üçüncü minilliyin başlanğıcında dünyada gedən

ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər kontekstində ən çox nəzərə çarpan hadisələrdən biri tarixi İpək Yoluna qayıdışdır. Bu gün neçə yüzillər və minillər keçdikdən sonra bir vaxtlar dünyanın iki qütbünü birləşdirən Böyük İpək Yolunun yenidən bərpası məsələsi ortaya çıxır, Azərbaycan da yenidən Şərqlə Qərb arasında strateji körpü rolunu oynamağa başlayır.

Lakin nəyə görə məhz indi?

400 il keçdikdən sonra dünyada dəyişən nə olmuşdur? İpəyəmi yenidən ehtiyac yaranmışdır, karvanamı?

Karvan dövrü çoxdan keçmişdir. Onun çox güclü alternativləri onu ticarət yollarından çoxdan sıxışdırıb çıxarmışdır və yeni nəqliyyat vasitələri dünyanın ən ucqar qütblərini ən qısa müddətə birləşdirmək imkanı açmışdır.

İpək də daha çoxdandır ki, Şərqi səciyyələndirmir. İpəyin də olduqca müxtəlif alternativləri meydana çıxmışdır. Elm və texnologiya inkişaf etdikcə çox müxtəlif çeşidlərdə istehsal olunan sintetik parçalar ipəyin həm zahiri, həm də fiziki xassələrini asanlıqla əvəz edir. Həm də bu sahədə Qərb Şərqi üstələyir. İndi dəvə də, karvan da, ipək də, köhnə geyimlər, dəblər də, adət-ənənələr də daha çox dərəcədə ekzotikaya çevrilir. Onlar qərblilər iqtisadi cəhətdən deyil, başlıca olaraq tarixi və etnoqrafik baxımdan maraqlandırır. Bir çox Şərq ölkələri iqtisadi partnyorluqdan çıxaraq istirahət və turizm diyarlarına

çevrilir.

Lakin doğrudanmı Qoca Şərq müasir Qərb dünyasını ancaq tarixi ilə, keçmişi ilə, ekzotikliyi ilə cəlb edir? Və doğrudanmı daha Şərqin deməyə yeni sözü qalmamışdır?

Bəli, son əsrlərdə məhz belə bir tendensiya hiss olunmaqda idi. Çoxları elə düşünürdü ki, indi daha qədim ticarət yollarını turist yolları əvəz edə bilər. Təyyarələr, çarter reysləri həqiqətən daha çox dərəcədə turistlərə xidmət edir. Onların yükləri də çox vaxt məhz keçmişə söykənən suvenirlərdən ibarət olur.

Qərbin Şərqə marağı daha çox dərəcədə gəncliyin ağsaqqalla görüşü, keçmişdən ibrət dərsi almaq xarakteri daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, Şərqlə Qərb arasındakı dialoqun başlıca istiqamətlərindən birini indi mədəniyyətlər arasındakı mübadilə təşkil edir.

Lakin son illərdə başqa meyl də getdikcə güclənməkdədir. Qədimdə ipək gedən yollarla indi neft və qaz nəql olunmağa başlamışdır.

Yolların da rolu yenidən artmağa başlamışdır. Düzdür, Böyük imperiyalar dövrü artıq çoxdan keçmişdir. Amma böyük siyasətlər dövrü hələ keçməmişdir. Əksinə, indi siyasətin rolu daha çox artmağa başlamışdır. Əvvəllər qılıncın dediyi sözləri də indi iqtisadi mənafeələrə əsaslanan siyasət deyir.

Tarixdən yaxşı məlumdur ki, müharibələr siyasətə müdaxilə edəndə siyasət gözəlliyini də itirir. Siyasi münasibətlərin öz labirentləri var və bu labi-

rintdən ancaq böyük siyasətçi, bələdçinin köməyi ilə çıxmaq mümkündür.

Lakin çox təəssüf ki, qaba qüvvət, müharibə taktikası ölkələr arasında incə siyasət körpüsünü dağıtmış, qarşılıqlı iddialar, hərbi və siyasi qarşıdurmalar yaratmışdır.

Bəşər tarixinə ilkin nəzər saldıqda çox vaxt ticarət də, iqtisadiyyat da, elm və mədəniyyət də arxa plana keçir və ən çox gözə çarpan müharibələr olur, böyük iddialı sərkərdələrin, şahların, kralların böyük-böyük imperiyalar yaratmaq uğrundakı mübarizələri...

Əgər müxtəlif ölkələr sərvətlərinə görə eyni olsa idilər, bəlkə də bu qədər müharibələr olmazdı. Əgər dünyanın bu başından o biri başına qədər yol keçən müxtəlif yüklü dəvə karvanları rahatca gedib-gələ bilsəydilər beynəlxalq münasibətlər tarixində də hərbi və siyasət deyil, ticarət ön yerdə durardı.

Ancaq tarixdə ipək yüklü dəvə karvanları ilə yanaşı həmişə əliqılınclı süvari dəstələri də olub. Qitələri, diyarları birləşdirən sülh məramlı tacirlərlə, karvanbaşılrla yanaşı, ölkələr arasında sərhədlər çəkən, ticarət əlaqələrindən bac-xərac tələb edən sərkərdələr, xanlar, xaqanlar da olub.

İqtisadiyyat, ticarət dünyanı birliyə, vəhdətə sövq etdiyi halda, rəyasət və siyasət dünyanı parçalanmağa və hərənin öz ağalığı zonasını yaratmasına yönəlir.

Neçə-neçə imperiyaların ərazisindən və nüfuz

dairəsindən keçən qanlı-qadalı Böyük İpək Yolu isə bütün çətinliklərə baxmayaraq, min illər ərzində yaşamağa davam edib.

Ancaq XVI əsrdə nisbətən az xətərli olan okean yolları kəşf olunduqdan sonra, Böyük İpək Yolu da nəfəsini dərmək üçün bir qədər arxa plana keçib, karvanları okean gəmiləri əvəz edib.

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yeritdiyi beynəlxalq iqtisadi siyasət imkan verdi ki, daha kəsə və iqtisadi cəhətdən əlverişli ticarət yolu – ümumiyyətlə beynəlxalq əlaqələrin bütün sahələrini əhatə edən yeni yollar salınsın. Məlum oldu ki, bu, vaxtilə min illər boyunca fəaliyyət göstərmiş İpək Yolunun yeni variantı ola bilər. Hələ o vaxt ən optimal yol İpək Yolu idi. Qədim İpək Yolunun prioritetliyi b.e.ə. III-II əsrlərdən başlayaraq XVI əsrə qədər davam etmişdi.

XV-XVI əsrlərdə, bir tərəfdən imperiyalar arasında münasibətlərin kəskinləşməsilə əlaqədar olaraq, digər tərəfdən Şərq ölkələrindən – Çindən, Hindistandan, Orta Asiyadan quru yolla aparılan məhsulların istehsal texnologiyasının artıq neçə illər, əsrlər ərzində Qərb ölkələrində mənimsənilməsi sayəsində ticarətdə prioritetlər xeyli dərəcədə dəyişildi. Bəzən məhsulların ixracı ilə paralel olaraq ixtisaslı kadrlar və texnologiyalar ixrac olunurdu və ticarəti yerli istehsal əvəz edirdi. Ona görə də XVI əsrdən sonra müxtəlif səbəblər nəticəsində bir neçə əsr ərzində İpək Yolu

fəaliyyətini dayandırmış və ya məhdudlaşdırmışdır. O vaxt bu yol daha çox dərəcədə Cənubi Azərbaycan ərazisindən keçirdi və XVI əsrdən sonra Çindən gedən ipəyin məhdudlaşması nəticəsində Azərbaycan ipəyinin Qərbə ixracı daha da genişləndi. XVII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda ipəkçilik, həm də Şərq ölkələri üçün ənənəvi olan bir sıra digər məhsulların ixracı genişləndirdi. Yeni dövrdə Azərbaycan daha çox rol oynamağa başladı.

Amma məhz Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi, bütün dünya ölkələrinə münasibətdə açıq iqtisadi siyasət yeritmək strategiyasını seçməsi, Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin yaranması, Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən ciddi partnyor kimi qiymətləndirilməsi və təsdiq olunması – bütün bunlar elə bir perspektiv açdı ki, yenidən bərpa olunacaq ticarət yolunda Azərbaycan mərkəzi yerlərdən birini tutdu. Düzdür, analoji statusa Orta Asiya ölkələri də malikdir, onlar da müstəqil, bağımsız ölkələrdir, böyük xammal ehtiyatları var. Lakin Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında xüsusi strateji mövqe tutur. Azərbaycan həm Xəzər dənizi ilə birbaşa əlaqəsi olduğuna, Orta Asiya ölkələri ilə əlaqələr yaratmaq imkanlarına, həm də son illərdə vaqonların, böyük avtomobillərin, yük maşınlarının bərə ilə keçirilməsi asanlaşdığına görə müəyyən üstünlüklərə malikdir. Ən başlıcası isə Azərbaycanın və ona rəhbərlik edən şəxsiyyətin dünya nüfuzuna malik olması və onun simasında iqtisadi

tisadi əlaqələrin, bağlanan müqavilələrin etibarlılığı Qərb dünyasında bu yolun bərpa olunmasına həvəsi artırır və onu təminatlı edir. Eyni zamanda, Uzaq Şərq ölkələri və ilk növbədə Yaponiya yeni açılan imkanı görür və ona görə də qədim İpək Yolunun bərpası ideyasından çıxış edirlər. Böyük İpək Yolunun bərpasına dair beynəlxalq konfransın respublikamızda keçirilməsi Azərbaycanın yeni yaradılan beynəlxalq magistralda aparıcı rol oynamasını daha da möhkəmləndirəcəkdir. Yeni bağlanan müqavilələrdə Azərbaycanın strateji mövqeyi təsbit olunur və çəkilən yeni yolların – avtomobil, dəniz, dəmiryolu – hamısında Azərbaycanın xüsusi çəkisi yüksəkdir. Təsədüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev iqtisadiyyatın inkişafında yolun böyük rolunu xüsusi qeyd etmişdir: «Yol iqtisadiyyatın, iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biridir. Əgər müasir infrastruktur, yol olmasa iqtisadiyyat inkişaf edə bilməz. Xüsusilə, regional iqtisadiyyat çox böyük çətinliklərlə üzləşə bilər. Bizim məqsədimiz isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın hər bir bölgəsi, hər bir regionu sürətlə və hərtərəfli inkişaf etsin. Əlbəttə, bu məqsədə çatmaq üçün ilk növbədə müasir yollar olmalıdır.»¹⁰

Dəmir yollarının və yüksək keyfiyyətli avtomobil yollarının salınması XX əsrdə quru yolunu yeni-

¹⁰ Илшам Ялийев. Ялят-Газыяммяд автомобил йолунун тьянтяняли ачылыш мярасиминдя нитги. – «Ипяк Йолу» журналы, 2004, №1, сящ. 3.

dən aktuallaşdırmışdır. Bu qayıdış sadəcə nəqliyyat növünün inkişafında tsiklikliyə, dövriliyə dəlalət etmir. Bu qayıdış ənənəvi vasitələrin yeni intellektual və texnoloji imkanlar sayəsində ikinci nəfəs əldə etməsindən xəbər verir.

Bundan əlavə, bu gün Avropa ölkələrinin Şərq dünyasına marağı artmaqdadır. Bunu bir neçə səbəbdən izah etmək olar. Birincisi, SSRİ imperiyasının dağılması ilə ideoloji baryerin və maneələrin aradan götürülməsi; ikincisi, Orta Asiya respublikalarının müstəqil dövlətlərə çevrilməsi; üçüncüsü, Çinlə münasibətlərin yumşaldılması. Çünki ideoloji baryer olanda nə SSRİ daxilində olan Şərq ölkələri ilə, nə də Çinlə sərbəst ticarət əlaqələri yaratmaq mümkün deyildi.

Sözsüz ki, bu kimi iri həcmli layihələrin reallaşması və böyük kapital qoyuluşu bu istiqamətdə region dövlətlərindən cəsarətli addımlar atılmasını tələb edirdi. Çoxları gözləmə mövqei tutduğu halda bütün çətinliklərə və təzyiqlərə baxmayaraq, Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti və ciddi söyləri nəticəsində uzun müddətə nəzərdə tutulmuş neft strategiyasının ilk mühüm addımı atıldı. “Əsrin kontraktı” adını almış və Xəzərdə iri miqyaslı neft hasilatını nəzərdə tutan bu müqavilə Azərbaycanın təkə iqtisadiyyatının yox, həm də Azərbaycanın beynəlxalq siyasətinin əsl təntənəsi idi. Zaman keçdikcə o vaxt atılmış bu müdrik addımın əhəmiyyəti daha çox hiss olunur. Bu kontrakt həm də regionda bütün sonrakı neft layihələ-

rinin reallaşmasına rəvac vermiş oldu.

XXI əsrdə dünyanın bir çox dövlətlərini vahid iqtisadi məkanda birləşdirmək bu proqramın baş xəttini təşkil edir. 70 il xarici dünyadan təcrid olunmuş Xəzər hövzəsi ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının global təsərrüfat sisteminə qoşulmasında dəmir və dəniz yolları, boru xətləri və avtomobil magistralları müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə TRASEKA-nın Qərb-Şərq nəqliyyat integrasiyasında rolu danılmazdır. Bu, milli nəqliyyat sistemlərinin Avropa və dünya nəqliyyat şəbəkələrinə qoşulması deməkdir.

Şərq-Qərb, Şimal-Cənub yollarının kəsişməsində yerləşən Bakı şəhəri vahid Avropa-Asiya nəqliyyat sistemində iri nəqliyyat qovşağı rolunu oynayır. TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi Bakının nəqliyyat şəbəkəsinin bərpasında həlledici amilə çevrilir.

Əsas İxrac Boru Kəməri – Bakı-Tbilisi-Ceyhan Xəzər neftini dünya bazarlarına ən səmərəli istiqamətdə çatdıran boru kəməridir.

Beləliklə, qısa müddət ərzində Azərbaycan Avropa və Asiya arasında sadəcə körpü rolu ilə kifayətlənməyərək, mühüm iqtisadi mərkəzə çevrilmişdir. Ümid etmək olar ki, səmərəli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində əldə edilmiş uğurlar həm də bölgədə siyasi sabitliyin və mədəni inkişafın rəhni ola bilər.

Lakin dünyanın vəhdəti deyil, bölüşdürülməsi ideyası hələ də üstünlük təşkil etdiyindən, hələ də bir sıra bölgələrdə hərbi və siyasət iqtisadi əlaqələrin, ticarətin, mədəniyyətlərin dialoqunu üstələyir. Ona görə də iqtisadi və mədəni-mənəvi əlaqələr diapazonunun daha da genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan, «Əsrin kontraktı», TRASEKA proqramı və İpək Yolunun bərpası üçün göstərdiyi böyük səylər estafetin iqtisadiyyata və mədəniyyətə verilməsi naminə atılan ən ciddi addımlar hesab oluna bilər.

İndi planetimiz yeni böyük bir eranın başlanğıcıdadır. Bəşəriyyət imperiyalarsız və müharibələrsiz yaşamaq praktikasını öyrənir. Elə bir praktikanı ki, yolları idarə edən ancaq iqtisadi prinsiplər olsun. İndi konkret coğrafi ərazilərlə sərhədlənmiş imperiyaları iqtisadi nüfuz dairələri əvəz edir. Və dünyada gedən proseslərin mərkəzində vahid iqtisadi məkan yaratmaq uğrunda mübarizə dayanır.

Şərqi və Qərbi vəhdəti kontekstində siyasiləşmiş qloballaşma prosesinin əvəzinə, global sivilizasiya ideyasının inkişaf etdirilməsi daha çox elmi əsaslara malikdir.

Mədəniyyət və ideologiya

XXI əsr nəinki qütblərin, ideologiyaların, sivilizasiyaların qarşı durduğu, həm də arxaik, ənənəvi, modern və postmodern dünyagörüşü və simvollarının üz-üzə gəldiyi zaman kimi səciyyələnir.

Ramiz Mehdiyev

XX əsrin sonunda beynəlxalq miqyasda baş vermiş böyük miqyaslı ictimai-siyasi hadisələr, iki dünya sistemi arasındakı mübarizədə paritetin pozulması, dünyanın ən böyük güc mərkəzlərindən birinin sıradan çıxması və yeni dünya nizamının formalaşması kontekstində hər bir xalq, hər bir ölkə öz gələcək inkişaf yolunu daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün yollar axtarır. Bunun üçün beynəlxalq miqyasda gedən ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini düzgün dərk etmək və ölkənin daxili və xarici siyasətində bütün planet miqyasında müşahidə olunan ümumi meylləri nəzərə almaq tələb olunur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət quruculu-

ğu prosesini şərtləndirən ən mühüm məsələlərdən biri də hansı ictimai-siyasi quruluşdan və hansı ideya-siyasi baxışdan imtina edilib, əvəzində nə kimi yeni quruluş və baxışlar sistemi qurulması məsələsidir. Əgər biz Qərb dəyərlərini və inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində bərqərar olan aparıcı ideya-siyasi baxışları qəbul ediriksə, əvvəlcə bu sahədə kifayət qədər biliklər əldə edilməlidir. Həmin ölkələrdəki siyasi sistemlər və hakim ideoloji prinsiplər haqqında yetərli məlumat olmalıdır. Daha sonra isə bizim ictimai-iqtisadi reallığımızdan çıxış etmək və qarşıda duran vəzifəni bütün konkretliyi ilə izah etmək lazımdır.

Biz, hər şeydən əvvəl neçə onilliklər ərzində sosialist ictimai-iqtisadi münasibətlərinə uyğunlaşmış bir ölkədə yaşayırıq. Dövlətin kursu, ictimai-iqtisadi quruluş dəyişilsə də, təfəkkür tərz, siyasi düşüncənin adı şüur səviyyəsində və ictimai psixologiya qatındakı durumu asanlıqla və qısa zamanda dəyişə bilməz.

Digər tərəfdən də, biz bu sosialist düşüncəsinin tamamilə atılmasının tərəfdarıyıqmı? Yaxud dövlət quruculuğunda, yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərə keçid prosesində sosializm cəmiyyətində əldə olunmuş dəyərlərdən və nailiyyətlərdən tamamilə imtina etməliyik? Axı, dövlət başçısının dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, bizim ölkədə bazar iqtisadiyyatı da, özəlləşdirmə də – məhz sosial yönümlü olmalıdır.

Uzun müddət, 70 il SSRİ-nin tərkibində olmuş Azərbaycan Respublikası üçün sosializmin miras

qoyduğu dəyərlərdən birdən-birə imtina etmək çox çətinidir. Həm də nəinki çətinidir, sadəcə mümkün deyil və buna heç ehtiyac da yoxdur. Sosial demokratizmin müəyyən komponentlərini saxlamaq zərurəti müasir dövrdə bütün dünyada özünü göstərməkdədir.

Belə olan halda birdən-birə tam liberallaşma yolunun seçilməsi, demokratikləşdirmə adı ilə anarxiya yaradılması; sosializmin nailiyyətlərindən tamamilə imtina edilməsi, hər şeyə sıfırdan başlanması istiqamətində çağırışlar nə dərəcədə əsaslıdır?

Vətəndaş cəmiyyətinin qurulması, insanların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, söz və mətbuat azadlığı, fikir plüralizmi, siyasi plüralizm və s. – bütün bunlar tədricən, əvvəlki dəyərlər sistemini uçurub-dağıtmadan, bir sintez halında həyata keçirilməlidir.

Qərb ölkələrindəki ideya-siyasi meyillərin təhlili göstərir ki, onlar liberalizmi məhz sosialist təliminin bir sıra mühüm elementləri ilə zənginləşdirməyə çalışırlar. Bir çox ölkələrdə sosialistlər hakimiyyətə gəlir və sosialist idealları ön plana keçir. Belə olan halda biz sosializmin ideya-nəzəri bazasından nəyə görə qeyd-şərtsiz imtina etməliyik? Axı, sosializm heç də bir sıra məhdud düşüncəli adamların təsəvvür etdiyi kimi, bolşevizm və ya marksizm-leninizm təlimindən ibarət deyil. Sosializm ideyaları Platondan üzü bəri bütün tərəqqipərvər fikir sahiblərinin təlimlərində önəmli yer tutmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrdə “yeni liberalizm” təlimi xüsusi mülkiyyətin törətdiyi

qeyri-bərabər vəziyyət və istismar hallarına qarşı mübarizə üsullərini də özündə ehtiva edir.

Ona görə də yeni dövrdə liberalizm təliminin sosialist yönümlü təlimlə inteqrasiyası meylləri hiss olunur. Klassik liberalizmdən sosial liberalizmə və hətta liberal sosializmə doğru təkamül də açıq-aşkar hiss olunur.

Modernləşdirmə nəzəriyyəsinin tərəfdarları T.Parsons, U.Rostou, Q.Almond və s. klassik liberalizmin mövqelərini möhkəmləndirmək üçün liberal plüralizmin daha da inkişaf etdirilməsini vacib sayırlar. Onların fikrincə, plüralizm, bir tərəfdən, sosial differensiasiyaya gətirib çıxarsa da, digər tərəfdən, inteqrativ tendensiyalar da artır. Koalision siyasi partiyalar, müstəqil məhkəmə sistemi də ictimai-siyasi inteqrasiyaya xidmət edir. Maarifçilik ideallarının təbliği, kütləvi informasiya vasitələri, təhsil müəssisələri cəmiyyətdə birləşdirici rol oynayır, ümumbəşəri dəyərlərin yayılması – ön plana keçir. Mədəniyyət ideologiyaya qarşı dayanır. İdeoloji qarşıdurmadan sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin qarşıdurmasına keçid meylləri özünü göstərir. Lakin bu müvəqqəti bir haldır. Bütün sivilizasiyalar mahiyyəti etibarilə eyni yönümlüdür və ictimai tərəqqiyə xidmət edir. Mədəniyyətlərin müxtəlifliyi isə qarşıdurmadan daha çox, qarşılıqlı tamamlamaya aparmalıdır.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanda da ictimai inkişafın əsas yönəldici amili siyasi ideologiyalardan da-

ha çox sivilizasiya və mədəniyyət olmalıdır. Lakin vaxtında düzgün siyasi kurs götürülməsindən də çox şey asılıdır. Əgər iqtisadi inkişafın, yeni iqtisadi münasibətlərin əsasında dövlət mülkiyyəti ilə xüsusi mülkiyyətin, sosial yönümlə şəxsi marağın, planlıqla azad rəqabətin vəhdəti dayanırsa, deməli, üstqurum müstəvisində də müasirliklə ənənənin, liberalizmlə konservatizmin vəhdətinə üstünlük verilməkdədir. Yeni siyasi münasibətlər də dünya praktikasında rast gəlinən müxtəlif ideya-siyasi cərəyanların müasir Azərbaycan ictimai gerçəkliyi üçün məqbul olan sintezinə əsaslanır.

* * *

Müasir dövrdə bütün dünyada müşahidə olunan əsas tendensiyalardan biri də milli-etnik və dini dəyərlərdən ümumbəşəri dəyərlərə doğru, əxlaq və adət-ənənədən hüquq və qanunçuluğa doğru yerdəyişmədir, hərəkətdir. Bu tendensiya daha çox dərəcədə ABŞ-dan gəlir və yeni dünya düzümündə, planetin coğrafi-siyasi mənzərəsində ABŞ-ın rolu və iştirakı artdıqca daha da güclənir. Belə ki, Qərb dünyası özü də yeknəsəq, eyni tipli mədəni-mənəvi sistem olmayıb, bir-birindən köklü sürətdə fərqlənən müxtəlif tərəflərin sintezidir. Burada əsasən, ABŞ və Avropa arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır.

Avropa milli dövlətlərin klassik nümunələrinin

tarixi inkişaf prosesində yaxınlaşması və milliliklə ümumbəşəriyyətin özünəməxsus vəhdətinin formalaşması ilə səciyyələndiyi halda, ABŞ lap əvvəldən pragmatik düşüncənin və hüquqi-siyasi dəyərlərin milli-mədəni dəyərlərə nisbətən prioritetliyi ilə səciyyələnilir.

İki dünya sistemi arasındakı mübarizə kommunist ideologiyasının məğlubiyyəti və Qərb dəyərlərinin qələbəsi ilə bitdikdən sonra dünyanın siyasi mənzərəsində də ciddi dəyişiklik yarandı. Dünyanın iki superdövlətdən biri olan SSRİ-nin dağılması ilə dünyada ikiqütblü güc mərkəzindən birqütblülüyə keçid baş verdi. ABŞ-ın hərbi və siyasi hegemonluğu ideya-siyasi və mədəni-mənəvi proseslərə də təsir göstərməyə başladı. Nəticədə “Qərb dünyası”nın öz strukturunda da yeni meyllər özünü göstərməyə başladı. ABŞ-ın siyasi rolunun artması Avropada da integrasiya meyllərini artırdı.

Bu meyl iqtisadi müstəvidə, ola bilsin ki, dünyanı birqütblü inkişaf təhlükəsindən xilas etmək və bununla Qərb sivilizasiyasının mahiyyətini qoruyub saxlamaq “instinktindən” (belə ki, rəqabətin təmin olunması və plüralizm, o cümlədən iqtisadi plüralizm kapitalizm cəmiyyətinin mahiyyətindən doğmaqla, inkişafın əsas təminatçısıdır) ibarət idisə, ideya-siyasi müstəvidə, əksinə, ABŞ nümunəsinə, kosmopolitizmə yaxınlaşmaq istəyindən doğur.

Avropanın integrasiyası hər halda ABŞ nümunəsinə bənzəyən Birləşmiş Dövlətlər şəklində həyata

keçə bilməz. Avropa milli dövlətləri istəsələr də, öz milli-tarixi ənənələrindən və spesifik xüsusiyyətlərindən əl çəkə bilməzlər. Yəni indi Avropada baş verməkdə olan hərtərəfli integrasiya prosesi istər-istəməz milli-mənəvi müstəvidə böyük müqavimətlərlə rastlaşır.

SSRİ vahid dövlət yaradılması və hərtərəfli integrasiya yolunda ciddi maneələrdən biri olan dini müxtəliflikdən xilas olmaq üçün bütövlükdə dindən imtina etmək yolunu, ateist dünyagörüşünü rəhbər tutmuşdu. Sonrakı vəzifə isə milli fərqlərin də aradan götürülməsi idi ki, bu xüsusda böyük çətinliklərlə üzləşirdi. İctimai-iqtisadi amili ön plana çəkən və vahid istehsal münasibətləri, vahid iqtisadi bazis şəraitində bütün digər fərqlərin tədricən aradan qaldırılmasına istinad edən kommunist ideologiyası özünü doğrultmadı. Bəs yeni dünya düzümü hansı ideoloji prinsiplərə əsaslanır? XX əsrin axırları, XXI əsrin əvvəllərində dünyada gedən qloballaşma və iqtisadi integrasiya proseslərinin ideya əsası hələ keçən əsrin əvvəllərində irəli sürülmürdümü? Lakin bu ideyadan dərhal sonra məhz kimin bayrağı altında birləşmək problemi iki dəfə dünya müharibələrinə gətirmədimi? İndi nə dəyişmişdir?

Avropa Birliyi ideyası K.Marksın düşündüyünə uyğun olaraq inkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin ictimai-iqtisadi birliyi əsasında qurulmuş və sosializm prinsiplərinə əsaslanan yeni formasiya kimimi,

V.İ.Leninin “Avropa Birləşmiş Ştatları” şüarına münasibətinə uyğun şəkildəmi, yaxud U.Çörçillin dediyinə uyğun olaraq, ABŞ nümunəsinə bənzər Avropa Birləşmiş Dövlətlərinin yaradılması kimimi, yoxsa özünə-məxsus yeni formadamı həyata keçirilməlidir?

Nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma və iqtisadi integrasiya müasir dövrdə ictimai inkişafın səbəbi yox, nəticələrindən biridir. Səbəbsə, elm və texnologiyanın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması, informasiyanın rolunun və əhəmiyyətinin misilsiz dərəcədə artması və nəticədə çox uzaq regionların, vahid informasiya məkanına daxil edilməsidir. Qədimdə maneəsiz informasiya məkanı, maneəsiz ticarət və böyük elm, mədəniyyət meydanı yaranması üçün mütləq hərbi və siyasi vasitələr lazım idi. Məkan ancaq siyasi iradə ilə, hərbi yolla genişləndirilirdi. Təsədüfi deyildir ki, tarixən böyük mədəniyyətlər, çox vaxt böyük imperiyalar hüdudunda yaranmışdır. Aleksandr Makedonskilərin, Sezarların hərbi-siyasi fəaliyyəti ilə, antik elm və fəlsəfənin, ellin mədəniyyətinin, İslam xilafəti ilə, orta əsr Şərqiində elm və mədəniyyətin inkişafı arasında, heç şübhəsiz, bir uyğunluq vardır.

Amerikada ştatlar birləşməsəydi, sərhədlər genişlənməsəydi, ABŞ-da iqtisadiyyat, elm və texnika bu dərəcədə inkişaf edə bilərdimi? Bu gün Avropanın birləşməsində də əsas məqsədlərdən biri gömrüksüz və vizasız fəaliyyət sahələrini genişləndirmək, ticarə-

tin, texnologiyanın, elm və mədəniyyətin yüksək inkişafı üçün daha böyük meydan açmaq deyilmi?

XIX əsrin əvvəllərində, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının məhz işğal aktı kimi mənfi nəticələri ilə bərabər, xalqımızın daha böyük bir imperiya məkanında gedən proseslərə qatılmaq imkanı da nəzərə alınmalı deyilmi? Bizcə, Azərbaycanın bütün Şərq dünyasında qabaqcıl mövqelərə çıxmasında bu amilin də nəzərə alınması vacibdir.

Sonra isə biz Sovetlər İttifaqına qatıldq. SSRİ imperiyasının hansı ideoloji-siyasi və hərbi vasitələrlə yaradılmasından asılı olmayaraq, o, böyük elm və mədəniyyət məkanı idi. SSRİ dünya içərisində dünya idi. Təsəvvür edin ki, bu gün Avropa şəngən vizası tətbiq etməklə, bir neçə ölkədə vahid iqtisadi və mədəni məkan yaratmağa çalışır. Amma bizim üçün hələ XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, bütün SSRİ məkanında vizasız və qeyd-şərtsiz gediş-gəliş imkanı, təhsil almaq, təcrübə mübadiləsi keçmək, tədqiqat institutlarında və kitabxanalarda çalışmaq şansı yaranmışdı. Hələ indi də Azərbaycanı Şərqdə, İslam dünyasında ən qabaqcıl ölkələrdən biri səviyyəsində saxlayan hələ o vaxt, 70-80-ci illərdə SSRİ məkanında yetişən yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğudur.

Düzdür, indi Moskva o Moskva deyil. Rusiya da SSRİ deyil, MDB məkanı da onu əvəz edə bilmir. Müstəqil Azərbaycan indi öz miqyasına və səviyyəsinə uyğun yeni bir elmi atmosfer, mədəni mühit for-

malaşdırmağa çalışır. Digər tərəfdən də, dünya miqyasına çıxmaq üçün yeni imkanlar açılmışdır. Avropaya, Amerikaya gediş-gəliş, informasiya mübadiləsi imkanı yaranmışdır. Türkiyə ilə, İranla sıx əlaqələr qurulur. Türkiyə Avropa mədəniyyətinə, Qərb sivilizasiyasına bizdən əvvəl qatıldığından ilk baxışda çox müasir və mütərəqqi görünür. Lakin tək Türkiyə məkanını elm və mədəniyyətin, habelə iqtisadiyyatın inkişafı üçün yetərli deyil. Çünki Qərb dünyası indi bizə münasibətdə üzə çıxdığı kimi, Türkiyəyə də elm və texnologiyadan, müasir sənayedən öncə ifrat siyasi plüralizm transfer etmişdir ki, nəticədə elmi-texniki və iqtisadi geriliklə “modern kültür” və sürətli demokratikləşmə arasında bir təzad özünü göstərməkdədir. Avropaya isə, hələ olsa-olsa deklarativ şəkildə, yaxud pərakəndə halda, gələcəyə avans kimi qatıla bilirik.

Bizim Qərb dünyası ilə əlaqələrimiz, müasirləşmə prosesləri hələ ki, çox dərəcədə siyasi müstəvidə gedir. Bizə sivilizasiyanın elmi-texniki, iqtisadi təməllərindən öncə demokratiya prinsiplərini, siyasi plüralizmi, insan hüquqlarını və s. öyrətməyi üstün tuturlar. Çünki bu sonuncuları emitasiya etmək asandır, elmi, müasir texnologiyanı, sənayeni isə emitasiya etmək olmur. Onları doğrudan-doğruya yaratmaq lazımdır. Bu ağır vəzifə isə yerli hakimiyyətin, gənc milli dövlətin öz üzərinə düşür. Siyasi müstəvidəki “sürətli inkişaf” isə əksinə, bu çətin vəzifənin həyata keçirilməsinə nəinki kömək etmir, hətta mane olur.

İqtisadi bazisdən və real ictimai şüur səviyyəsindən ayrı düşmüş, kənardan transfer olunan süni liberallaşma və intensiv demokratiya əvəzinə, demokratiyanın və liberallaşmanın iqtisadi islahatlarla həmahəng aparılması, təkamül yoluyla həyata keçirilməsi həqiqi real inkişafın başlıca şərtidir.

Rasional düşüncə tərzinin hakim kəsilməsi və insanlarda müqəddəs duyğuların, böyük arzu və idealların, nəcib insani keyfiyyətlərin quru məntiqi analizlə əvəz edilməsi – əxlaqi tənəzzül təhlükəsi yaradır. Bu hadisə ən çox gənc nəslin kütləvi mənəvi degradasiyası kimi təzahür edir. Ali məqsədin, nəcib duyğuların olmaması, primitiv hisslərin, maddi-fizioloji mahiyyətdən doğan arzu və istəklərin gəncliyə hakim kəsilməsi ailə böhranının, parnoqrafçılığın, narkomanizmin, neofaşizmin və s. bu kimi meyillərin geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Doğrudur, bu hadisələrin sosial səbəbləri də vardır, lakin burada ilk səbəb kimi məhz rasionalizm mütləqyyəti və onu neytrallaşdırmaq cəhdləri çıxış edir. Əsrlər boyu formalaşan və güclü fəlsəfi və ideoloji bazası olan rasionalizmdən fərqli olaraq onun alternativləri: irrasionallığı ön plana çəkən sosial təmayüllərin nəzəri əsasları hələ təzə-təzə yaranır. Bu "nəzəriyyəçilərin" cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına istinad etmədən, praktikada sınılanmış fəlsəfi nəzəriyyə

yələrə və ideoloji prinsiplərə əsaslanmadan, yalnız ayrı-ayrı konkret mühakimələrə istinad edərək, yalnız müəyyən qrup hadisələr üçün səciyyəvi olan elmi qanunauyğunluqları mütləqləşdirərək "dünyanı dəyişdirmək" xülyasına düşmələri nəticə etibarilə heç bir ictimai bəhrəsi olmayan kortəbii axına çevrilir, dünyanı dəyişmək və öz azadlığını təsdiq etmək həvəsi isə xüsusi bir azad gənclik mühiti yaratmaq, həyat tərzində hansı isə xırda, formal dəyişiklik etmək "təskinliyi" ilə əvəz olunur. Bu proseslər hələ ki, ictimai tərəqqinin aparıcı xəttinə, hərəkətverici qüvvələrinə təsir etmir. Lakin gələcəkdə belə təsirləri istisna etmək üçün əsas yoxdur. Cəmiyyət qurucular və istehlakçılar qismində iki yerə bölünürsə, bu proses gec-tez öz sözünü deyə bilər.

Xippilər hərəkətinə qoşulan gənclər tezliklə əmin olmağa başladı ki, cəmiyyəti dəyişmək modanı dəyişməkdən qat-qat çətin imiş; insanlar arasında yeni münasibətlər yaratmaq saç düzəltməyin yeni üslubunu yaratmaq qədər sadə bir iş deyilmiş. İkincisi, "cəmiyyəti dəyişmək" həvəsi heç də cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşunu dəyişmək ideyası şəklində deyil, elmi-texniki tərəqqinin, rəşadətçiliyin yaratdığı dözülməz atmosfərə qarşı "üsyandır" kimi təzahür edir. Yəni, yeni ideya cərəyanları və gənclik hərəkətləri heç də tək-cə rəşadətçi düşüncə tərzinin insan mənəviyyatına birtərəfli təsirinin nəticəsi olmayıb, həm də və daha çox dərəcədə həmin rəşadətçilik atmosferinin

(bu atmosfer əslində industrial cəmiyyətin müəyyən spesifik cəhətləri ilə birləşərkən həqiqətən dözülməz olur) doğurduğu sıxıntıya qarşı çıxmaq cəhdinin nəticəsidir. Lakin kor-koranə surətdə, bu sıxıntının, dözülməzliyin əsl səbəblərini aşkar etmədən, onları aradan qaldırmağın elmi yollarını müəyyənləşdirmədən göstərilən cəhdlər müsbət nəticə verə bilməz. Obyektiv ictimai qanunauyğunluqları dərk etmədən, real ictimai münasibətlərin dəyişilməsinə nail olmadan "ürəyim necə istəyir, elə də yaşamalıyam" prinsipi ilə nümayiş etdirilən azadlıq həqiqi azadlıq deyil. Təəssüf ki, bu gün Qərb dünyasında yetişməkdə olan gənclərin böyük bir qismi azadlığın bu bəsit anlamını rəhbər tutaraq onu həqiqətən məhdudlaşdıran ictimai-iqtisadi problemlərə, cəmiyyətin mənəvi həyatındakı həqiqi çatışmazlıqlara qarşı yox, "köhnə" adət-ənənəyə, valideynlərə, milli köklərə qarşı çıxırlar. Qloballaşma siyasəti yürüdənlər isə bu cür asan əldə oluna bilən azadlığı başqa ölkələrin gəncliyinə "bağışlamağa" hazırdır. Beləliklə, öz ölkələrinə bir cür, başqa ölkələrə başqa cür ideoloji münasibət müasir dövrün ikili standartlar spektrində önəmli problemlərdən birinə çevrilir.

Qloballaşmanın hədəfi yox, ixracatçısı olan güclü ölkələrdə gəncliyin başını qatmağa, onu ictimai-siyasi fəallıqdan yayındırmağa ehtiyac olmadığından, gəncləri "rasionalizm mütləqiyyəti" təhlükəsindən, idealsız, ali hisslərsiz yaşamaq - bəsit həyat

sürməkdən qorumaq üçün onlara nəcib duyğular aşılamaq sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. (Təkcə bir misal çəkmək kifayətdir ki, Avropada fəlsəfənin əsaslarını hələ uşaq yaşlarından mənimsətmək üçün xüsusi metodikalar hazırlanması dövlət səviyyəsində təşkil olunmuşdur.) Guya elm və texnikanın inkişafı ilə emosional həyatın xalis intellektual həyatla, hissi əxlaqın "rasional əxlaqla" əvəz olunmasının zəruriliyini göstərən fikirlər qəti şəkildə təkzib edilir. Lakin bununla belə, sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, hətta mütərəqqi ölkələrdə də vaxtında tədbirlər görülmədikdə rasionalizm artıq dəbdən düşmüş "Don-Kixotluq" üzərində qələbə çalır, hadisələrə əxlaqi borc, vicdan mövqeyindən deyil, "bu hadisədə iştirakım mənim üçün nə kimi fayda və ya ziyan gətirir?" məntiqi ilə yanaşmaq halları getdikcə artır.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Qərbdə rasionalist düşüncə tərzinə qarşı çıxışlar xeyli çoxalmış, azadlıq və rəngarənglik axtarırları bu sahəyə də müdaxilə etmiş və alternativ düşüncə və həyat tərzləri yaradılmışdır. Bəli, məhz yaradılmışdır. Çünki proseslərin təbii gedişi, sosial-iqtisadi həyatın, ictimai mühitin təsiri, aşağıdan dəyişilmə – bir şeydir, fəlsəfənin dəyişilməsi, yeni ideologiyaların yaradılması və bunun kütlələrə yuxarıdan təlqin edilməsi başqa bir şeydir. Rasionalizmi inkişaf etdirməklə bəhəm onun əlavə təsirini klassik bədii düşüncə ilə, ənənəvi gözəllik duyğusu ilə kompensasiya etmək, neytrallaş-

dırmaq bir şeydir, onu kökündən sarsıtmaq, irrasional düşüncə tərzini aşılamaq, reallığın özünü inkar etmək, bəzən hətta dəyişiklik naminə dəyişiklik etmək başqa bir şeydir. Postmodernizm məhz nəyin bahasına olursa-olsun ənənədən uzaqlaşmaq təşəbbüsləri kimi görünür. Onun “fəlsəfi əsasları” da əslində fəlsəfənin əsaslarını dağıtmaq, metafizik düşüncəni ümumiyyətlə inkar etmək üzərində qurulmuşdur.

Əvvəlcə sənətdə yayılan impressionist, sür-realist, avanqardist baxışlar tədricən düşüncə tərzinə sirayət etmiş, postmodernizmin bir çox istiqamətləri bədii yaradıcılıqla yanaşı fəlsəfi fikrə də təsir göstərmiş, ənənədən uzaqlaşmaq bir çox insanlar üçün arzuolunmaz haldan məqsədə çevrilmişdir. Əsrlər boyu əqlə instinktə, ruhdan nəfsə enməkdən xilas arayan insan indi bunu müasirlik, inkişaf ölçüsü kimi dəyərləndirməyə başlamışdır. Dəyişiklik, yeniləşmə dalğası artıq meyarların özünü də hədələməyə başlamışdır. Ostvald Şpenqlerin “Avropanın süqutu”, Patrik Byukenenin “Qərbin ölümü” əsərlərindən sonra indi Qərb fəlsəfi fikrində postmodernizmə bir reaksiya yaranmışdır. Postmodern dövrünün nümayəndəsi olan Cil Lipoveski “Boşluq erası. Müasir individualizm haqqında esse” əsərində rəşionalizm, fikir ənənəçiliyinə reaksiya kimi yaranmış azad hissiyyat, azad düşüncə və azad rəftar hərəkətinin acı nəticələrindən söhbət açır. İstehlak cəmiyyətinin gənc nəsil üçün yaratdığı asan yaşayış tərzini, həyatdan ləzzət almaq, instinktiv

hisslərə qoyulan ictimai məhdudiyyətləri adlayıb keçmək, bütün sosial və əxlaqi baryerləri dağıtmaq, kef və əyləncələrə meydan açmaq – bütün bunlar yeni dövrün səciyyəsi kimi təqdim olunur. C.Lipoveski bu həyat tərzini stimullaşdıran iqtisadi motivləri də müəyyən etməyə çalışır. Əvvəllər gənclərin kef və əyləncəyə pul sərf etməsi üçün əvvəlcə faydalı əməklə məşğul olması və maaş alması tələb olunurdu. Əmək isə bildiyimiz kimi, mənəvi səbatlılığın formalaşması üçün ən mühüm amillərdən biridir. İndi isə kredit kartlarının peyda olması gənclərə nisyə mal almaq və hələ pul qazanmamış pul xərcləmək imkanı yaradır. C.Lipoveski bu hadisəni protestant etikasının ən güclü dağıdıcı aləti hesab edir.¹¹

Lakin təəssüf ki, bu meyllər, daha doğrusu, onların surroqatı bütün cəmiyyət miqyasında yayılır və mövcud ictimai psixologiyanın ayrılmaz komponentinə çevrilir. Buna görə də, həmin meyllərin mənfi təsirlərinin neytrallaşdırılması sahəsində aparılan iş də kütləvi miqyas daşmalıdır.

Biz hələ rəşionalizmin inkarı yox, kompensasiyası mərhələsini yaşamalıyıq. Elmi-texniki nailiyyətlərdən doyan, hər addımda rəşionalizmin maddi təcəssümləri ilə rastlaşan və onun həyatda və fikirdəki bolluğundan boğulan Qərb dünyasından fərqli olaraq

¹¹ Ж.Липовецкий. “Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме”. Санкт-Петербург”. 2001. стр. 127.

biz hələ də şair xalq olmaqdan o tərəfə çox da gedə bilməmişik. Və rasionallığın aşırıb-daşmasından şikayətlənə bilmərik. Biz Avropanın iki-üç əsr bundan əvvəl yaşadıklarını hələ indi yaşayırıq. Biz bolşevik inqilabının yarımçıq kəsdiyi maarifçilik mərhələsini ictimai bir proses kimi yenidən yaşamaq məcburiyyətindəyik.

Lakin bu deyilənlər fikir müstəvisinə, insanın daxili aləminə aiddir. Fikrin, elmi nailiyyətlərin məhsulu olan texnoloji qurğular və yeni texnika dalğalarında ictimai şüura güclü təsir edən kütləvi informasiya vasitələri və bu vasitələrlə Qərbdən transfer edilən yeni mentalitet bizi hələ tam dəyişə bilməmişdir. Və yaxşı ki, dəyişə bilməmişdir. Bu yeni mentalitet bizim milli mentalitetlə üst-üstə düşmədiyindən milli köklərə bağlı olan insanlar onu qəbul etmir. Nəticədə millət parçalanır, ənənəçilərlə modernistlərin aşkar və qeyri-aşkar qovğası başlanır.

Əlbəttə, biz elmin, müasir texnologiyanın əleyhinə deyilik. Bizim intellektual tərəqqimiz və Avropanın elmi inkişaf səviyyəsinə çatmağımız əlçatmaz bir şey deyil. Və bu məsələdə ziddiyyət ortaya çıxa bilməz. Lakin Qərb həyat tərzini tək-cə elmi-texniki inkişafın, rəşional düşüncənin məhsulu olmayıb, həm də neçə əsr ərzində rəşionalizmə reaksiya şəklində yaranmış əxlaqi-mənəvi normaların (daha doğrusu, normasızlığın), «mənəvi boşluğun» məhsuludur. Müasir dövrdə Qərb ideoloqlarını rəşionalizmdən da-

ha çox məhz ona reaksiyanın; modernizmin və post-modernizmin yaratdığı mənəvi plüralizmin sosial nəticələri narahat edir. Bizə transfer olunan da məhz bu nəticələndir. Neçə əsrlik tərəqqi prosesinin daxili yüksəliş məqamlarını yaşamadan birbaşa onun neqativ nəticələri ilə qarşılaşmaq immuniteti olmayan adamın yoluxması kimi bir şeydir. «İsinmədik istisinə, kor oluruq tüstüsünə».

* * *

Elmi-texniki inqilab, postindustrial cəmiyyət dövrünün doğurduğu rəşionalizmin, intellektualizmin emosional mənəvi həyatı sıxışdırmaq təhlükəsi fəlsəfi ədəbiyyatda etik şüurun daha ətraflı tədqiq olunması və əxlaq normalarının məntiqi idrak pilləsində dərk olunması ilə onun psixik tələbat formasına keçməsi, emosional-psixoloji pillədə qərarlaşması arasındakı fərqi geniş təhlil edilməsinə ehtiyac yaratmışdır.

Emosional aləmin bütün əzəmət və zənginliyini qoruyub saxlamaq üçün ən təsirli amillərdən biri incəsənətdir. Lakin bəzən incəsənət "kənüllü olaraq" elmə təslim olmaq mövqeyi tutur, incəsənətin özü ifrat rəşionalizmlə zənginləşir.

Rəşionalizmin, intellektualizmin mənfə təsirinə məruz qalmış əsərlər əsasən müasirlik, elmi-texniki inqilabla səsləşmə kimi qələmə verilir. Lakin bütövlükdə mütərəqqi incəsənətin məqsədi, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, bizdə hələ yeni-yeni yayılmaqda

olan rasionalist mənəviyyat tərzini gücləndirməkdən deyil, kompensasiya etməkdən, neytrallaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

Əlbəttə, bu heç də o demək deyil ki, müasir dövrdə incəsənətin, bədii ədəbiyyatın məqsədi elə yalnız rasionalizmə və texnisizmə qarşı mübarizə aparmaqdan, bu meylləri bütövlükdə və tamamilə təkzib etməkdən ibarət olmalıdır. Bu cür kəskin münasibət özü də qüsurludur; rasionalizmə, texnisizmə qapılmaq birtərəfli mövqe olduğu kimi, onu tamamilə inkar etmək, ona düşmən münasibəti bəsləmək də birtərəfli mövqedir və qüsurludur. "Texnisizmə düşməncilik münasibətinin ədəbiyyatda qərarlaşması" (S.Florman) heç də problemin həllinə xidmət etmir.

Elm və texnikaya münasibətin hər iki kənar halı, ya təslimçilik, ya tam inkar mövqeyindən çıxış edilməsi yolverilməzdir. «Qızıl orta»nın tapılması üçün hər cür ifratçılıq istisna edilməlidir. Yeni dövrün incəsənətindən, mövzu baxımından müasir problemlərə uyğunlaşmaqla yanaşı, öz mahiyyətinə sadıq qalmaq tələb olunur.

İnsanı düşündürən (məntiqi yolla) sənətdən, intellektual poeziyadan, rasionalist nəsrədən, tapmaca rəsmlərdən daha çox, həmin problemlərin emosional həllini verən, insanların biliyini artırmaq deyil, hisslərini hərəkətə gətirmək, tərbiyə etmək vəzifəsini qarşıya qoyan incəsənətə – əsil incəsənətə bu gün daha böyük ehtiyac vardır.

İnsanın mənəvi keyfiyyətləri təkcə hissi yox, həm də məntiqi idrak pilləsinin məhsuludur. Hər hansı xasiyyət, əxlaqi keyfiyyət emosional və rəşional idrak komponentlərinin qarışığı kimi ortaya çıxır. Həm də rəşional komponentin payı nə qədər çox olsa, xarakter həmin istiqamətdə bir o qədər dayanıqlı olar. Lakin nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilmək, hər hansı keyfiyyətin məziyyətini və ya qüsurlunu şüurlu surətdə dərk etmək hələ insanın öz rəal fəaliyyətində bunu rəhbər tutacağına dəlalət etmir. İnsanın ardıcıl məqsəduyğun fəaliyyəti üçün təkcə ağıl kifayət deyil, bunun üçün həm də ideya inamı, möhkəm əqidə lazımdır.

Lakin kor-koranə surətdə insanda qəti müəyyənleşmiş əqidə formalaşma bilməz. Cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarını bilmədən, mürəkkəb ictimai hadisələrin gedişindən baş çıxarmadan, əxlaq normalarına ardıcıl surətdə əməl etmək mümkün deyil.

Həyat mövqeyi təkcə hiss və emosiya ilə, instinkt və kortəbii vərdişlərlə müəyyən edilərsə, deməli, o hələ fəal həyat mövqeyi deyildir. Bu halda həyat mövqeyi dayanıqlı olma, situasiyaların dəyişməsindən, hissi-emosional vəziyyətlərdən asılı olaraq insanın konkret şəraitlərdə tutduğu mövqe də dəyişər, ardıcıl, prinsipial xarakter daşıma.

Həyat mövqeyinin, dayanıqlı olması, ən çətin şəraitdə belə insanın öz həyat idealına sadıq qalması,

əxlaq normalarından kənara çıxmaması üçün onun əqidə və idealının şüurlu surətdə və elmi əsaslar üzrə formalaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Sadəcə olaraq mühitə uyğunlaşmaq deyil, mühiti öz həyat idealına uyğunlaşdırmaq mövqeyi yalnız qəti elmi müddəalarla möhkəmləndirilmiş olan əqidə sayəsində, fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşması sayəsində mümkündür.

Şərq və Qərb sivilizasiyaları: milli və dini aspektlər

*..., Qərbdə İslamın təbiəti
barədə bir sıra anlaşılmazlıqlar
olsa da, mədəniyyətimizin və sivi-
lizasiyamızın İslam dünyasına nə
qədər çox borcu olduğunu unut-
mamalıyıq.*

Prins Çarlz

Çağdaş Şərq və Qərb dəyərlərini müqayisə etmək, onların nisbəti və optimal münasibət formaları haqqında fikir yürütməzdən əvvəl bu dəyərlərin hansı tarixi inkişaf yollarını keçməsinə və tarix boyu hansı nisbətlərdə olmasına qısa nəzər salmaq.

Elmin, mədəniyyətin, ilk bəşəri dəyərlərin beşiyi olmuş Qoca Şərq e.ə. I minilliyin I yarısında öz əvvəlki inkişaf tempini və öncül mövqeyini tədricən itirmiş, Qədim Yunanıstan elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində irəli çıxmışdır. Lakin antik sivilizasiya boş yerdə yaranmamış, Qədim Şərq sivilizasiyasından

bəhrələnmişdir. Roma imperiyasının süqutu ilə bəşər tarixində misilsiz rol oynamış antik elm və mədəniyyət də süquta uğramışdır. Lakin imperiyalar dağılsa da onlardan miras qalmış dəyərlər tarixin yaddaşına köçərək yenidən dirçəlmək üçün əlverişli məqam gözləmişdir.

Antik sivilizasiyadan sonra bəşər tarixində ən parlaq dövr İslamın yaranması ilə başlanmışdır. Elm və mədəniyyətin inkişaf mərkəzi yenidən Şərq dünyasına köçmüşdür. Bu dövrdə İslamla sıx surətdə bağlı olan yeni sivilizasiya dalğası özündən əvvəlki elmi nailiyyətlərin, mədəni-mənəvi dəyərlərin dağılmasına yol verməmiş, onları qoruyub saxlamış, inkişaf etdirmiş və Qərb dünyasının yeni intibahı üçün zəmin yaratmışdır. Renessans rüşeymi məhz bu zəmində pöhrələnmiş və Qərb sivilizasiyasının əsası qoyulmuşdur. İndi bir çox tədqiqatçılar artıq Qərb sivilizasiyasının da tənəzzülündən, süqutundan danışırlar.

Beləliklə, tarixə ötəri ekskurs göstərir ki, ictimai tərəqqidə hər bir yeni inkişaf dalğası Şərq və Qərb dəyərlərinin sintezi sayəsində mümkün olmuşdur. Lakin təəssüf ki, estafet Qərbə keçdikdən sonra Şərq ölkələri müasir dövr üçün məqbul olan yeni bir sintezin formulunu hələ də tapa bilməmişdir. Düzdür, lokal miqyaslarda, məsələn, Yaponiya təmsalında belə optimal sintez nümunələri mövcuddur, lakin bu proses hələ global miqyas almamışdır.

Əgər “sivilizasiya” anlamı dini dəyərlərlə sıx

bağlı olsaydı, onda müxtəlif dinlərə uyğun olaraq müxtəlif sivilizasiyalardan danışmaq olardı. Onda xristian sivilizasiyası “İncil”lə, islam sivilizasiyası “Quran”la yaşıda olardı. Və ancaq bu halda, dini-əxlaqi dəyərlər ön plana çəkildikdə, müəyyən dövrlər üçün geriye hərəkətdən də danışmaq olardı. Çünki bəşəri inkişafın bir çox mühüm mərhələləri, həm də məhz sivilizasiya anlamı ilə daha çox səsləşən mərhələləri dini dəyərlərə yaxınlaşmaq deyil, onlardan uzaqlaşmaq meyli ilə bağlıdır.

Sivilizasiyanın əsas şərti kimi şəhərlərin və ilk dövlətlərin yaranmasını götürsək onun yaşı qədim Şərq tarixi ilə başlanardı. Yaxud sivilizasiya üçün ilkin şərt “Homo sapiens”in formalaşması və ilk əmək alətlərinin düzəldilməsini götürsək, sivilizasiyanın yaşı tarixin özü ilə eyniləşərdi. Çünki belə başa düşüldükdə, sivilizasiyadan ancaq tarixdən əvvəlki dövr üçün danışmaq olmaz.

Lakin biz sivilizasiyanın ənənəvi və bizim fikrimizcə daha düzgün anlamından çıxış etsək, o, milli və ya dini səciyyə daşımaqdan daha çox ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Sivilizasiyanın əsasında əmək bölgüsü dayanır. Bir-birini təkrarlayan insanlardan dayanıqlı olması üçün insanlar fərqlənməli və bir-birini tamamlamalı idilər. Hər bir insanı bütöv, mükəmməl, özünə qapanan sistem kimi görmək istəyən Şərq ideali Qərbin dar ixtisaslaşma ilə yarımçıqlaşmış insanların müəyyən qayda ilə birləşməsindən alınan

yeni ahəng, yeni kamillik, lakin artıq fərdi deyil, ictimai kamillik ideali ilə bir o qədər də uzlaşmır.

Bizcə, sivilizasiyanın istiqaməti insandan cəmiyyətə doğru yönəlmişdir. Sivilizasiya hər şeydən öncə cəmiyyətin təşkilatlanması və kamilləşməsi prosesidir. Bu baxımdan onun Şərq dəyərləri ilə müqayisəsi ilk növbədə cəmiyyətlə insanın münasibətini xatırladır. Kamil cəmiyyətə doğru gedən vahid, bütöv bir proses və kamil insan idealının gerçəkləşmə cəhdlərindən ibarət mənəvi intibahlar və sıçrayışlar toplusu...

Əlbəttə, hər bir real hadisə yeganə bir mahiyyətdən yox, müxtəlif səviyyəli və çeşidli mahiyyətlərin qarışığından ibarət olur. Məhz ona görə də hadisələr səviyyəsində elmi söhbət aparmaq mümkün deyil. Sivilizasiya da böyük miqyaslı, mürəkkəb ictimai hadisə olmaqla hər hansı bir xalis ideyanın (məhiyyətin) maddi təəcəssümündən fərqlidir. Lakin bununla belə o Şərq dəyərləri ilə müqayisə olunarkən daha çox dərəcədə bir Qərb hadisəsi kimi özünü göstərir. Düzdür, sivilizasiyanın əsası Şərqdə qoyulmuşdur, lakin mahiyyətcə o, daha çox Qərb hadisəsidir. Necə ki, xristianlıq əsasən Qərbdə yayılsa da, mahiyyət etibarı ilə Şərq hadisəsidir. Bu baxımdan, biz “İncil”lə və “Quran”la başlayan dəyərləri öz aralarında tərəfmüqabil kimi deyil, sivilizasiya ilə tərəf müqabil olan eyni dəyərlər sistemi kimi götürməyin tərəfdarıyıq. Əlbəttə, buradakı “eyniyyət” nisbi xarakter daşı-

yır, belə ki, xristianlıq və islam öz aralarında müəyyən fərqlərə malikdir. Lakin böyük miqyasda yanaşdıqda və sivilizasiya ilə qarşılaşdırıldıqda onlar hər ikisi bir din olaraq məhz Şərq dəyərlərini təmsil etməklə vahid cəbhədə dayanmağa məhkumdurlar.

Müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri milli özünütəcrid və qloballaşma arasındakı optimal nisbətənin tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə – ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi müəyyən edən mədəni-mənəvi amillərə də sirayət etməyə cəhd göstərir. İstər düşünülmüş şəkildə, istərsə də qərəzsiz olaraq – fərqi yoxdur. Belə bir şəraitdə ilk növbədə nələri qorumaq lazım olduğunu, məhz hansı məsələlərdə məqsədyönlü surətdə ənənəçi, konservator olmağın labüdlüyünü məhz ziyalılar müəyyənləşdirməlidir. Yeri gəlmişkən əsrin əvvəlində bizim böyük ziyalılarımız orientir kimi “türkçülük, islamçılıq və müasirliyin vəhdəti” prinsipini tövsiyə edirdilər.

Bizcə, ilk növbədə meyarlar müəyyənləşməlidir. İdeal halda biz özümüzü necə təsəvvür edirik və ya bizim milli-mənəvi idealımız nədən ibarətdir? İndi biz hansı real durumdayıq və daşdığımız hansı keyfiyyətləri məhz milli səciyyə kimi qiymətləndirmək olar? Keçmişə də məhz bu real durum və ideal prizmasından, onun əsasında formalaşan meyarlardan çıxış edərək yanaşmaq lazımdır. “Soykökə qayıdış” çağırışında qorxulu olan məqam bundan ibarətdir ki, biz

keçmişimizdə olan istənilən keyfiyyəti milli invariant kimi və pozitiv cəhət kimi qəbul edə bilmərik. Həqiqi milli keyfiyyətlər milləti yaşadan, onu inkişaf etdirən keyfiyyətlərdir. Bu baxımdan keçmişimizdən qalan, lakin tərəqqiyə deyil, tənəzzülə xidmət edən cəhətləri yaşatmaqdan daha onlardan xilas olmaq yolu tutulmalıdır. Lakin biz yenə də nəyin pozitiv, nəyin həqiqi, nəyin saxta olduğunu aydınlaşdırmağa bilmək üçün keçmişdən daha çox bu günümüzdə və gələcəyimizdə, milli-mənəvi idealımıza xidmət etməliyik.

Ərazinin tarixi, xalqın tarixi, millətin tarixi, dövlətin tarixi fərqləndirilmədən məsələyə milli şüur prizmasından baxmaq çətindir. Minilliyin və yüzilliyin əsas səciyyələrini vermək üçün əvvəlcə bütövlükdə tarixi inkişaf prosesi heç olmazsa ən ümumi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Etnik qrupların bütöv bir millət halında formalaşması prosesi daha çox dərəcədə əvvəlki minilliklərə aid bir məsələdir. Son minillik Azərbaycanda etnik-milli baxımdan türk təfəkkürü və türk həyat tərzilə; dini müstəvidə yanaşdıqda isə islam mənəviyyəti və islam düşüncə tərzilə səciyyələnir. Beləliklə, yola saldıığımız minillikdə Azərbaycan xalqının mentaliteti türkçülük və islamçılığın üzvi vəhdəti, sintezi şəraitində formalaşmışdır. Lakin bu böyük əsas prosesə ayrı-ayrı dövrlərdə kənar amillər təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, axırıncı yüzillik daha çox Rusiya amilinin əlavə olunması ilə səciyyələnir. Rusiya amili isə öz növbəsində iki isti-

qamətə ayrıla bilər. Birincisi, imperiya siyasətindən gələn neqativ təsir; anti-milli, anti-türk siyasəti. İkinci, ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqə baxımından pozitiv məqamlar, Qərbə açılan pəncərə, Qərb sivilizasiyası ilə tanışlıq. Bu amil axıncı yüzilliyin həm inqilab-qədərki dövrünə, həm də sovet perioduna aiddir. Sovet periodunun əvvəlki rus təsirindən əsas fərqləri isə buraya həm də anti-islam və ümumiyyətlə, ateizm siyasətinin əlavə olunması, şüurların ideologiya çərçivəsinə salınması, digər tərəfdən isə əhəlinin savadlılıq dərəcəsinin artması ilə əlamətdardır. Son yüzilliyin axıncı on ili isə milli şüurun intibahı və milli özünüdərk istiqamətində axtarışlarla əlamətdardır. Belə ki, yeni yüzilliyə biz milli özünüdərk və milli dövlət quruculuğu əzmi ilə, dövlətçilik təfəkkürünün intibahı şansı ilə qədəm qoyuruq.

* * *

Çox vaxt Avropa ölkələrinin elm və texnologiya sahəsində inkişaf etməsi, İslam dünyasının isə müqayisədə geri qalması faktından çıxış edərək bunu xristianlıq və islam dini ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Elmi təhlil əvəzinə ideologiyalaşdırılmış, psevdoelmi mülahizələr söylənməsinə tez-tez rast gəlmək olur. Lakin XX əsrin Parsons, Hantinqton kimi görkəmli sosioloqlarının da bəzən belə mövqedən çıxış etməsi təəccüb doğurmaya bilmir.

Əslində, xristianlığın da, islamın da elmə münasibəti yaxşı məlumdur. Xristianlıq yarandığı vaxtdan azadfikirliyin və elmi tədqiqatın əleyhinə olmuşdur. Xüsusən, xristianlıq sosial bir hadisə kimi formalaşdıqdan sonra din xadimləri özlərinin cəmiyyətdəki mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün onların doqmalardan kənarda hər nə varsa qeyri-qanuni və qəbahət hesab etmişlər.

İnkvizisiya məhz xristianlığın törəməsidir.¹²

İslam isə yarandığı vaxtdan nəinki elmə qadağa qoymamış, hətta insanları elmi fəaliyyətə sövq etmişdir. İslam dini öz təsir dairəsini də daha konkret müəyyənləşdirmiş, insanların ancaq mənəvi aləmi və həyat tərzini müəyyən etməklə, onların peşə və ixtisas fəaliyyətlərinə bilavasitə nüfuz etməyə çalışmamışdı. Məhz buna görə də İslamın yarandığı və yayıldığı ilk əsrlərdə elm sürətlə inkişaf etmiş və əvvəlcə ərəb ölkələri, sonra isə bütün islam dünyası elmin inkişaf səviyyəsinə görə dünyada ən qabaqcıl mövqe tutmuşlar. Böyük din xadimləri eyni zamanda böyük elmi kəşflər etmiş, elmin bir sıra sahələrini inkişaf etdirmişlər. Əl-Kindi, Əl-Xarəzmi, Fərabî, Biruni, Ömər Xəyyam, İbn-Sina, Nəsirəddin Tusi, İbn-Ruşd, Uluğbəy və s. riyaziyyatın, astronomiyanın, mexikanın, fiziologiyanın, təbabətin, fizikanın, kimyanın inkişaf

¹² Бах: *И.Р.Григулевич*. Инквизиция. М., Полиздат, 1985; Генри Чарльз Ли. История инквизиции в средние века. Смоленск, «Русич», 2002.

fında misilsiz xidmətlər göstərmiş və bir çox sahələrdə müasir elmin təməlini qoymuşlar. Bu həmin dövr idi ki, Roma imperiyasında xristianlıq qəbul olunduqdan sonra elm və mədəniyyətin, texnologiyanın inkişafında min illik bir pauza yaranmışdı və antik elmin və mədəniyyətin estafetini ərəblər əllərinə götürmüşdülər.

Ancaq Xristianlığın yaranmasından 1400 il, İslamın yaranmasından isə 700 il keçdikdən sonra dünyada elmi-texniki inkişafın, sivilizasiyanın gedişatında yeni bir dönüş yaranmağa başladı. Bu, Avropada renessans dövrü idi. XV-XVI əsrlərdə Avropa xristianlığın əhkamları ilə daban-dabana zidd yeni düşüncə tərzinə hamilə olmuşdur. İnkvizisiya ilə azad fikirliliyin iki-üç əsrlik qanlı mübarizəsi, nəhayət ki, elm və dinin bir-birindən ayrılmasına və yeni düşüncənin, yeni Avropanın doğulmasına gətirib çıxartdı. Yeni Avropanın təməlçilərindən biri olan Frensis Bekon artıq xristian ideoloqu deyildir. Avropada xristian əhkamlarından kənarda tamamilə müstəqil bir həyat başlanırdı. Xristianlıq isə daha çox dərəcədə simvolikləşdirilərək, ayrı-ayrı şəxslərin vicdan işi kimi məhdud dairəyə salınmış, dövlət işindən və ictimai tərəqqinin aparıcı xəttindən uzaqlaşdırılmışdır.

Məhz elmin dindən azad olaraq tam müstəqil ictimai hadisə kimi formalaşması, insanların ikiləşməsi və elmə münasibətlə dinə münasibəti öz daxilələrində ayrı-ayrılıqda yaşatması elmin tam azad inki-

şafı üçün meydan açan amillərdən biri oldu.

Şərqdə isə din elmə aşkar şəkildə mane olmadı-
ğından, onlar hələ də birlikdə addımlayır. Məhz İslam
dininin elmə qarşı loyallığı, liberallığı, dözümlülüyü
elmin uzun əsrlər boyu dinin təsir dairəsində qalma-
sına imkan yaratmışdır. Dində heç də düşmən görmə-
yən elm onun sərhədlərindən çox da kənara çıxmağa
ya çalışmırdı, ya da... Sonrakı əsrlərdə üləmalar pey-
ğəmbərlərdən daha çox «dindarlıq» nümayiş etdi-
rərək, insanları dini ehkamlardan daha çox asılı və-
ziyyətə salmaq üçün özlərinin düzəlttikləri, icad et-
dikləri yeni qaydalar və qadağalarla ağırlaşdırmışlar.
Eyni hal xristianlıqda da baş verdiyindən «Roma Pa-
pasından daha çox katolik olanlar» haqqında məşhur
frazanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə ma-
hiyyət etibarı ilə elmə qarşı olmayan islam dini də
getdikcə mürtəce rol oynamağa başlamış və elmi öz
hüdudları çərçivəsində saxlamağa çalışmışdır.

Bəli, nə qədər paradoksal görünsə də, Şərqdə
elmin geniş asfalt yola çıxma bilməməsinin səbəbi
islamın elmə düşmən mövqeyi deyil, əksinə, yaxşı
münasibət bəsləməsi idi. Və bu yaxşı münasibət el-
min dindən tamamilə imtina edərək, yeni sürət yoluna
çıxmasına imkan verməmişdir.

Bəli, elm mahiyyəti etibarilə dindən fərqli bir
hadisədir. O, dinə zidd deyil, sadəcə olaraq, dindən
fərqli bir müstəvidədir. Əslində, onlar bir-birinə qarşı
dayanmamalıdır, çünki onların yolu kəsişmir, toq-

quşmur. C.Əfqani Şərqdə elmə münasibətin necə yolverilməz bir məqama çatdığını vurğulayaraq yazır ki, dinlə bağlı tədqiqatların xüsusi elm sahəsi kimi ön plana çəkilməsi və dəqiq elmlərin «Avropa elmləri» kimi dəyərləndirilməsi əslində müsəlman dünyasının özünü ümumbəşəri elmi tərəqqidən ayırmasına gətirib çıxarır. Belə birtərəfli mövqe əslində orta əsrlərdə ərəbdilli təbiətşünas alimlərin dünya elminə verdiyi töhfələrdən də könüllü surətdə imtina edilməsi deməkdir.

Elm ilə din arasında ziddiyyət, qarşıdurma o zaman yaranır ki, elm öz yolundan kənara çıxaraq inamı əvəz etmək istəyir, Allahın varlığını və ya yoxluğunu isbat etmək iddiasına düşür. Digər tərəfdən, din də o zaman elmə qarşı çıxır ki, özünün bir inam hadisəsi olduğunu unudaraq idrak hadisəsi kimi çıxış etməyə çalışır və dünyada gedən proseslərin izahını vermək iddiasına düşür.

Bəli, idrak və inamın hər biri öz işi ilə məşğul olduqda gözəldir. Başqasının sahəsinə keçdikdə isə mürtəceləşirlər. (Bu iki sahənin qarşılıqlı əlaqəsi isə elmin və dinin yox, fəlsəfənin problematikasına aiddir.)

Bəlkə də, öz mahiyyətlərinə istinad etsəydilər, nə elm dinin işinə, nə də din elmin işinə qarışardı. Lakin onlar sosial hadisəyə çevrildikdən sonra, həmin sosial qurumların və onları təmsil edən insanların mənafeləri, şəxsi maraqları bu qarşıdurmanın yaradılma-

sına gətirib çıxarmışdır...

Bu prosesləri istər sosial, istərsə də qnoseoloji müstəvidə izah etmək çətin deyil. Lakin nə üçünsə hələ də müsəlman ölkələrində müəyyən ideoloqlar həyatın bütün sahələrini dinlə əvəz etməyə çalışır, dini insanın fərdi mənəviyyatından kənara çıxararaq sosiallaşdırır, siyasiləşdirir, ideologiyalaşdırırlar. Bir sözlə, dini öz şəxsi maraqları üçün alətə çevirirlər. Qərbdə də dövlətin və elmin dinlə əlaqəsi çoxdan kəsildiyi halda, elə ideoloqlar çıxır ki, onlar tərəqqinin səbəbini öz dinlərində, başqalarının geriliyinin səbəblərini də onların dinində “axtarırlar”. Lakin bu axtarışların elmdən uzaq, ideoloji yönümü şübhəsizdir.

Bizcə, dinlərin ideoloji və siyasi məqsədlər üçün istifadə olunmasının qarşısı mütləq alınmalıdır. Qarşısı alınmasa – bütün tərəflər ziyan çəkəcək. Bəşəriyyətin qalxmış olduğu yeni imkanlardan yeni səlib yürüşləri və yeni qlobal inkvizisiyalar üçün istifadə edilməsi yolverilməzdir.

Şərq ruhu

*Ruh hələ o dərəcədə mücərrədləşməmiş,
təbii başlanğıcından ayrılmamışdı.*

Hegel

Kimin ki, qəlbində insani ləyaqət hissi şölələnir,
o hələ böyük xarüqələr yaratmaq imkanını itirmə-

mişdir. Lakin, digər tərəfdən, o bəlkə də bu hissin təhqir oluna biləcəyindən qorxaraq, bu şölələrin söne biləcəyindən qorxaraq, həyatda fəal mövqe tuta bilmir, mübarizlik ruhunu itirir, şəxsi ləyaqətinin passiv mühafizinə çevrilir.

Lakin insan küləklərə, dalğalara qarşı getməkdən çəkinməməlidir. O inanmalıdır ki, harada isə sönməyən bir atəş var. Və nə vaxtsa külək güc gəlsə və qəlbin incə, xəfif alovunu söndürsə, o yenidən həmin ocağın köksünə sığınacaq və ondan atəş alacaqdır.

Milyon illər davam edən əməli fəaliyyət prosesində insanda heyvani instinktiv hisslərdən fərqli olan nəcib və ali hisslər – insani hisslər yaranıb və bu hadisə bəşər tarixinə «*Şərq ruhu*» adı ilə daxil olub. Həmin ruhu ata-babalarımız bir məşəl kimi nəsildən-nəslə ötürüb yaşadıblar.

Əsrlər ötüb, nə vaxtsa əzəmətli, lakin buz kimi soyuq olan ağıl dəryasının təlatümləri sahili bürüməyə başlayıb və bütün alçaq sahələrdəki alovların üzərinə su çiləyib, onları söndürüb. Atəşlər söndü, ehtiraslar cilovlandı, meydanı mücərrəd təfəkkür tutdu. Bu hadisə bəşər tarixinə «*Qərb ruhu*» adı ilə daxil olub.

Lakin Qərb ruhu alçaq ərəziləri sulara qərq etsə də, uca zirvələrə qalxa bilməyib. Uca zirvələrdəki ocaqlar toxunulmaz qalıb.

Hamıda potensial imkan şəklində həm primitiv,

həm də ali, həm mənfi, həm də müsbət hisslər var. Lakin tərbiyə, mühit, hakim ruh bunlardan hansını isə canlandırır, gerçəkliyə çevirir, digərləri isə passiv imkan şəklində qalır. Necə ki, elə yazılar olur ki, onu yalnız alovda isindirəndə oxunmağa başlayır, eləcə də qəlbimizin potensial hisslərini müəyyən bir canlı təsir, müəyyən bir atəş öz hərarəti ilə isindirərkən, onlar oyanır, fəal qüvvəyə çevrilir, «cahanda kamalın qalib gələcəyinə» əminlik yaranır.

Bu sönməyən atəş, bu insani ləyaqət şöləsi əsrlərdən bizə miras qalmış mənəvi sərvətlərimiz, adət-ənənələrimiz, dini-əxlaqi dəyərlərdir. Onu intellektual inqilabın tufanlarından, robot erasının buz kimi soyuq nəfəsindən qorumaq vəzifəsi böyük bir sivilizasiyanın, müqəddəs bir ruhun “olum, ya ölüm” məsələsidir, üçüncü minilliyin əvvəlində Şərq xalqları qarşısında duran ən böyük tarixi missiyadır.

Qərb dənizində batmamaq, yaxşı üzə bilmək üçün intellekt gəmisini lazımdır. Şərq intellektdən heç vaxt korluq çəkməyib. Lakin Şərqdə ənənəvi olaraq hərə öz gəmisini ilə üzməyə çalışıb. Birləşib böyük gəmi düzəltmək istəməyiblər. Öz gəmisini qura bilməyənlər suya qərq olublar.

(Deyirlər ki, Şərq adamların sayına görə Qərbdən üstündür. Lakin Qərbdə buz kimi soyuq nəfs dalgaları üzərində böyük ictimai gəmilər üzür. Şərqdə isə öz şəxsi gəmiləri ilə möhtəşəm dalgalara sinə gərrib üzənlər azlıq təşkil edir).

Digər tərəfdən öz kiçik şəxsi gəmilərinə üzənlər Qərbin böyük gəmiləri ilə qarşı-qarşıya gəlməmək üçün onların dalınca üzmək məcburiyyətindədirlər.

Böyük dalğalar Şərqin alçaq təpələrdəki məşəllərini suya qərq edib. Ancaq uca zirvələrdəki alov hələ də şölələnməkdədir və yalnız nəfs dalğalarının fövqünə qalxanlar bu sönməz ruha qovuşa bilirlər.

Orta əsrlərdə məhz nəfsin əql vasitəsilə məhdudlaşdırılması, idarə olunması, insanın düşüncəli bir varlıq olaraq öz bədəni və instinktləri üzərində qələbəsi uğrunda mübarizə getmiş və bu proses fərdi miqyasdan çıxaraq bir ruhani hərəkət səviyyəsinə qalxmışdır. Sufizm də bu hərəkətin nəzəri əsası kimi formalaşmışdır. Lakin bu təlimi sadəcə nəzəriyyədən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də budur ki, burada ideya həyat tərzini ilə çulğalaşır, vəhdətdə olur.

Şərq kimi tanıdığımız sosial fenomen əvvəlcə fərdi-mənəvi bir fenomen kimi formalaşır. Şövqlü fəlsəfi təlim, dərin dini hiss və onlara tabe etdirilmiş solğun cismani həyat vahid fenomendə – şərqliliyin mahiyyətində qovuşur. Əmin ər-Reyhani «Mən Şərqəm» şerində şərqliliyin mahiyyətini bir neçə baxımdan təqdim edir. Aida İmanquliyeva onun yaradıcılığını tədqiq edərkən məhz bu məqamları ön plana çəkir və həmin şerini geniş təhlilini verir.

Mən Şərqəm,

Mən Allahın ilk yaratdığının təməl daşıyam...

misralarını misal gətirən A.İmanquliyeva bu baxışı «Şərqi keçmiş əzəməti barədə düşüncələr» adlandırır.¹³ Maraqlıdır ki, qoca Şərqi bir tərəfdən gənc və güclü Qərblə görüşdürən ər-Reyhani, digər tərəfdən onu müasir Şərqlə müqayisə edir. A.İmanquliyeva bu cəhəti xüsusi vurqulamaqla diqqəti çağdaş Şərqi həqiqi Şərq mahiyyətindən uzaqlaşdığına yönəldir: «Bu böyük həcmli şerin sonrakı hissəsi xurafat və mövhumat zülmətinə qərqli olan, dinin bütün zahiri ayinlərinə fanatik şəkildə sitayiş edən müasir Şərqi tənqidinə həsr olunmuşdur. Cəhalət və mövhumat Şərqi Qərb sivilizasiyasının bütün nailiyyətlərindən çəkindirir.»¹⁴

Bu məqamın vurğulanması, bizim fikrimizcə, Aida İmanquliyevanın Şərq-Qərb problematikasına gətirdiyi böyük yenilikdir. Belə ki, Şərqlə Qərbin müqayisəli tədqiqində üzə çıxan bir çox ziddiyyətli cəhətlər məhz Şərqi zaman axınında ikiləşməsinə nəzərdən qaçırmayın, çağdaş Şərqlə qoca Şərqi eyniləşdirməyin nəticəsidir. Halbuki, Şərqi əzəməti, böyüklüyü, ruhani mahiyyəti məhz qoca Şərqi təmsalında təzahür edir. O, hətta, Qərbi də düçar olduğu böhrandan xilas etmək əzmindədir. Ər-Reyhaninin poetik dili ilə «mən öz ruhumla sənə qəlbini sivilizasiya xəstəliklərindən sağaldacağam», – deyən ruhani

¹³ А.Имангулиева. Йени яряб ядыбиййаты корифейляри, сящ.166.

¹⁴ Йеня орада, сящ 167.

Şərq həqiqi dini hissdən ayrı düşən, mövhumata uyan, əcnəbilərdən, onların texnoloji nailiyyətlərindən çəkinən, mürtəce məzmun kəsb edən cılızlaşmış Şərqdən çox fərqlidir. Əslində ikinci birincinin adına sığır. Amma bu Şərq daha o Şərqdən deyil.

Əlbəttə, «Şərq» fenomeninə diferensial münasibət ideyası bədii obrazlarla, poetik şəkildə ər-Reyhani tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin bu poetik tərənnümün mahiyyəti elmi-məntiqi müstəvidə məhz A.İmanquliyeva tərəfindən açılır və Şərglə Qərbin vəhdətinə çağırış da bu yeni baxış bucağından yeni mahiyyət kəsb edir. Vəhdət üçün əvvəlcə Şərqin özünə qayıtması, öz ilkin ruhani məğzini yenidən kəsb etməsi tələb olunur.

Qərb mühitində səslənən Şərq poetik ruhunu ər-Reyhani təmsalında tədqiq edən, «iki sivilisasiyanın əldə etdiyi ən yaxşı nailiyyətlərin birləşdirilməsi imkanlarını»¹⁵ araşdıran A.İmanquliyevanın ideyaları bu gün də Şərq-Qərb probleminin ədəbi-tənqidi və fəlsəfi tədqiqi sahəsində istiqamətləndirici rol oynayır.

Bəli, dünya bu gün bir sıra qlobal problemlərlə üzləşmişdir. Qərb bu problemləri təkbəşinə həll etmək iqtidarında deyil. Onun Şərq ruhuna ehtiyacı vardır. Lakin bu ruh çağdaş Şərqin görünən qatlarında görünməz olmuşdur. Şərqin dərin genetik qatlarında

¹⁵ А.Имангулиева. Йени ярыб ядыбиййаты корифейляри, с.ящ.167.

uyuyan böyük ruhani gücün qayıdışına nail olmaq çağdaş Şərqi imkan xaricindədir. Buna nail olmaq üçün Qərbin köməkliyinə ehtiyac vardır. Qərb özünün gələcəyi naminə, bütün bəşəriyyətin gələcəyi naminə söylərini onsuz da cırlamış çağdaş Şərqi daha da sıxışdırmağa yox, onun özünə, öz ruhani başlanğıcına qayıtmasına yönəltməlidir.

Bütün dinlər Şərq hadisəsidir

İstənilən mədəniyyətin, yaxud sivilizasiyanın mərkəzi elementləri dil və dindir.

S.Hantinqton

Müasir dövrdə Qərbdə ən çox yayılmış mövqelərdən biri sivilizasiyanı din və dillə əlaqələndirmək cəhdləridir. Mənəvi mədəniyyətin təməlində məhz bu iki amilin dayanması doğurdan da, heç kimdə şübhə doğurmur. Çünki dil və din milli-mənəvi keyfiyyətlərin, adət-ənənələrin, əxlaqi dəyərlərin təməl daşı və daşıyıcısıdır. Xüsusən, şifahi xalq ədəbiyyatı ictimai şüurun məhsulu olmaqla, bütövlükdə xalqı səciyyələndirir. Əxlaqi-mənəvi dəyərlərin əksəriyyəti dinin təsiri ilə formalaşır və ya bu təsirə məruz qalır.

Bu məsələ kifayət qədər aydın olduğundan biz onun üzərində dayanmaq istəməzdik. Lakin, təəccüb-lü olan dil və dinin məhz sivilizasiya ilə uzlaşdırılma-

sı cəhdləridir. Sivilizasiya isə mənəvi mədəniyyətdən fərqli olaraq, hiss üzərində deyil, intellekt üzərində qərar tutur. İntellekt isə ümumbəşəri və universaldır. Yəni, bütün insanlar irqindən, dilindən və dinindən asılı olmadan eyni əqli prinsiplər əsasında düşünür. Məntiq hamı üçün eynidir. Dünyanın dərk olunması, təbiət elmləri və onların tətbiq mexanizmləri – bütün bunlar eyni mexanizmə malikdir və milli və yaxud dini mənsubiyyətlə əlaqədar deyildir. Və əgər sivilizasiya, məhz elm və elmi-texniki yaradıcılığın məhsulu kimi ortaya çıxırsa, burada dil və din nə kimi bir rol oynaya bilər? Xristianlığı müasir Qərb sivilizasiyası ilə əlaqələndirməyə çalışanlar «sivilizasiya anlayışının öz mahiyyətindən kənara çıxdıqlarının fərqindədirlərmə?»

S.Hantinqton bütün bəşəriyyətə məxsus olan, universal olan nə varsa, hamısını Qərblə əlaqələndirərək Şərqdə universal düşüncənin, intellektin, elmin varlığını tamamilə inkar etmək məqsədini güdür? Görünür, məqsəd məhz bundan ibarətdir ki, bölgünün özü Şərq və Qərb kimi yox, Qərb və qeyri-Qərb kimi aparılır və qeyri-Qərb üçün ancaq universalizmdən kənar olan amillər saxlanılır.¹⁶

Əlbəttə, dillə bağlı motivlər aydındır. İngilis dilinin dünya dili və sivilizasiya dili kimi qəbul edilməsi zərurətindən danışanların mövqeyi heç də arqumentsiz deyil. Elm ümumbəşəri olduğu üçün dünya

¹⁶ *С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М., Пер. с англ., «АСТ», 2003, стр. 90-91*

elmi ictimaiyyəti öz fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün vahid dildən istifadə etmək məcburiyyətindədir. Belə bir dil kimi məhz ingilis dilindən istifadə edilməsi isə dilin öz xüsusiyyəti olmayıb, bu dildə danışan xalqların müasir dildə daha böyük hərbi-siyasi, iqtisadi və kommunikasiya imkanlarına malik olmaları ilə bağlıdır. Antik dövrdə belə bir elm dili rolunu – yunan dili, orta əsr Şərqi – ərəb dili, ta XVIII əsrə qədər Avropada isə – latın dili oynamışdır. XIX əsrdə fransız, alman və ingilis dilləri arasında rəqabət getmiş və nəhayət, XX əsrdən ingilis dili üstünlük qazanmışdır. Lakin, bununla belə, bütün sosializm düşürgəsində belə bir dil kimi rus dili də hegemonluq və universalıq uğrunda mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə də yenə ingilis dilinin xeyrinə həll olunmuşdur. Daha doğrusu, dilin yox, ingilis dilli ölkələrin. Biz bu qısa tarixçəni ona görə yada saldıq ki, hansı isə dilin prioritetliyi əslində dilin yox, onun arxasında duran dövlətin siyasi və iqtisadi gücü ilə müəyyən olunur. Əgər Rabindranat Taqor, Cübran Xəlil Cübran hansı əsərlərinə ingilis dilində yazırsa, bu heç də o demək deyildir ki, onlar Qərb düşüncəsini, Qərb sivilizasiyasını təmsil edirlər. Bu baxımdan, dil sivilizasiya amili kimi götürülə bilməz.

Dinin buraya qatılması və din amilinin qabardılması isə, heç şübhəsiz, ya subyektiv mülahizələrlə əlaqədardır, ya da onun mahiyyəti düzgün təsəvvür olunmur. Əslində, din universal əqli keyfiyyətlərlə

deyil, duyğu ilə bağlıdır və insan «Mən»inin daha dərin qatlarını ifadə etməklə yanaşı, lokal mədəni-mənəvi mühitlə, hətta fərdi mövcudluqla əlaqədardır.

Dini duyğu, insani mahiyyətlə bağlı olduğu üçün, daha dərin və qədim köklərə malikdir. C.Əfqaninin yazdığına görə, «İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüş sonra yaranır».¹⁷ Lakin fəlsəfi düşüncənin formalaşmasında dini hissın böyük rolu vardır. Həm din, həm də fəlsəfi düşüncə insan mənəvi dünyasının empirik və nəzəri elmdən fərqli bir sahəsidir. Öz xüsusiyyəti etibarilə, onlar daha çox Şərq hadisəsidir. Əmin ər-Reyhani buna işarə ilə yazır: «Mən Şərqəm. Mən fəlsəfənin və dinin sahibiyəm».¹⁸

Din və ideologiya

*İnsanın ilk tərbiyəsi onun dini
tərbiyəsidir, fəlsəfi dünyagörüş sonra
yaranır.*

C.Əfqani

Artıq qərarlaşmış sosial duruma malik Qərb ölkələrində dinin özünəməxsus yeri vardır; din dövlət

¹⁷ Ж.Яфгани. Сечилмиш ясярляри. (Тяртиб едјани – профессор Шамил Гурбанов), Б., 1998, сящ. 33

¹⁸ Бах: А.Имангулийева. Йени яряб ядябиййаты кори-фейляри, сящ. 13.

işlərinə qarışmır, siyasi və iqtisadi həyata, elm, təhsil və mədəniyyətə fəal müdaxilə etmir və dövlət də dinin nisbi müstəqilliyini təmin edir, ona müəyyən muxtariyyət verir. İctimai-siyasi həyatın öz qayda-qanunu olur, din isə ancaq insanların fərdi mənəvi aləmində, həm də könüllü olaraq yer tutur. İnsan mənəviyyatında da dini hissini ayrıca bir guşəsi olur və onun siyasi və hüquqi şüurla, elmi dünyagörüşü ilə qarışmasına imkan daxilində yol verilmir. Düzdür, bu ölkələrdə də, bəzən din dünyagörüşü vasitəsilə böyük siyasətə təsir edir, lakin bu, xüsusi bir məsələdir. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə din nəinki hüquq və siyasət müstəvilərindən kənarda qalır, həm də çox vaxt öz üzərinə ideoloji missiya da götürmür. Dinin aktiv ideoloji rolu, siyasətə və dövlət işlərinə fəal müdaxilə etməsi bu ölkələr üçün artıq tarixə çevrilmişdir. Lakin tarixdən yaxşı ki, silinməmişdir və tarixin dərsləri nəzərə alınmalıdır. Bundan hələ sosial-iqtisadi inkişafın nisbətən aşağı pilləsində olan bir sıra Şərq ölkələri də özü üçün nəticə çıxarmalıdır. Yəni bu gün daha çox dərəcədə islamın siyasi don geyməsindən, ideologiyaya çevrilməsindən ehtiyat edən Qərb politoloqları öz tarixlərini vərəqləyib müəyyən dövrlərdə xristianlığın siyasətə və dövlət işlərinə necə aktiv müdaxilə etdiyini yada salsalar, onda təkcə “islam təhlükəsindən”, “islam fundamentalizmindən” deyil, ümumiyyətlə dinlərin ideologiyaya çevrilməsi təhlükəsindən danışarlar. Belə ki, xristian dini indi də siyasi

səhnədən tam çəkilməmişdir (Şimali İrlandiyadakı hadisələr və s.). Hindistanda, Yaponiyada və s. dini təriqətlərin siyasətə müdaxiləsi də bu qəbildəndir.

Din cəmiyyət üçün yox, insan üçündür. Ayrıca götürülmüş hər bir insanın düzgün mənəvi-əxlaqi meyarlar seçə bilməsi, digər insanlara münasibətdə yüksək mənəvi prinsiplərdən çıxış etməsi sahəsində dinin rolu əvəzsizdir.

Dinin sosial təşkili, dini institutların (sosial qurumların) yaradılması ancaq dini ideyaların təbliğ olunması, dindarlara öz dini biliklərini zənginləşdirmək, Allahla ünsiyyətdə olmaq, dua etmək, mənəviyyatını təkmilləşdirmək və s. üçün şərait yaradılmasına xidmət edir. Həmin sosial institutların, dini məbədlərin və s. fəaliyyətini təmin etmək üçün peşəkar din xadimləri, ruhanilər hazırlanıb yetişdirilir, bu məqsədlə müxtəlif səviyyəli dini məktəblər fəaliyyət göstərir.

Dini sosial qurumlar cəmiyyətin mikrostrukturunda miqyasca kiçik yer tutsalar da, müəyyən müstəqilliyə, avtonomiyaya malikdirlər. Konstitusiyada da təsbit olunduğu kimi din ilə dövlət bir-birindən ayrılır. Lakin bu ayrılıq ancaq hüquq məsəvisində mütləq xarakter daşıyır. Siyasət və ideologiya müstəvisində bu ayrılığın mütləqləşdirilməsi mümkün deyil. Siyasətlə məşğul olan, ideoloji konsepsiyalar hazırlayan adamlar, millət vəkili və s. bu və ya digər dinə qulluq etməsindən və ya ümumiyyətlə dinə münasibətindən asılı olaraq müxtəlif mövqelərdə dura bilər.

lər. Başqa sözlə, din siyasətə müstəqil sosial subyekt kimi deyil, siyasətin formalaşmasında iştirak edən şəxslərin dünyagörüşü vasitəsilə təsir göstərə bilər.

Bununla belə, müasir dövrdə də din bəzən ideologiyaya çevrilir və siyasətdə aparıcı rol oynayır. Son dövrlərdə islam dini də bu missiya ilə çıxış edir. İranda və Əfqanıstanda baş verən hadisələr buna ən yaxşı misaldır. Azərbaycanda da islam dini ilə bağlı təbliğatlar bəzən öz əsas vəzifəsindən uzaqlaşaraq ideya-siyasi yön almağa təşəbbüs göstərir. İndi ədəbi-bədii fikir sahiblərinin, jurnalistlərin ən çox meyl etdikləri “ideoloji modellər” XX əsrin əvvəllərində türk ideoloqları və musavatçıların irəli sürdüyü “türkçülük, islamçılıq, müasirlik” şüarının müxtəlif modifikasiyalarından ibarətdir. Və bunların hamısında “islamçılıq”, “islamlaşmaq” və s. mərkəzi yerlərdən birini tutur. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqın sovet ideologiyasının təsiri ilə icbari yolla imtina etmiş olduğu dini dəyərləri qaytarmaq təşəbbüsü, heç şübhəsiz, təqdirəlayiq bir hadisədir. Həm də nəzərə alsaq ki, islam bizim üçün əsrlər boyu təkcə əqidə deyil, həm də əxlaq, adət-ənənə, hətta düşüncə tərzinin formalaşmasının mühüm mənbələrindən biri olub, ona qayıtmağın bizim üçün necə dəyərli bir hadisə olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Məhz buna görədir ki, Heydər Əliyev dinin məənəviyyatda rolunun artmasını ölkəmizin inkişaf strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biri hesab

edirdi: “Heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq”¹⁹.

Bəziləri millətlə dinin müxtəlifliyinə istinad edərək bunlar arasında ancaq fərqi görməyə çalışırlar. Halbuki din millətin inkişafına da müəyyən təsir göstərir. Böyük alman filosofu və tarixçisi İ.Q.Herder hələ XVIII əsrdə “Bəşər tarixinin fəlsəfəsinə dair ideyalar” kitabında yazırdı ki, türklərin hətta zahiri gözəlliyinin aromasında da islam dininin böyük rolu olmuşdur.²⁰ Bizcə, Azərbaycanda neçə əsrlərdən bəri yaşayan xalqların ümumi mənəviyyat, adət-ənənə və həyat tərzı sayəsində vahid “azərbaycanlı” adı altında birləşməsində islam dininin rolu az olmamışdır.

Bütün bunlar müasir Azərbaycan milli şüurun-
da, ictimai psixologiyasında dinin həqiqətən mühüm yerlərdən birini tutduğunu göstərir. Bəs onda dinin fəal siyasi və ideoloji mövqeyi nəyə görə yolverilməz hesab olunur? İlk növbədə ona görə ki, hər şey, hətta ən yaxşı şey də, öz yerində olanda gözəldir.

Azərbaycan artıq öz strateji yolunu seçmişdir və psevdodini təlimlərin dinin nüfuzundan istifadə edərək, din bayrağı altında siyasətə müdaxilə etmək təhlükəsi Konstitusıya səviyyəsində, hüquqi yolla aradan

¹⁹ Щейдяр Ялийев. Мцстягиллик йолу. Бакы, «Азәрбайжан Университети», 1997, сящ. 81.

²⁰ И.Г.Гердер. Идеи к философии истории человека. М. 1977, стр. 494.

götürülmüşdür. Bəs onda belə təşəbbüslərin qorxulu cəhəti nədən ibarətdir? Qorxulu cəhət əsl dinin psevdodini təlimlərlə, ideoloji məzmunla əvəz olunması və dinin öz həqiqi miqyasından uzaqlaşmasıdır. Biz dinin ideoloji aktivliyindən, siyasi müdaxiləsindən və s. yox, əksinə dini itirməkdən qorxuruq. Çünki sovet dövründə hər cür dinin inkar olunması insanların mə-nəviyyatında bir boşluq yaratmışdı və kommunist rejiminin uğursuzluğunun səbəblərindən biri cəmiyyət miqyasında mükəmməl ideoloji sistem yaratmaqla yanaşı, fərdi mənəvi aləmdəki boşluğa dini əvəz edə biləcək layiqli alternativ tapa bilməməsi idi. İndi din aşkar şəkildə inkar olunmasa da, bu boşluğu həqiqi dindən kənar fanatizm, xurafat, psevdodini məzmunla doldurmaq təşəbbüsü daha ağır nəticələr verə bilər.

Bir daha yada salmaq istərdik ki, dinin əsl məramı insan mənəviyyatını ülvəi duyğularla zənginləşdirməkdir. Din fərdi mənəviyyatı yaddan çıxarıb sosial qurumlar, təsisatlarla məşğul olduqda o, dinlikdən çıxır, başqa bir şeyə çevrilir. İnsanlar isə yenə də dinə möhtac qalırlar.

Xüsusən kommunist ideologiyasından imtina etmiş bir xalq bu boşluğun yerini nə iləsə doldurmağa ehtiyac hiss etdiyi bir vaxtda dinçilik də, millətçilik də, Qərbçilik də və hətta bazar iqtisadiyyatına sürətli keçidin təsiri ilə baş alıb gedən “alver psixologiyası” da ideologiyada mərkəzi yer tutmaq iddiasında ola bilər. Və bu problem ciddi surətdə tədqiq olunmalıdır.

Bəs əslində din ideologiyasının strukturuna daxil olmalıdırmı və əgər olmalıdırsa, burada nə kimi yer tutmalıdır? Bizcə, ideologiya ayrıca fərdlərin ruhu, mənəviyyatı haqqında yox, cəmiyyətin siyasi təşkili, optimal siyasi-iqtisadi strukturu və ictimai həyatda mədəni-mənəvi meyarlar haqqında təlim, ideyalar sistemi olduğundan burada nə din, nə də milli spesifiklik mərkəzi yer tuta bilməz.

Din və millətlə əlaqə əsasən sonrakı mərhələdə – ictimai müstəvidən fərdi müstəviyə keçəndə ortaya çıxır. Cəmiyyətin elə təşkilati strukturu, elə ictimai dəyərlər və meyarlar sistemi optimal sayıla bilər ki, şəxsi mənafe ilə ictimai mənafe, əxlaqla hüquq arasında ciddi ziddiyyət ortaya çıxmasın, insanların vicdan azadlığı hər hansı formada məhdudlaşdırılmasın. Bu baxımdan dövlət siyasəti və hüquq normaları, qanun məcəllələri işlənib hazırlanarkən onların əhalinin dini və milli hissləri ilə uzlaşması, ahəngdarlığı məsələsi nəzərə alınmalıdır. Xüsusən islam dininin özünəməxsus hüquq sistemi (müsəlman hüququ – şəriət) olduğundan bizim ölkədə ilk növbədə dünyəvi prinsiplər əsasında hazırlanan hüquq normaları və qanunlar şəbəkəsi müəyyənləşərkən şəriətin də imkan daxilində nəzərə alınması və əmələ gələn uyğunsuzluqların, ziddiyyətlərin minimuma endirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Yəni, cəmiyyətin inkişaf strategiyası, sosial ideal elə seçilməlidir ki, o, adamların mənəvi ideali və əqidəsi ilə ahəngdar ola bilsin. Lakin burada

yeganə məqbul metod – deduktiv metoddur.

Adamların hər birinin istək və arzularının, şəxsi mənafeələrin, dini və milli hisslərin toplanmasından cəmiyyətin optimal modeli hasil ola bilməz. Əksinə, ümumi ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsindən hasil edilən cəmiyyət modeli, sosial ideal və ona çatmaq üçün həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatlar sistemi ilkin olaraq müəyyənləşdirilir və bu modelin, islahatların hər bir adamın həyatında öz əksini necə tapması sonrakı mərhələdə ortaya çıxır.

Sosial idealın düzgün seçilib-seçilməməsi də məhz bu sonrakı mərhələdə aydınlaşır. Unutmaq olmaz ki, təbiətdə olduğu kimi, cəmiyyətdə də həqiqətin başlıca meyarı praktikadır. Sosial nəzəriyyələrin həqiqiliyi və pozitivliyi ancaq ictimai praktika ilə təsdiq olunur və deməli, nəzəriyyə ictimai gerçəkliyin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Ona görə də ən mühüm şərtlərdən biri istifadə olunan bu və ya digər ideya-siyasi sistemin dinamikliyi, mütəhərrikliyidir. İdeologiya insanların şəxsi həyatına hansı istiqamətdə təsir etməsindən asılı olaraq müntəzəm surətdə özünü təkmilləşdirməlidir. Və ya plüralizm şəraitində hansı ideologiya son nəticədə insana daha yaxşı xidmət edərsə, parlament də, dövlət də ona üstünlük verməlidir.

Qərb ruhu

*Qərb intellekt və texnika
qanadlarında çox uzaqlara uçmuş
və həyatın təməl prinsiplərindən,
fəlsəfi-estetik bazisdən ayrı düş-
müşdür.*

Əbu Turxan

Kənardan baxdıqda, Qərb ilk növbədə nə ilə nə-
zərə çarpır?

Bəs, Qərb özü özündə ən əlamətdar bir məqam
kimi, nəyi görür?

Hər iki sualın cavabı eynidir: buz kimi soyuq
ağıl dəryası!

Müasir Qərb sivilizasiyası nəyə nail olmuşdur-
sa, hamısına ilk növbədə elmin tətbiqi, yeni texnikaya
və texnologiyalara əsaslanan iqtisadi sistem sayəsində
nail olmuşdur. Daha doğrusu, bu Qərb sivilizasiyası-
nın təməlidir. Bu baxımdan, Qərbin texnologiyaya,
elmə, hətta bütövlükdə rasionallığa yiyə durmaq tə-
şəbbüsü anlaşılandır. Rasionalizmin R.Dekartdan baş-
laması haqqında iddialar da buradan irəli gəlir.

Bəs əslində necədir?

Rasionallıq həm Qərbin, həm də Şərfin birgə
sərvətidir. Əslində, məhz rasionallıq prinsipini, məhz
xalis zəka anlayışını Qərb Şərfdən götürmüşdür. Bu
başqa məsələ ki, Şərfdə həqiqətin yeganə vasitəsi ki-
mi qəbul edilən əql (zəka) təcrübə ilə, maddi proses-

lərlə deyil, ilahi başlanğıcla əlaqələndirilmişdir. Allahın insanlara bəxş etdiyi bu ən böyük nemət, təbiəti öyrənməkdən daha çox, ilahi varlığın özünü dərk etməyə yönəldilmişdir.

Qərbdə isə, rəşionalizmin daha praktik bir tətbiqi ön plana keçmiş, əql təcrübə ilə birləşmişdir. İnsan transendent dünyanın dərkinə uyaraq qalmamış, nəzərlər həm də cismani dünyaya yönəldilmişdir.

Bunun üçün ilk növbədə dindən, xristianlıqdan imtina etmək lazım idi!

Qərb sivilizasiyasının təməlində elmin dindən ayrılması, rəşionalizmin ilahiyyat ilə deyil, empirizmlə birləşməsi dayanır. Bu baxımdan orta əsr xristian sxolastikası da Qərb yox, Şərq hadisəsi idi. Dini fərqlərinə baxmayaraq, Foma Akvinski ilə İbn Rüşdün bu qədər yaxınlığı bir daha onların hər ikisinin eyni sivilizasiyaya məxsus olmasına dəlalət edir.

Avropalılar coğrafi baxımdan Qərb fenomeninə yiyə durduqları və onu qeyd-şərtsiz özününkü saydıqları üçün, onu əsasən çəhrayı rəngdə təsvir edir, daha çox dərəcədə elmlə, ümumbəşəri tərəqqi ilə, universal sivilizasiya ilə bağlamağa çalışır və onun özünəməxsus, spesifik cəhətlərini ayırd etməyə çalışmırlar. Qərblilərin nəzərindəki Qərb fenomeni iki qüsurlu tezis üzərində formalaşmışdır.

Birincisi, bir tərəfdən coğrafi prinsiplərə əsaslanan bölgü ilə spekulyasiya edilir, digər tərəfdən ABŞ, Kanada və İsrail də aşkar və qeyri-aşkar şəkildə

Qərb fenomeninə daxil edilir; bu halda ilkin coğrafi yanaşmanın əhəmiyyətinin itdiyi nə üçünsə unudulur. Çünki, həmin Amerika qitəsində ABŞ-la yanaşı, məsələn, Meksika da var ki, Qərbin onu həzm etməyə iştahı yoxdur. Deməli, əsas məsələ coğrafiyada deyil... Və bunu qərblilər bilməmiş olmazlar.

İkincisi, coğrafi prinsipə istinad etməklə, Qərb antik mədəniyyəti qeyd-şərtsiz özününküləşdirir və özünü qədimlərə aparıb çıxarır, «əsil-nəcabət qazandır» və bu zaman qədim yunanlarla özləri arasında körpünün başqa bir millət, başqa bir dini icma, başqa bir mədəniyyət tərəfindən atıldığını nə üçünsə «yaddan çıxarır».

Müasir Qərb sivilizasiyasını antik mədəniyyətlə və xristianlıqla bağlamaq kimi açıq-aşkar, qeyri-elmi yanaşmalara baxmayaraq, Qərbdə bu sivilizasiyanın məğzini anlayanlar və bu mahiyyətdən gələn məhdudiyyətləri görənlər də vardır. Bu gün Qərbdə modernizm və postmodernizm meylləri, əslində ənənəvi rəşionalizmə qarşı çıxışlardan başqa bir şey deyil.

Qərb yeni inkişaf yolları axtarır. Ancaq ağıldan, rəşional düşüncədən, texnologiyadan ibarət bir həyat darıxdırıcıdır. Qərbin böhranı haqqında həyəcan siqnalları indi tez-tez eşidilir.

Qərb sivilizasiyasının uğurlarından vəcdə gələn və onu öz milli-dini özünəməxsusluğu kimi qələmə verməyə çalışan Maks Veberlərlə yanaşı, harada isə uzaq ölkələrdə yox, onun öz vətəninə, onun öz ailə-

sində, onun öz doğma qardaşı Alfred Veberlər də yazıb-yaradır və əsil həqiqəti söyləməkdən çəkinmirlər.

Demokratiya və beynəlxalq hüquq normalarının da Qərb sivilizasiyası çərçivəsində təqdim edilməsi mübahisəli görünür. Düzdür, hüquq müstəvisində bu nailiyyət ilk dəfə məhz Avropada əldə edilmişdir. Və onun fəlsəfi əsasları da daha çox dərəcədə, məhz Avropada yaradılmışdır. Lakin əslində Avropa humanizmi, Şərq humanist fikir ənənələrinin davamı kimi ortaya çıxmışdır. Şərqdə bu ideyalar ənənəvi üsulidarəyə; monarxiyaya, şahlığa, sultanlığa, bir şəxsin diktatına qarşı reaksiya kimi ortaya çıxmışdır. İnsan bərabərliyi haqqında, insan azadlığı haqqında ilk təlimlər də, hətta onların ictimai realizasiyası da Şərqdə həyata keçmişdir. Bu baxımdan, biz Məzdək təlimini, Xürrəmilər hərəkatını, Babək üsyanını və s. yada salmaq istədik. Xürrəmilikdən gələn ideyalar neçə əsr sonra İslama qarşı qoyulmadan, əksinə yeni dəyərlər sistemi ilə əlaqəli surətdə böyük Nizaminin «Xoşbəxtlər ölkəsində» ifadə olunmuşdur.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qərb sivilizasiyası məhz daha optimal ictimai təşkilatlanma ilə səciyyələnir. Rəşionalizm təkcə təbiətin öyrənilməsinə və dəyişdirilməsinə deyil, həm də cəmiyyətin təşkilatlanma prinsiplərinə təsir etmişdir. Və Qərb demokratiyası yaranmışdır.

Şərq və Qərb düşüncə tərzzi

*Şərq təfəkkürü təəssüratçılıqla,
Qərb təfəkkürü təfərruatçılıqla
səciyyələdir.*

Əbu Turxan

Həm fərddi, həm milli, həm də ümumbəşəri inkişafın təməlində ideya dayanır. Bu bölgüdə *milli*, bir növ keçid mərhələsidir. Milli ideya səviyyəsinə qalxmada, ümumbəşəri ideyaya yiyələnmək və onu şüurlu surətdə təmsil etmək mümkün deyil. Bəşəriyyət adından, bütün bəşəriyyətin taleyini düşünərək dəndən yaşamaq, ümumbəşəri ideallara xidmət etmək – insanın ideya təkamülünün zirvəsidir.

Lakin, göründüyü kimi, bu triadada Şərq və Qərb bölgüsünə yer yoxdur. Ümumbəşəri sivilizasiyadan fərqli olaraq, milli mədəniyyətlər, dil və din müəyyənliyi ilə də seçilir. Bu baxımdan, milli mədəniyyətin aralıq mərhələ kimi təsbit edilməsi, tamamilə qanuna uyğundur. Şərq və Qərb bölgüsündə isə, dil və din amilləri istisna olunur. Yuxarıda göstər-

diyimiz kimi, coğrafi amil də burada həlledici deyil. Bəs bu bölgü, nəyə əsaslanır? – İlk növbədə, düşüncə tərzinə, fərdi və ictimai şüurun qarşılıqlı əlaqəsinə və bu əlaqəni təmin edən ictimai təşkilatlanma formalarına!

Qərb düşüncəsi, konkret təhlilə, hissi təcrübəyə, təfərrüatların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinə, induktiv metoda, subyektin obyektədən ayrılmasına əsaslanır. Şərq düşüncəsi isə, daha çox fitrətə, duyğuya, bütövlüyün hissi və əqli sezgi ilə mənimsənilməsinə, obyektin subyektdə itməsinə əsaslanır.

Lakin bu xüsusiyyətlər, ancaq düşüncənin daxili mexanizminə aiddir. Nəzərə alınmalıdır ki, qərarlaşmış sosial mədəni durum, dəyərlər sistemi də düşüncə tərzinə təsir göstərir. Mühit özü, insanın reallaşması və tənbelləşməsi üçün şərt ola bilər. Mühit ideyanı, düşüncəni, təşəbbüsü stimullaşdırır da bilər, onun qarşısını ala da bilər. Düşüncənin inertləşməsi, fikir tənbelliyi, bu gün Şərqin əlamətlərindən birinə çevrilmişdir. Halbuki, məhz Şərqdə, düşüncə soyuq ağla deyil, qaynar zəkaya, qəlbin döyüntüsünə, şövq və ehtirasa söykənir. Əql, məhəbbət kontekstində ortaya çıxır...

Lakin, təəssüf ki, Şərqin ətalətini şərtləndirən də, onun soyuqluğu yox, elə məhz hərarətidir. Adi məntiqlə düşünmək, ölçüb-biçmək, insandan böyük daxili enerji tələb etmədiyi halda, hər bir məqamda, bütün varlığı ilə obyektə doğru yönəlmək (fenomeno-

logiyada buna – intensiallıq deyirlər), obyektı öz «mən»ində əritmək, idrakı sevgi məqamına yüksəltmək, çox çətindir. Məhz buna görədir ki, Şərqdə əqli fəaliyyət, idrak, istənilən insanın deyil, seçilmişlərin nəsibi olur. Fəhmlə dərk etmək üçün, ağıldan ziyadə fəhmə, intuisiyaya malik olmaq tələb olunur. Böyük həqiqətləri, qəlbin işıqlanması məqamında görmək üçün, alışıb-yanmaq, nurlanmaq siqləti tələb olunur.

Fərdi müstəvidə, əlbəttə, hər şey aydındır. Şərqin düşüncə tərzı daha yüksək, daha ali bir məqamı ifadə edir. Lakin, bu yüksək məqama hamı yüksələ bilmirsə, onda ictimai şüurun, fərdi şüurlardan geri qalması, kütlənin kimlərinsə dalınca getmək, kimə isə kor-koranə inanmaq zərurətini də ortaya çıxardır. İctimai təşkilatlanmadakı fərqlər də, düşüncə tərzindəki fərqlərdən irəli gəlir. Şərqin ictimai müstəvidə geri qalması, onun həqiqət məzənnəsini çox yüksəklərə qaldırması ilə bağlıdır və bu yüksəklik ictimai müstəvidə öz əksliyinə çevrilir.

Hər dəfə fikirləşmək üçün, səmaya qalxmaq, daxili yüksəliş keçirmək zərurəti, geniş kütləni fikir tənbəlliyinə sürükləyir. Və fikir tənbəlliyi, Şərqin amilinə çevrilir. İctimai mühitin, sosial infrastrukturun, ənənəviləşmiş təsir formaları Şərq anlayışına və səhvən «Şərq düşüncə tərzı» anlayışına da daxil edilir.

Yeni dövrdə müsəlman dünyasında, ideoloji infrastrukturun düşüncəyə münasibətlə yanaşı, tədqiqə-

tın məzmununa da təsir etməsi, Cəmaləddin Əfqani tərəfindən gözəl şərh edilir: «Təfəkkürün tərzı və meyarı olan məntiq elmini, hər kəs öyrənməlidir ki, həqiqəti yalandan, düzü əyridən seçə bilsin. Halbuki, bizim müsəlman məntiqçilərinin başı mövhumatla və boş-boş şeylərlə doludur. Bunların təfəkkürü ilə, avamların təfəkkürü arasında heç bir fərq yoxdur. Hikmət elmi ətrafımızdakı mövcud səbəblərdən və əlaqələrdən bəhs edir. Qəribə burasıdır ki, bizim alimlər «Sədri» və «Şəmsül-bariə» oxuyurlar və fəxrlə özlərini hikmət sahibi hesab edirlər. Di gəl,... soruşmurlar ki, biz kimik və nəyik? Elektrik, buxar gəmissi, dəmir yolu nədir?»²¹ Sabirin məşhur satirası yada düşür:

*Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz,
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz.*²²

M.F.Axundovdan Cəmaləddin Əfqaniyə, Əfqanidən Sabirə və Hadiyə, M.İqbala və C.Cübrana, Cavidə və Cabbarlıya gedən ideya yolu, özünütənqid və vəhdətə çağırış yolu!

Məhz fikir tənbəlliyinin və ətalətin nəticəsidir ki, Avropa yeni-yeni texniki nailiyyətlər əldə etdiyi

²¹ Ж.Яфгани. Эюстярилян ясар. сящ. 31.

²² М.Я.Сабир. Щопщопная. II жилд. Б., Минаря, 2000, сящ. 5

bir vaxtda, bizimkilər ərəb əlifbası və ərəb sözlərinin təfərrüatları sahəsində baş sındırmaqla məşğul idilər. C.Əfqani elə bil ki, M.F.Axundovun əlifba islahatı uğrunda mübarizəsinə səs verərək, yazırdı: «Müsəlmanlar təlim-tərbiyədən heç bir xeyir görmürlər. Məsələn, onlar nəhv elmini öyrənməklə məşğul olurlar. Nəhv elmində məqsəd də budur ki, ərəb sözlərini düzgün yazıb-oxumağı öyrənsinlər. Halbuki, bizim zəmanəmizdə müsəlman alimləri, nəhv elmini son məqsəd və qayə kimi qarşılarına məqsəd qoymuşlar...».²³ Bəli, dil məqsəd yox, vasitə olmalıdır. Hansı dildə oxumaq və yazmaq deyil, nə barədə oxuyub, yazmaq önəmlidir. Düşüncənin səhv istiqamətdə yönəldilməsi, vasitəni özünə məqsəd etməsi, hətta, elmi dini dəyərlərlə əvəz etmək təşəbbüsləri Şərqi tənəzzül səbəblərindəndir. «Qərībā burasıdır ki, bizim alimlər elmi iki yerə bölmüşlər: müsəlman elmləri və Avropa elmləri. Buna görə də, onlar camaatı xeyirli elmlərin mənimsənilməsindən çəkindirirlər. Onlar başa düşmürlər ki, şərəfətli elm heç bir millətin malı deyil, kim ona yiyələnsə, onundur...»²⁴

Şərq və Qərb düşüncə tərzlərini, qarşılıqlı maraqları üzvi surətdə birləşdirən sintetik təfəkkür siyasət sahəsində, beynəlxalq münasibətlər sahəsində həqiqətən yeni hadisədir...

Lakin daha geniş miqyasda götürdükdə, həya-

²³ Ж.Яфгани. Эюстярилян ясар. сяш. 30.

²⁴ Йеня орада, сяш. 32.

tımızın bütün sahələrini məhz bu yeni təfəkkür işığında nəzərdən keçirmək istədikdə məlum olur ki, o heç də boş yerdə yaranmamış, min illərdən bəri dərin kök atmış dialektik təfəkkürün bəhrəsi kimi meydana gəlmişdir.

Bu gün qarşıda duran vəzifə idrak sahəsində müvəffəqiyyətlərin rəhni olan dialektik təfəkkür tərzinin praktik tətbiqinə nail olmaqdan, fəaliyyət proqramını bu təfəkkür əsasında qurmaqdan, dialektikanı “xalis zəka” sahəsindən “praktik zəka” sahəsinə keçirməkdən ibarətdir.

Sintetik siyasi təfəkkür dialektik idrak metodunun dövlət siyasətinə tətbiqi deməkdir. Miqyaslar arasındakı uçurumun aradan götürülməsi, tam ilə hissənin əlaqələndirilməsi, fərdi problemlərin qlobal hadisələr kontekstində nəzərdən keçirilməsi və əksinə, qlobal hadisələrin həllində hər bir adamın mənafeyinin nəzərə alınması sintetik təfəkkürün mühüm tərkib hissəsidir.

Dialektik təfəkkürün əsasında hərtərəflilik prinsipi, sintetiklik dayanır. Əksliklər müəyyən olunur, ancaq onlar mütləqləşdirilmir, vəhdətdə nəzərdən keçirilir.

Bir fikir başqa fikirləri istisna etmir, əksinə, bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır. Sintetik təfəkkür müxtəlif konseptual sistemlərin dialektik sintezi olmaqla yanaşı, müxtəlif təfəkkür tərzlərini də özündə birləşdirir. O, Şərq və Qərb təfəkkür tərzlərinin, milli

şüarların bir-birini zənginləşdirməsini nəzərdə tutduğu kimi, elmi və bədii təfəkkürün vəhdəti üçün də meydan açır.

İnsanın mənəvi ehtiyacları onun boya-başa çatdığı milli-mədəni mühitin spesifikasiyası ilə müəyyən olunur. Ona görə də hər bir xalqın sosial-mənəvi mənşəyini, mədəniyyət tarixini öyrənmədən yeni nəslin nə kimi hisslərlə yaşadığını, onun mədəni tələbat meyllərini və estetik zövq oriyentasiyasını müəyyən etmək çox çətindir. Lakin təəssüf ki, əvvəlcə proletkultçuluğun təsiri ilə, sonra isə repressiya və yetkin sosializm illərində bizi öz mənəvi köklərimizlə bağlayan tellər zəifləmiş, milli mədəniyyət tarixinə maraq azalmışdı. Sosialist gerçəkliyinin milli özünüdərk və mədəni tərəqqi üçün yaratdığı şəraitdən tam şəkildə istifadə etmək imkanına biz yalnız müstəqilləşmə mərhələsində nail olmuşuq. Bu imkanı reallaşdırmaq isə hər xalqın özündən asılıdır.

Xüsusən Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif tarixi dövrlərə bölünən zəngin və çoxsahəli keçmişinin öyrənilməsi ciddi çətinliklərlə bağlıdır və bu sahədə yalnız elm və sənət adamlarının birgə səyi nəticəsində nailiyyət əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan mədəniyyəti müxtəlif dövrlərdə müxtəlif sivilizasiyaların nailiyyətlərindən bəhrələnmiş və eyni zamanda onların bəzilərinin beşiyi başında dayanmış elə mürəkkəb və zəngin bir fenomendir ki, onu bəsit, standart təfəkkürlə dərk etmək,

mənimsəmək mümkün deyil.

Tarixi keçmişə etinasız və bəsit münasibətin nəticəsidir ki, müasir Azərbaycan bədii təfəkkürünün qaynaqlarını təşkil edən və özünəməxsus ənənələrə malik olan milli əfsanə və əsatirlər, şifahi xalq yaradıcılığının istər xarici təsirlər üzündən yarı yolda qalan, istərsə bu gün də yaşamaqda davam edən müxtəlif qolları, əsrlər boyu xalqımızın mədəni-mənəvi sərvətlərinin daşıyıcısı, qoruyucusu və ötürücüsü rolunu oynamış əvəzsiz ozan sənəti, Zərdüştilik fəlsəfəsindən miras qalmış düşüncə tərzı və adət-ənənələr, Alban dövləti dövründə xristianlığın təsiri ilə formalaşmış sənət nümunələri və xüsusən yeni dövrə gəlib çatmış olan arxitektura abidələri və sənət yüklü arxeoloji tapıntılar, atəşpərəstliyin, xristianlığın və əcdadlarımızın etiqad bəslədiyi digər dinlərin öz yerini tədricən islama verdiyi keçid mərhələsində incəsənətdə baş verən təbəddülatlar və islamın təsiri ilə yeni keyfiyyət halına qədəm qoyan orta əsr sintetik Azərbaycan mədəniyyəti – bütün bunlar uzun müddət xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, müasir milli mədəniyyətimizin strukturunda hələ də nəzərə çarpacaq yer tutan qədim ünsürlərin mənşəyi və təkamül yolu layiqincə araşdırılmamışdır. Çarizm və daha sonra sovet dövründə heç bir əsas olmadan adət və ənənələrimizin, milli sənətimizin spesifik xüsusiyyətlərinin ancaq islamla bağlanması və islama bəslənilən qeyd-şərtsiz mənfi münasibətin az qala bütün mədəni

keçmişimizə şamil edilməsi müasir milli mədəniyyətimizi öz tarixi kökləri ilə əlaqəni itirmək təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. Min illər boyu milli mədəniyyətimizin inkişafına təsir göstərmiş Zərdüşt təliminə biganəlik o həddə çatmışdır ki, başqa xalqların çoxdan faydalandığı “Avesta”nın bu günə qədər gəlib çatmış hissələrinin öz dilimizdə çap olunması və müasir mədəni həyatımızda bu təlimin izlərinin aşkar edilməsi sahəsində ciddi addımlar atılmamışdır. Zərdüştün təlimindən xəbərsiz halda onun adı ilə fəxr etsək də, heç olmazsa bu adın konkret bir xatirə ilə yad olunması sahəsində də demək olar ki, heç bir tədbir görülməmişdir. Gec də olsa vaxtilə könüllü surətdə imtina etdiyimiz və başqalarının sərəncamına verdiyimiz alban mədəniyyətinin sələflik hüququnu şifahi şəkildə bərpa etsək də, alban mənbələrindən öz dilimizdə istifadə etmək imkanından hələ də məhrumuq və bu, milli mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi işində böyük çətinliklər törədir.

Mənəvi mədəniyyət daha çox dərəcədə milli tarixi köklərə malik olsa da, maddi mədəniyyət ümumbəşəri səciyyə daşıyır. Bu sahədə hər millətin öz tarixindən deyil, bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərdən və hər bir millətin bu ortaq sərvətdən yararlanmaq imkanlarından söhbət açılmalıdır.

Azərbaycan yeni iqtisadi münasibətlərə keçərkən təbii ki, bu sahədə böyük təcrübəsi olan Qərbi dünyasından çox şey öyrənməlidir. Həm elm və tex-

nikanın yüksək inkişaf səviyyəsinə görə, həm də neçə yüzilliklər ərzində bazar iqtisadiyyatının qərarlaşma dərəcəsinə və sosial yönümünə görə Qərb dünyası, heç şübhəsiz, öncül mövqe tutur.

Lakin müasirlik ancaq texnologiya və iqtisadiyyat göstəriciləri ilə müəyyən edilə bilməz. Müasir insanın formalaşmasında bəşəriyyətin min illərlə ölçülən mənəvi təkamül yolu bəlkə də elmi-texniki tərəqqidən daha çox rol oynamışdır.

Bəziləri Şərq dünyasını təmsil edən ölkələrin, o cümlədən, Azərbaycanın müasir texnikaya əsaslanan iqtisadi yarışda qabaqcıl Qərb ölkələrindən geri qalmasının səbəblərini İslam dinində və ənənəvi düşüncə tərzində axtarırlar. Halbuki iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi din yox, elmdir. Din iqtisadi meyarlarla deyil, ancaq mənəvi meyarlarla dəyərləndirilə bilər. Söhbət hansı dinə qulluq edilməsindən yox, ümumiyyətlə din və elmin münasibətindən getməlidir. Din öz yerində, elm də öz yerində olduqda cəmiyyətin iqtisadi inkişafına heç bir xələl gəlməz.

Şərqdə mənəviyyat daha çox dərəcədə fərdin öz miqyası ilə məhdudlaşdığından, cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatından ayrılaraq özünə qapıldığından, insan daha çox öz dünyasında yaşadığından onun xarici dünya ilə, maddi həyatla əlaqəsi əsasən iki formada həyata keçir:

1. Fərdi mənəviyyat aləminin qapıları ani olaraq açılır və xarici mühitlə intensiv əlaqə yaranır. Bu əlaqə

özü müstəqilləşir və insanın xarici təsirə məruz qalmadığı dövrdə, soyuqqanlı düşüncə şəraitində qərarlaşmış fərdi mənəviyyat oyundankənar vəziyyətdə qalır. Fərdi aləm unudulur və insan dünyaya ancaq mühitlə intensiv əlaqənin təsirindən, emosional reaksiyadan doğan konkret bir tapşırıq, hökm, qərarla çıxır. İllər boyu formalaşmış konseptual düşüncə arxa plana keçir, emosiya vulkanının püskürdüyü lavanın altında qalır.

İmpulsiv emosional reaksiyalardan xilas olmağa çalışan, Qərbin soyuqqanlı düşüncəsinə həsəd aparan Şərq adamının istəyini şair belə ifadə edir:

*Hikmət sirdaş olub qala biləydi,
Zəngli saat kimi çala biləydi,
Gən gündə Gün kimi aydın olanı
Məqamda yadıma sala biləydi.*

Şərqdə insanın dünyaya münasibəti əsasən aksioloji xarakter daşıyır, fərdi mənəviyyat prizmasından kənar hadisəyə ancaq qiymət verilir, ona yaxşı və ya pis münasibət bəslənir, sonra isə bu münasibət ya poetik yolla vəsf edilir (mədhiyyə və ya həcv yazılır), ya da daha sistemsiz və daha impulsiv yolla adi şüur səviyyəsində biruzə verilir.

İnformasiyanın xaricdən fərdi mənəvi dünyaya qəbul olunması da əsasən təəssürat formasında, aksioloji xətlə həyata keçir.

2. Fərdi mənəvi prizmasından dünya ancaq ağ və qara rənglərdə görünə bildiyindən çox vaxt təsadüfi

amillər nəticəsində ya ağların, ya da qaraların siyahısına düşən hadisələr uyğun olaraq ya təriflənir, ya da pislənir. Eyni hadisənin müxtəlif yönümlərdə müxtəlif rəngləri üzə çıxarılır, məsələyə dialektik baxımdan, sistemli şəkildə yanaşılır. Təhlil olmadığından bir münasibətdə “yaxşı” kimi qəbul olunan hadisənin pis cəhətləri üzə çıxarılır və əksinə.

Bəli, Şərq təfəkkürü nöqsanlardan azad deyil. Lakin kim belə hesab edirsə ki, müasir dövrdə xalqımızın tərəqqisinə mane olan Şərq təfəkkür tərzidir – səhv edir. Şərq təfəkkürünün müəyyən çatışmazlıqları varsa, bu onun üstün cəhətlərinə də neqativ planda baxmaq üçün əsas vermir. Digər tərəfdən də, ona qarşı qoyulan Qərb təfəkkür tərzini də özünəməxsus nöqsanlara malikdir. Yağışdan çıxıb yağmura düşmək nailiyyət hesab oluna bilməz. Təcrübə göstərir ki, biz Qərb mədəniyyətinin, Qərb təfəkkür tərzinin məhz nöqsanlı cəhətlərini qəbul etməyə daha çox meylliyik.

Müasirliyə gedən yolun diskoteka və videotekadan, hətta internet klublarında keçdiyini düşünənlər səhv edirlər. Belə qüsurlu mövqeyin yayılması bizim ümumiyyətlə mədəniyyət və müasirlik haqqında təsəvvürlərimizin məhdudluğu ilə əlaqədardır.

Bəziləri Avropa ilə bağlı olan hər şeyi mədəniyyət hesab edir, müasirliyi onunla ayaqlaşmaqda görürlər. Lakin bu zaman nədənsə Avropanın elmi, texnikası, maddi istehsal və xidmət mədəniyyəti yaddan çıxır, Avropanı Avropa edən, onu irəlidə zənn etməyə

vadar edən əsl cəhətlər unudulur, Qərbin tərəqqisində həqiqətən böyük rol oynamış olan, onun maddi mədəniyyətini tamamlayan mütərəqqi mənəvi mədəniyyət nümunələri yaddan çıxır və əksinə, Qərbin tənəzzülünə, süqutuna, mənəvi degradasiyasına aparıb çıxara bilən, onun ilkin tərəqqi dövrünün ənənələrinə əsaslanmayan, yandançıxma (çox vaxt Afrikasayağı) “mədəniyyət” nümunələri, o cümlədən, bayağı rok, varyete, pornoqrafik musiqi lövhələri, gecə klubları, kazino, striptiz və s. “Avropa mədəniyyəti” kimi qəbul edilir. Məhdud səviyyəli gənclərdə belə bir meyl təbiidir, lakin təəccüblü burasıdır ki, bəzən mətbuat və televiziya da onların “müdafiəsinə” qalxır, məktəblərimizdə diskotekaların azlığından, Amerika və Qərb cazmenlərinin həyat və fəaliyyətini öyrənmək zərurətindən, rok musiqisinin şəhərimizin kəndərində qalmasından böyük qayğı və təlaşla danışılır, darvazaları gen açmaq tövsiyə edilir. Qərbin tərəqqisinin əsil hərəkətverici qüvvələri, böyük elm korifeyləri, maarifçilər və filosoflar isə heç yada da düşmür. Nyutonların, Volterlərin, Bethovenlərin həyat və yaradıcılığından söhbət açmaq unudulur, onlar mətbuat və televiziya yaxın buraxılmır. Məgər müasir gəncliyin onlara mənəvi ehtiyacı yoxdurmu? Acınacaqlı haldır ki, gənclərimizin əksəriyyəti Maykl Cekson və Şvartsnegeri Rassel və Bordan daha yaxşı tanıyırlar. Bu, bizim kütləvi informasiya vasitələrinin Avropaya, Qərb mədəniyyətinə birtərəfli münasibətinin nəticəsi-

dir.

Təsadüfi deyildir ki, hələ XX əsrin əvvəllərində – Bakıda kapitalizmin meydana gəldiyi ilk dövrlərdə Qərb sivilizasiyasına, Avropaya seçkili münasibətin zəruriliyini dərk edən H. Cavid yazırdı:

*Avropada işıq da var, zülmət də.
Orda səfalət də var, fəzilət də.
O bir əngin dəniz ki, çox qorxuncdur.
İnsan gah inci bulur, gah boğulur...*

Müasir Qərb dünyası daxilən ziddiyyətli olduğundan və rəşional düşüncəni mütləqləşdirdiyindən onun birtərəfli tərəqqisi labüd surətdə mənəvi deqradasiyaya gətirir. Lakin Avropa böyük cidd-cəhdlə bu böhrandan xilas olmağa çalışır. Biz isə bəzən onu tərəqqi etdirən amillərdən xəbərsiz halda, onun iflas məqamını Qərb sivilizasiyası ilə qarışıq salır, Qərbin xilas olmaq istədiyi və məmnuniyyətlə bizə ixrac etdiyi bayağı mədəniyyətdən ikiəlli yapışaraq “müasir” olmağa çalışırıq. İstisinə isinmədiyimiz bir şeyin tۈstۈsۈnۈ bəh-bəhlə qəbul edirik.

Şərq təfəkkür tərzini atıb Qərb təfəkkür tərzindən yapışmaq (yeri gəlmişkən, təfəkkür tərzini uzun müddətə formalaşır və onun dəyişilməsi də çox mü-rəkkəb və uzun prosesdir) nə deməkdir? Əsas məqsəd hər hansı təfəkkür tərzinin zəif cəhətlərindən, birtərəfliyindən azad olmaq deyilmi?

Məsələ burasındadır ki, müasir dövrdə Şərq və

Qərbin qarşılaşdırılması, onların fikir tərzində olan özünəməxsusluğun mütləqləşdirilməsi və yalnız bu və ya digər tərəfə üstünlük verilməsi heç bir müsbət nəticəyə gətirə bilməz. Müasir təfəkkür hətta müxtəlif sivilizasiyaların bir-birindən köklü surətdə fərqli olan düşüncə tərzlərini “barışdırmağı”, onların mütərəqqi cəhətlərini birləşdirməyi nəzərdə tutur. Son zamanlar hamını heyrləndirən “Yaponiya müəmmasının” açarını da məhz Şərq və Qərb təfəkkür tərzlərinin uğurlu vəhdətində, başqa sözlə, Şərqə məxsus yüksək mənəvi potensialın Qərbə məxsus rəşional düşüncə mədəniyyəti ilə birləşdirilməsində axtarmaq lazımdır.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin və müvafiq təfəkkür tərzlərinin üstün cəhətlərinin aşkar edilməsi həm tarixi, həm də məntiqi planda xüsusi tədqiqat tələb edir. Müasir cəmiyyətsünaslığın vəzifələrindən biri də xalqımızın milli mədəniyyətini və təfəkkür tərzini Şərq və Qərb mədəniyyətləri kontekstində araşdırmaqdan və onun inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ciddi elmi tədqiqata əsaslanmayan qənaətlər, empirik müşahidədən çıxarılan nəticələr isə çox vaxt qüsurlu olur.

Məsələn, bəziləri belə hesab edirlər ki, düşüncəmizin ətəltliliyi, məsuliyyətsizlik, biganəlik, “əşi, nə olsun ki...” münasibəti, utancaqlıq və s. Şərq təfəkkürünün tərkib hissəsidir. Əlbəttə, məsuliyyətsizlik, biganəlik pis keyfiyyətdir. Lakin o yalnız Şərqin ənənəvi mənəviyyət tərzini kimi izah oluna bilməz, çünki

daha çox dərəcədə sosial mühitlə, sahibkarlıq hissinin olmaması ilə bağlıdır.

Utancaqlıq və ətalətli düşüncə kimi keyfiyyətləri ancaq qara rənglə çəkmək düzgün olmazdı. Utancaqlıq nədə isə bizə mane olur deyə, əsrlər boyu formalaşmış bu yüksək mənəvi keyfiyyətdən azad mı olmağa çalışmalıyıq? Əgər ali hisslər intellekti üstələyirsə birincidən azad olmaq əvəzinə ikincini inkişaf etdirmək barədə düşünməli deyilikmi? Elə yüksək intellektual səviyyəyə, praktik fəaliyyət və təfəkkür mədəniyyətinə yüksəlmək mümkün deyilmi ki, öz sözünü demək və haqqını müdafiə etmək işində abır, utancaqlıq, təvazökarlıq hüdudu daha mane ola bilməsin?

Hər hansı çəpəri, bəndi keçməyin üç yolu var: bəndin altından sürünüb keçmək, bəndi dağıdıb keçmək və nəhayət, bəndin üstündən keçmək. Birinci yol – alçalmaq, axırıncı – yüksəlmək tələb edir. Bəndin dağıdılması isə min illər ərzində yaradılmış bir abidənin, mənəvi meyarın aradan götürülməsidir ki, bu zaman ölçü itir, yüksəkliklə alçaqlıq eyniləşir.

Vaxtilə, burjua inqilabı aristokratiyanın böyük səylə əməl etdiyi adət-ənənələri, əxlaq və davranış qaydalarını alt-üst etməklə intellektin əxlaqi meyar üzərində birtərəfli qələbəsini təmin etdi. Rasional düşüncə və işgüzarlıq təşəbbüslərinin qarşısını ala biləcək heç bir mənəvi məhdudiyyət saxlanmadı. Bir sahədəki ifratçılığın yerini başqa sahədəki ifratçılıq

əvəz etdi. Əvvəl bir istiqamətdə pozulan müvazinət sonra başqa istiqamətdə pozulmuş oldu. Qərb intibahı şərqçilikdən qərbçiliyə keçid prosesində müvəqqəti müvazinət mərhələsi oldu. Lakin bu mərhələdə qərar tutmaq Avropaya müyəssər olmadı. Kəfkir ətaləti ilə o biri qütbə hərəkət etdi. Mənəvi qadağanlar rəasional fikir süzgəcindən keçirilərək hüquq qaydaları ilə məhdudlaşdırıldı. İntellekt isə yüyənsiz at kimi baş alıb elə uzaqlara getdi ki, insan tezliklə öz əməllərinin peşimançılığını çəkməyə başladı. Bioloji və sosial ekologiyaya mənəvi ekologiya problemləri də əlavə olundu.

Müvazinət pozulanda, insanın mənəvi həyatı daxili çarpışma və ziddiyyətlərdən məhrum olanda o, inkişaf impulsunu itirir, durğunluq vəziyyətinə düşür. Əksinə, mənəvi qadağanlarla rəasional düşüncə və fəaliyyət, ətalət qüvvəsi ilə hərəkətverici qüvvə bir-birinə tən gələndə insanın birtərəfli inkişafına, mənəvi deformasiyasına yol verilmir.

İnsan təbii ki, həmişə yeniliyə can atır. Lakin hər bir yeniliyə qarşı daxili müqavimət hissi də olmalıdır. Bu hiss həddindən artıq olanda durğunluq, zəif olanda – özbaşınalıq, anarxiya yaranır.

Şərq təfəkküründə ənənəçilik çox güclüdür. O hər cür yenilikçi fəaliyyət qarşısında böyük sədlər çəkir. Şərqə məxsus ətalət də buradan yaranır. Lakin bu ətalətə qeyd-şərtsiz pis hadisə kimi, geriliyimizin səbəbi kimi qiymət vermək dayazlıqdır, metafizik ya-

xınlaşmadır. Ətalət həm də vəznin ağırlığı deməkdir (“ağır otur, batman gəl”). Əlbəttə, fizikadan məlum olan “ətalət – kütlə ölçüsüdür” fikrini kor-koranə surətdə sosial-mənəvi həyata aid etmək düzgün olmazdı. Lakin buradakı açıq-aşkar uyğunluğu da inkar etmək mümkün deyil. Şərqdə fikir sahəsində, mənəvi sferada dəyişkənlik, mütəhərriklik “yüngüllük” kimi – mənfi mənada; sabitlik, ətalətlilik isə “ağırlyq” kimi – müsbət mənada qiymətləndirilir.

Bu, doğrudur ki, insanı insan edən məhz mənəvi qadağanlar, əxlaqi sədlərdir, nəfsi buxovlayan ətalət qüvvəsidir. Lakin bu sədlər özü də hər bir inkişaf mərhələsində ağıl süzgəcindən keçməli, bir növ filtr – təmizləyici rolunu oynamalıdır.

Şərqi geri qoyan ətalət qüvvəsinin böyüklüyü yox, hərəkətverici qüvvənin kiçikliyidir; mənəvi sədlərin yüksəkliyi yox, intellektual cəhdlərin zəifliyidir.

Qərb dünyası intellektual yüksəliş yürüşündə mənəvi sədləri dağıtdı. Yaponiya intellekti mənəvi sədlə həmahəng surətdə inkişaf etdirərək onun üzərindən keçməyə müvəffəq oldu. Biz isə elmi tərəqqi və intellektual inkişafın qayğısına qalmadığımızdan və yeganə böyük sərvətimiz olan mənəvi səddin üstündən keçə bilmədiyimizdən onun altından keçməyə çalışırıq.

Lakin görəsən bünövrəsi artıq oyulmaqda olan bu nəhəng səddin tarixin sınağına davam gətirəcəyinə ümid etmək olarmı?

Bizcə, neçə-neçə nəsillərdən bizə miras qalmış mənəvi sərvətlərin, adət-ənənələrin, dini-əxlaqi dəyərlərin intellektual inqilabın tufanlarından, dağıdıcı təsirlərindən qorunub saxlanması, “milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirilməsi” üçüncü minilliyin astanasında Şərq xalqları qarşısında duran ən böyük tarixi vəzifədir.

Şərqdə və Qərbdə ictimai təşkilatlanma

Qərbdə cəmiyyətin təkmilləşməsi şəxsiyyətin təkmilləşməsinə gətirir.

Ər-Reyhani

Bəşəriyyət ictimai inkişafın müəyyən mərhələlərində özünüdərək səviyyəsinə yüksəlir. Daha sonra özünü dərk etməkdən məmnun qalmış cəmiyyət müəyyən bir dövr ərzində öz ətaləti ilə yaşayır. Gələcək bu günə pərçimlənmiş olur. Daxili potensial toplanır-toplanır, nəhayət, qərarlaşmış normaları aşmaq dərəcəsinə yüksəlir. İctimai paradigmanın həlli bir normal cəmiyyətdən yeni normal cəmiyyətə keçid üçün zəmin yaradır. Hər şey elə bil ki, T.Konun konsepsiyası əsasında elmin inkişaf modelinə uyğun sürətdə həyata keçir. Marksizmin irəli sürdüyü ictimai-iqtisadi formasiyalar nəzəriyyəsi də, Toynbinin sivilizasiyalar təlimi də cəmiyyətin diskret inkişafının ayrı-ayrı konkret təzahürlərini ifadə edir.

Hər bir insan həyatının mənası olmalı olduğu kimi, bütövlükdə bəşəriyyətin, ictimai inkişafın da məqsədi, mənası axtarılır. Buna bəzən sosial idealın müəyyənlişməsi, bəzən cəmiyyətin özünüdərk, bəzən tarixin mənası və məqsədi kimi yanaşılmışdır. Bəşər tarixinin əsasında dayanan ideya axtarışları XVII-XVIII əsrlərdə sosial ideal, utopiya formasında, XVIII-XIX əsrlərdə fəlsəfi fikir səviyyəsində daha çox (klassik alman fəlsəfəsinin təmsalında) özünüdərkə gətirir.

Kortəbii proseslərlə yanaşı, cəmiyyətin təşkilatlanmasına xidmət edən yeni ideyalar da formalaşır. Sonra “ideya kütlələrə yiyələnir”, sonra inqilablar baş verir. Yeni quruluşlar yaranır, cəmiyyətdə müəyyən qanunlar, hüquq normaları bərqərar olur. İnsanların yeni nəsli artıq yeni sosial mühitdə dünyaya gəlir. Tədricən cəmiyyətlə insan arasında uyğunlaşma yaranır, hər cür ziddiyyət, fərq aradan qalxır.

Daha yeni ideya axtarışlarına da ehtiyac qalmır. İnsanlar öz mühitindən razı olduğundan əsas məqsəd bu mühitə uyğunlaşmaqdan ibarət olur.

«Mühitə, təbiətə uyğunlaşmaq» prinsipi heç də yeni olmayıb, hələ Heraklit tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin Heraklit ictimai mühitdən deyil, təbii mühitdən, təbiətdən bəhs edirdi. Bu baxımdan, Heraklitin mövqeyi daha çox Şərq tənəkkürünə uyğun gəlir. Çünki Qərb sivilizasiyasının əsasında insanın təbiətə uyğunlaşmaq yox, təbiəti özünə uyğunlaşdırmaq əzmi

dayanır. Diqqətlə yanaşıldıqda bu əzm tədricən insandan cəmiyyətə ötürülür və *ictimai iradə* kimi təzahür edir.

İctimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində gah yeni ideya axtarırları gedir (bunlar milli ideya, sosial ideal, ideologiya və s. formalarda üzə çıxır), gah da müəyyən bir ideya ictimai müstəvidə gerçəkləşdikdən sonra onun praktik həyatı başlanır. Yəni, müəyyən bir tarixi dövr ərzində müəyyən ictimai paradigma hakim olur və ideya axtarırları da məhdud miqyasda bu paradigma çərçivəsində gedir. Belə cəmiyyəti «normal cəmiyyət» və ya insanlar tərəfindən qəbul edilən, normalarına əməl edilən «yaxşı cəmiyyət» adlandırmaq olar.

Bu yaxşı cəmiyyətin pis cəhəti ondan ibarətdir ki, burada insanlar yeni cəmiyyət modeli hazırlamır, yeni sosial ideyalar üçün tələbat yaranmır. İnsanlar cəmiyyəti olduğu kimi qəbul edir və onun içərisində itirlər. Cəmiyyətin şəxsiyyətlər üzərində dominantlığı yaranır.

Babaların ideya axtarırları öz bəhrəsini artıq verdiyindən, ideologiyalar artıq ictimai reallığa çevrildiyindən və hüquq müstəvisində təsbit olunduğundan, nəvələr ancaq bu hüquq normalarını öyrənmək və ona əməl etməklə kifayətlənirlər. Bəli, Qərb dünyasında klassik kapitalizm dövründə azadlıq idealları üçün standart qəliblər hazırlanmış və yeni nəsil artıq bu qəliblərdən çıxmışdır.

Qanunların aliliyi, hüquqi dövlət şəraitində, insanların hüquq və azadlıqları təmin olunduğu bir şəraitdə insanın cəmiyyətdən narazı qalması üçün elə bir əsas yoxdur. Cəmiyyət elə təşkilatlanmışdır ki, burada hər bir insan öz istedadını və qabiliyyətini reallaşdırmaq üçün şans qazanır. Ayırı-ayrı insanların fəaliyyəti toplanıb, vahid ictimai tərəqqi prosesini təşkil edir. Kumulyativlik prinsipi ödənilmiş olur. Kumulyativlik isə Qərb sivilizasiyasının ən böyük üstünlüyüdür.

Beləliklə, müasir Qərb cəmiyyəti sivilizasiyanın tələblərinə uyğunlaşmışdır. Əmək bölgüsünün düzgün təşkili, insanların müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşması və bu peşəkar fəaliyyətlərin ən optimal toplanma variantlarının tapılması ictimai tərəqqiyə böyük təkan verir.

Qərb dünyası məhz ictimai tərəqqinin hesabına bu dərəcədə inkişaf edə bilmişdir. Şərq dünyası isə ayrı-ayrı şəxslərin tərəqqisi, insanların mənəvi kamilləşməsi yoluna üstünlük verməklə ictimai tərəqqinin optimal düsturunu tapa bilməmiş və ya heç tapmaq istəməmişdir. Kumulyativlik prinsipi ancaq Qərb dünyasına xidmət etmişdir.

Şərq ilə Qərbin müqayisəsi bir çox məqamlarına görə incəsənətlə elmin müqayisəsinə bənzəyir. Şərq daha çox incəsənətlə, Qərb daha çox elmlə səsləşir.

Kumulyativlik elmi fərqləndirən başlıca xüsusiyyət kimi çıxış edir. İncəsənətdə isə əsas şərt fərdi-

likdir. Sənət əsərləri hər biri özü-özlüyündə dəyərlidir. Onların toplanması fərdi keyfiyyətlərin unikallığını itirə bilər və sənət əsəri öz estetik dəyərindən məhrum olar.

«Elmin spesifikasiyasından söhbət gedərkən o, bir qayda olaraq, fəlsəfə, din, incəsənət və əxlaqla qarşılaşdırılır. Bu zaman kumulyativlik xassəsi elmi bütün bu hadisələrdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət kimi çıxış edir. Bu gün orta məktəbdə oxuyan şagird fizika haqqında İ.Nyutona nisbətən daha çox məlumata malikdir. Sırası elmi işçi, aspirant A.Eynşteynin nəzəriyyəsinə əlavələr edir, onun tətbiq dairəsini daha da genişləndirir. Başqa cür mümkün də deyil; hər hansı elm korifeyi elm binasında yeni bir mərtəbə tikirsə, sonrakı nəsil artıq bu yeni mərtəbədə rahat yerləşərək onun üzərinə yeni kərpiclər qoymaqla məşğul olur.

İncəsənətdə belə deyil. Bu günün hər hansı bəstəkarının L.Bethovendən və ya Y.Hacıbəyovdan daha mükəmməl musiqi bəstələməsi nəinki qanunauyğunluq deyil, hətta ağlasığmaz bir haldır. Müasir rəssamlar intibah dövrü rəssamlarından daha yaxşı çəkə bilsə idilər Rafaelin, Vinçinin, Mikelancelonun əsərlərinin qiyməti gün-gündən daha da artardı mı? Hər bir yeni şair nəslə Füzulidən, Puşkindən qabağa getsə və ya, başqa sözlə, onların qalxdığı mərtəbədə dayanıb üstünə bircə kərpic də əlavə etsə idi, poeziya binası hara ucalardı? Ümumiyyətlə, vahid poeziya binasından, vahid musiqi abidəsindən danışmaq müm-

kündürmü? Xeyr. Sənət məmləkətində hər bir şairin, rəssamın, bəstəkarın ucaltdığı ayrıca məbədlər var ki, onlar bir-birindən seçilir və heç vaxt bir-birinin üzərinə toplanmır. Sənət əsəri hansı isə vahid bir binanın kərpicinə, nəhəng sənət maşının vintinə çevrilsə, öz bütövlüyünü və ahənginin itirər və daha sənət əsəri olmaz».²⁵

Mükəmməl bir sənət əsərinin yaradılması ayrıca bir fərdin axtarışlarının bəhrəsi olur. İki-üç bəstəkar yığıb bir yeni musiqi əsəri yaratmır. Orijinal rəsm əsərləri bir neçə rəssamın birgə müəllifliyi ilə ortaya çıxmır. Hətta böyük bir binanın, kompleksin inşasında ancaq bir memarın ideyası rəhbər tutulur. İcraçılar çox ola bilər. Lakin ideya müəllifi təkdir. Ona görə ki, yaradıcılıq prosesi o dərəcədə individualdır ki, sənətkarın, fərdin mənəvi-estetik dünyası ilə o dərəcədə sıx surətdə bağlıdır ki, burada iki müəllifin birgə fəaliyyəti mümkün deyil. Burada toplama cəhdi dəyərin artması yox, itməsi ilə nəticələnir.

Biz sənətdə yaradıcılığı ona görə Şərq təfəkkürü ilə müqayisə etdik ki, burada da fərdi-mənəvi dünya ön plana çəkilir. İnsanın dəyəri məhz onun mənəvi kamilliyində axtarılır. Uyğunluq bir də onunla əlaqədardır ki, burada optimal toplama mümkün deyil.

Qərbdə isə insanların müxtəlifliyi onların top-

²⁵ С.Хялилов. Елми-техники тярягги: бу эцн вя сабащ. Б., Азярнящр. 1988, сящ. 125-126.

lanmasına mane olmur. Çünki birləşmək, birgə fəaliyyət, qarşılıqlı əlaqə ictimai təşkilatlanmanın mühüm şərtlərindəndir. Hərə bir hava çalsa, ümumi dil tapmaq çətin olar. Müxtəlif alətlərdə, lakin eyni notlar əsasında çalmaq, vahid dirijora tabe olmaq Qərb üslubuna uyğun gəlir. Müxtəlif alətlərin səslərinin bir-birini tamamlaması simfonik effekt yaradır. Eyni alətin çoxlu sayda olmasından isə ən yaxşı halda sinkronluq yarana bilər. Yeni keyfiyyət isə ancaq simfonikliyin məhsulu ola bilər. ***Şərq eyniyyətin, Qərb isə müxtəlifliyin vəhdətinə nail olmağa çalışır.*** Birinci halda ayrıca bir şəxsin, ikinci halda bütövlükdə cəmiyyətin iradəsi təzahür edir.

Bəs Qərbdə birləşdirici amilin əsasında nə dayanır? Estetik şüurdan fərqli olaraq rəşional idrak, elmi təfəkkür hamı üçün eyni olan struktura malik olduğundan bu müstəvidə adamlar eyni dildə danışirlar. Formal məntiq birləşdirici amilə çevrilir. Riyaziyyat bu birliyi daha da artırır. Riyaziyyat üçün baxılan obyektlərin təbiəti yox, onlar arasındakı nisbət önəmlidir. Qərb cəmiyyətinin bütövlüyü də məhz hər kəsin fərdi məzmununa toxunmadan ictimai münasibətləri tənzimləməkdən irəli gəlir.

Bütün elmlər ilk növbədə formal məntiqin və riyaziyyatın xidmətlərindən istifadə etdiyi üçün elm müxtəlif alimlərin eyni prosesdə iştirakına şərait yaradır. Ona görə də elmi əsərlərin bəzən bir neçə müəllifi olur. Bir əsərdə başqa əsərlərə istinad edil-

məsi isə elmi tədqiqatın zəruri şərtlərindəndir. Nəticədə hər bir əsər əvvəlkilərin davamı kimi ortaya çıxır. Müəyyən sahədəki bütün elmi əsərlər isə elə bil vahid bir elmi əsərin hissələrinə çevrilir.

Qərbdə insanların fəaliyyəti də vahid ictimai prinsiplər çərçivəsində həyata keçirildiyindən çoxlu sayda adamlar eyni bir ideyanın reallaşdırılmasına cəlb edilə bilirlər. Ayrı-ayrı insanlar bütövlükdə cəmiyyətin hissələri olurlar. Bu baxımdan, ***Şərqdə cəmiyyət insanların toplusu, Qərbdə isə insanlar cəmiyyətin hissələridir.*** Hissələrin vahid strukturda birləşməsindən bütöv mükəmməl bir sistem yaranır. Nəticədə Qərbdə cəmiyyət toplusu yox, sistemdir. Şərqdə isə fərdi dünyalar bir-birinə bənzər olsa belə, hər biri özündə tamamlanan sistem olduğundan, onları üzvi surətdə birləşdirərək vahid dayanıqlı sistem yaratmaq olduqca çətindir.

Qərbdə ideya binanın ümumi strukturunu əks etdirir. Adamlar bu mükəmməl strukturun yaradılmasında vasitədir. Lakin şüurlu vasitələrdir. Şərqdə isə insanlar kərpicdən fərqli olaraq, müstəqil və orijinal struktura malik mükəmməl sənət abidələrini xatırlatdığından onlardan nə isə tikmək çox çətindir. Lakin qloballaşma gedir və Şərqdə də Qərbdəkinə bənzər böyük miqyaslı abidələr tikilməlidir. Şərqdə kərpiclər yoxdur. Ya çay daşları və daş-kəsək var, ya sal qayalar və sənət əsərinə çevrilmiş unikal abidələr – fərdi fəaliyyətlər var. Şərqi öz kiçik miqyaslı fərdi

abidələrini çay daşı kimi istifadə etməyə əli gəlməsə də, qloballaşma dalğaları ağına-bozuna baxmır. Güclü sel fərdi özünəməxsusluqları və fərdi istiqamətləri aradan götürərək hamını eyni səmtə yönəldir, güclü sahə onları böyük təzyiq altında yapışdırır, birləşdirir. Kiçik iradələr böyük güclü bir iradənin təsir dairəsinə düşərək tərksilah olunur, iradəsizləşir, mənsizləşirlər. Onlar kərpic kimi rahatca üst-üstə düzülə bilmədiyindən və ölçüləri də uyarsız olduğundan birləşdirici amil, sahə, yapışqan çox güclü olmalıdır.

Bəli, Qərb dünyası müxtəlifliyin vəhdəti kimi mövcuddur. Orada fərdi iradələr məhv edilmədən, fərdlərin öz təşəbbüsü ilə əlaqələndirilir, birləşdirilir. Təkcə fərdlərə münasibətdə yox, etnik qruplara, kiçik millətlərə münasibətdə də mədəni-mənəvi müstəvidə müxtəlifliyin saxlanması mövqeyindən çıxış edən Qərb dünyası sosial-hüquqi müstəvidə eyniyyətin, vəhdətin tərəfdarıdır. Lakin bununla belə, başqa xalqlara münasibətdə hüquq bərabərliyi təlqin edən Qərb «kütləvi mədəniyyət» ixrac etməklə yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrin müstəqil mədəni-mənəvi simasının yaranmasına mane olur. Görünür, belə güman olunur ki, mədəni-mənəvi iradə qloballaşmaya doğru siyasi-hüquqi identifikasiya işinə mane ola bilər.

Qloballaşma-qərbləşmə şəraitində etnik qruplar, kiçik millətlər də, bax beləcə, hərəsi bir rəngə çalan çay daşları kimi qəlibə tökülərək betonlaşırlar. Fərdilik itir, müxtəliflik itir və dünən gözəllik sayılan

özünəməxsusluq bu gün çatışmazlıq kimi ortaya çıxır. Bir qranit parçası, bir çay daşı kərpic və ya blok-beton kimi düzgün həndəsi biçimdə olmadığı üçün dəyərsizləşir, təhqirlərə məruz qalır. Onlar incə və mürəkkəb bir strukturda birləşərək nə isə böyük bir şey əmələ gətirə bilmədiyindən, sadəcə böyük bir şeyin içərisinə qatılaraq itib-batırlar.

Bəli, hərəsi bir havaya köklənmiş müxtəlif biçimli Şərq adamlarından vahid layihə əsasında bütöv bir sistem yaratmağın çətinliyi Şərq adamının dəyərinə aşağı salır. Lakin digər tərəfdən, Qərb adamının vahid bir ideyanın (konstitusiyə, hüquq, formal məntiq və s.) qəlibindən çıxmış standart kərpic olması Şərqlinin nəzərində bir çatışmazlıqdır.

* * *

Başqa bucaq altında baxdıqda bütün bu mülahizələrimiz olduqca paradoksal görünə bilər. Belə ki, bu gün fərdlərin hüquq və azadlıqlarından, müstəqilliyindən, fikir plüralizmindən, siyasi plüralizmdən məhz Qərb dünyasında danışılır. Məhz Qərb dünyası artıq neçə əsrdir ki, ayrıca götürülmüş insanların səadətini və xoşbəxt həyatını dövlətin və cəmiyyətin əsas vəzifəsi hesab edir və bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Şərq ölkələri isə məhz insan hüquqlarının pozulması, fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması, hamının bir adamın (padşahın, monar-

xın) iradəsindən asılı vəziyyətə salınması faktlarına görə tənqid olunur. Və qloballaşmanın əsas pozitiv cəhətlərindən biri də bu ölkələrin sakinlərinə hüquq və azadlıq gətirmək, onlara azad iqtisadi rəqabətdə öz güclərini yoxlamaq şansı verməkdən ibarətdir.

Doğrudan da, paradoksaldır.

Onda bəs nə üçün şərqli obrazını çay daşları ilə müqayisə edirik?

Bəlkə ənənəvilərin təcəssümü olan Şərq adamlarının obrazını elə standart kərpiclər daha yaxşı ifadə edə bilər? Xeyr. Bütün məsələ də burasındadır ki, kərpic obrazı standartlığına görə seçilməmişdir. Onlar müxtəlif ölçülərdə və formalarda ola bilərlər. Əsas əlamət onun düzgün həndəsi formada olması, daha doğrusu, bir-birini tamamlaya bilməsi, üst-üstə yığıla bilməsidir.

Çay daşları isə əksinə, bir-birinə bənzəsə də, eyni ölçüdə olsalar da məhz sferik səthə görə üst-üstə yığılma üçün əlverişli deyildir. Onların hər birinin müstəqil kamillik əzmi (idealı) sferikliyə gətirir. Çünki kürə hələ Aristotelin qeyd etdiyi kimi, ən mükəmməl formadır. Özündə qapanan, özü bir kamil sistem olan, başqalarını inkar edən asket obrazıdır. Kub, parallelepiped, prizma və s. isə üst-üstə yığılaraq müxtəlif kombinasiyalar yaratmaq üçün daha əlverişlidir. Buradakı müxtəlif hissələrin hər biri müəyyən bir tamın hissəsi olduğunu dərk edir. Və öz mahiyyətini özündə yox, həmin tamda axtarır. Burada insan özünü

cəmiyyətdə tapır.

Şərqdə isə hər bir insan özünü cəmiyyətdən daha çox, özündə və ailəsində tapır. İnsanlar daha böyük təmin hissəsi olmaq üçün hazır deyillər. Digər insanlarla münasibət şəxsi münasibət müstəvisində, iki tərəfin əlaqəsi kimi qurulur. İnsanlar bu şəxsi münasibətləri ümummilli, ümumictimai maraqlar kontekstinə salmır, dövlətçilik mövqeyindən çıxış etmirlər. Belə münasibətlər şəbəkəsi hüquq normalarına yox, daha çox dərəcədə əxlaq və ənənəyə söykənir.

Burada hər bir insan özü üçün lokal ictimai mühit yaratmalı və öz azadlığını bu mühitdaxili münasibətlər çərçivəsində ifadə etməlidir.

Lakin bütün məsələ də elə burasındadır ki, Qərbdə dünyasında insanlara, fərdlərə hüquq və azadlıq, sərbəst yaradıcılıq imkanları, azad rəqabət şansı məhz cəmiyyət vasitəsilə, dövlətin, cəmiyyətin əli ilə verilir. Azad ola bilmək üçün əvvəlcə azadlığın bir qisminə imtina etməli, digər insanlarla kompromisə gəlməli, birgə fəaliyyət düsturunu qəbul etməli, özünü dövlətdən və cəmiyyətdən asılı vəziyyətə salmalısan. Əvəzində dövlət və cəmiyyət də sənə qalan azadlığını, hüquqla məhdudlaşmayan azadlığını mühafizə edir.

İstənilən cəmiyyətdə, istənilən mühitdə heç kim mütləq azadlığa malik ola bilməz. Hegelin dediyi kimi, azadlıq dərək olunmuş zərurətdir. Əsas məsələ bu zərurətin həddlərini optimal şəkildə müəyyənləş-

dirməkdən ibarətdir. Karl Yaspers yazır ki, liberalizm, azadlıq və şəxslərin həyatının rəngarəngliyi – Qərb ənənəsinin böyüklüyüdür. (K.Yaspers bu mövqeyi həm də Maks Veberin mövqeyi kimi təqdim edir.)²⁶

İctimai normalara, hüquq qaydalarına hamılıqla əməl olunduqda hər bir adam öz fəaliyyətinin azadlıq çərçivəsini müəyyənləşdirmək imkanı qazanır. Yəni, qanunla məhdudlaşdırılmayan hər şey azaddır. Şərqdə isə qanuna, hüquqi normalara mülayim münasibət ilk baxışda fərdi azadlıq dərəcəsinin daha yüksək olması görüntüsünü yaratsa da, əslində, azad fəaliyyət meydanı şəxsi münasibətlərin və adət-ənənənin qoyduğu əla və məhdudiyyətlərlə xeyli sıxışdırılır. Başqası üçün qanun işləmədikdə bu sənin də azadlığını məhdudlaşdırmış olur. Lap az sayda adamların da azadlıq dərəcəsinin artması və ictimai normadan kənara çıxması, zərurət sferasındakı qeyri-müəyyənlik, əksəriyyətin azadlıq dairəsini də hədsiz dərəcədə məhdudlaşdırmış olur.

Burada saxlanma qanunu işləmir.

Qərbdə insanların fərdiliyi, azadlığı peşə fəaliyyətində, yaradıcı əməkdə, iqtisadiyyatda, elmdə özünü göstərirsə, və əksinə, ictimai həyatda, hüquq müstəvisində hamı eyni prinsiplərə əməl edirsə, Şərqdə azadlıq iddiası çox vaxt məhz hüquq normalarına münasibətdə özünü göstərir.

²⁶ Бах: *К.Ясперс*. Философская автобиография. – Западная философия: итоги тысячелетия, Бишкек, 1997, стр. 80.

Qərbdə fərdi azadlıq dövlət və cəmiyyətlə vasitələnmiş olur. Fərdi iradənin özü ictimai şüura söykənir.

Dövlət və cəmiyyətlə vasitələnmiş fərdi azadlıqlar.

* * *

Necə ki, XIX əsrdə mexanika elmi öz inkişafının yüksək səviyyəsinə çatmış və bütün elmləri ehtiva etmək iddiasına düşmüşdü, eləcə də XX əsrin ikinci yarısında Qərb dünyasında formalaşmış cəmiyyət modeli özünü ən optimal model saymaqla, özündən razılıq səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Vesternizasiyanı artıq bütün planet miqyasında yaymaq cəhdləri də bu özündən razılığın ifadəsidir.

Qərb idrakın, özünüdərkin elə məqamına çatıb ki, özünü şüurlu surətdə idarə edə bilir. Ona görə də bir böyrəyi çatdırsa və ya xəstədirsə, onu sağlam bədənlərdən transfer edir. Eləcə də sağlam ruh çatdırsa, mənəviyyət böhranı varsa, bu problemi yüksək mənəviyyətli cəmiyyətlər hesabına həll etmək təşəbbüsü göstərir. Lakin mənəviyyət böyrək deyil ki, onu kəsib götürəsən. Onu kopyalamaq da mümkündür. Bu mənada Qərb dünyası Şərqdən nə isə götürürsə, buna heç bir etiraz ola bilməz. Lakin öz xəstə mənəviyyətini Şərqə transfer edirsə, o, artıq yolverilməz haldır.

Özlərinin yaxşı hesab etdiklərini başqalarına da rəva görmək normal bir haldır. Lakin başqalarına bunu güclə qəbul etdirmək cəhdləri insan azadlığı haqqında idealların beynəlxalq miqyasda artıq öz əksliyinə çevrilməsindən xəbər verir.

Bəlkə başqa ölkələr üçün onlara daha çox uyğun gələn yeni cəmiyyət modelləri hazırlansa daha yaxşı olar?

Lakin bunun üçün yeni ideyalar lazımdır. Qərb dünyası isə indi ancaq hüquq normaları və hazır stereotiplərlə silahlanmışdır. Böyük fəlsəfələr dövrü arxada qalmışdır.

Fəlsəfəsizləşmiş, ruhsuzlaşmış, ideyasızlaşmış ictimai fikir yeni cəmiyyətlər üçün səciyyəvi olan yeni tendensiyaları, ictimai drammatizmi əks etdirmək iqtidarında deyil.

Yeni, böyük ideyalar böyük təxəyyülün məhsulu olur. Böyük şəxsiyyətlər və böyük fəlsəfələr dövrünü arxada qoymuş Qərb daha artıq bu missiyanı yerinə yetirmək iqtidarında deyil.

Bu gün bu yük, bu məsuliyyət Şərqi üzərinə düşür.

Lakin Şərq özünü itirmişdir. İncə strukturlu, unikal sənət abidələri böyük miqyaslı dəmir beton konstruksiyaların içərisinə qatılaraq ənənəvi əlaqələrdən məhrum olmuşdur.

Bəli, Şərq özünü itirmişdir. O, özünü tapa bilsə, xilas yolunu da tapacaq.

Sivilizasiya və cəmiyyət

Hər bir millətin inkişaf tarixində onun nailiyyətlərinin dünya sivilizasiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrildiyi çiçəklənmə dövrü olur.

Aida İmanquliyeva

Texnika inkişaf etdikcə və müasir kommunikasiya vasitələri yarandıqca, elə bil ki, dünya kiçilir.

Təkcə bir qəsəbə, bir şəhər daxilində deyil, həm də xalqlar və dövlətlər arasında əlaqələr artır, məsafələr azalır. Dəvə karvanları komfortabelli reaktiv təy-yarələrlə əvəz olunduqca, insanların müxtəlif səbəblərdən yerdəyişməsi çoxalır. Digər tərəfdən, peyk ötürücüləri ilə tele yayımların və internetin açdığı böyük imkanlar məsafələri ümumiyyətlə aradan götürür. Nəticədə bəzən uzaq qitələrdə yaşayan adamlarla əlaqə və ünsiyyət ən yaxın qonşu ilə olduğundan çox olur.

Əlaqələrin artması müxtəlif siyasi rejimlərin, sosial quruluş formalarının, həyat tərzlərinin, düşüncə

üsullarının, mədəniyyətlərin, əxlaqların, dini dəyərlərin daha çox qarşılaşmasına və birbaşa təmaslara şərait yaradır. Müxtəlifliklərin əlaqələnməsi bir tərəfdən qarşılıqlı zənginləşmə üçün şərait yaradırsa, digər tərəfdən, qarşıdurmanın artması yeni ziddiyyət və konflikt mənbələrinin yaranması üçün də səbəb olur.

Bir sözlə, əlaqələr artdıqca təkcə hansı isə bir ölkənin sakini indi özünü bütövlükdə Yer planetinin sakini kimi hiss etmək istəyir. Lakin hansı yolla; başqa xalqların dilini, mədəniyyətini, həyat tərzini mənimsəmək və onlara uyğunlaşmaq, yoxsa öz mədəni-mənəvi dəyərlərini bütün dünyaya yaymaqla? “Sivilizasiyaların toqquşması” ideyası da, “mədəniyyətlərin dialoqu” və “mədəniyyətlərin plüralizmi” ideyası da bu suala cavab axtarışında ortaya çıxır. Lakin əvvəlcə dünyada bir-birindən köklü surətdə və ya önəmli dərəcədə fərqlənən hansı düşüncə üsullarının, həyat tərzlərinin, mədəniyyətlərin olması və bunların əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Çünki hər bir xalqın, etnosun özünəməxsus spesifik cəhətləri olsa da, daha böyük miqyasda eyniyyət məqamlarının olması bir neçə böyük sivilizasiyalardan və mədəniyyətlərdən danışmağa imkan verir.

Belə bölgülərdən biri də xeyli dərəcədə rəmzi səciyyə daşıyan Şərq və Qərb düşüncəsi, Şərq və Qərb sivilizasiyalarıdır. Milli və ya dini bölgülərdən fərqli olaraq, burada cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və

tutduğu inkişaf yolu mahiyyət göstəricisi kimi ön plana keçir.

Qərb sivilizasiyasını şərtləndirən, onun Şərqə nisbətən üstünlüyünü təmin edən mühüm cəhətlərdən biri fərd–cəmiyyət münasibətlərinin daha mükəmməl olması, cəmiyyətin daha optimal təşkilatlanmasıdır. Şərqdə azadlığın hər kəsin öz arzu və istəyinə uyğun surətdə yaşamaq kimi anlamasına rəğmən, Qərbdə hər kəs özünü ilk növbədə cəmiyyətin bir üzvü kimi hiss etməklə, öz azadlığını da qərarlaşmış ictimai münasibətlər çərçivəsində tapır. Burada hər hansı bir şəxs mövcud qaydalarla razılaşmırsa, öz etirazını onları pozmaq, «qulaq ardına vurmaq» yolu ilə yox, bütövlükdə ictimai münasibətlərin dəyişdirilməsi, onların əsasında duran ideyanın yeniləşməsi uğrunda mübarizə ilə ifadə edir.

Cəmiyyətin necə təşkilatlanması hər bir fərdin həyatına təsir edir. Lakin hər bir fərd ümumiictimai miqyasda gedən proseslərin məğzini anlamaq, onlara düşünülmüş şəkildə müdaxilə etmək imkanına malik deyil. Ona görə də ən asan yol bu işi kimlərin isə öhdəsinə buraxaraq, ictimai axına kor-koranə surətdə qoşulmaqdır. Lakin bu yol insanların azadlıq və xoşbəxtliyini nə dərəcədə təmin edir?

Hegələ görə azadlıq dərk olunmuş zərurətdir. Başqa sözlə, adi insanlar azad olmaq üçün mövcud cəmiyyətin qanunlarını, onların təməlində duran, onları zəruri edən prinsipləri mənimsəməlidir. Şəxsi ide-

yalar, şəxsi fəaliyyət planları da ictimai zərurətlə uyğunlaşdırılmalıdır. Lakin elə şəxslər də olur ki, onlar ictimai zərurətin özünü, onun əsasında duran ideyanı dəyişmək yolunda mübarizə aparırlar. Bütün maddi təzahürlər kimi ictimai gerçəklik, qərarlaşmış ictimai münasibətlər sistemi də hansısa ideyanın təzahürü olduğundan, ictimai həyatın hər hansı bir struktur səviyyəsindəki islahatlar da ilk öncə ideyalar iyerarxiyasının adekvat pilləsində dəyişiklik olmasını tələb edir.

Hər bir şəxs öz fərdi həyatını yaşamaqla yanaşı, cəmiyyətin bir üzvü kimi böyük miqyaslı ictimai proseslərin də iştirakçısı olur. Əlbəttə, bu şans hamıya eyni dərəcədə verilmir. Kim isə ictimai hadisələrdə aparıcı rol oynayaraq bəşər tarixinə daxil olduğu halda minlərlə insan ictimai həyatda subyektdən daha çox bir obyekt olaraq iştirak edir və tarixdə heç bir iz qoymur. Bununla belə, minlər, milyonlar olmasa, kütlə olmasa, ayrı-ayrı şəxslər nə qədər böyük düha sahibi olsalar da, cəmiyyəti inkişaf etdirə bilməzlər. Çünki cəmiyyət əhalinin şəxsiyyətlərlə, kütlənin ideya ilə sintezidir. Kim isə o zaman böyük şəxsiyyətə çevrilə bilər ki, onun qərarlaşmış ictimai şüurdan kənara çıxan, fərqli ideyası olsun və bu ideya təkcə keyfiyyətcə, sanbalca deyil, həm də məhz kəmiyyətcə, miqdarca böyük proseslərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmək əzmində olsun.

Məhz ideya çoxlu miqdarda, müxtəlif istiqamət-

li hadisələrin eyni üstün istiqamət boyunca düzənlənməsinə, təşkilatlanmasına imkan yaradır. İdeya hadisələri canlandırır və yönəldir. Onun öz rolu istiqamətini özü seçə bilməyən yüklü zərrəciklər üçün sahənin oynadığı rola bənzəyir. Təsadüfi deyildir ki, K.Marks kütlələrin ideyaya yiyələnməsindən yox, ideyanın kütlələrə yiyələnməsindən bəhs edirdi.

Lakin ən gözəl, ən böyük ideya da özlüyündə hələ ictimai tərəqqi üçün kifayət deyildir. Bir növ pərakəndə, xaotik material olan kütlənin ideya yönümündə düzənlənməsi üçün xüsusi məqsədyönlü fəaliyyət tələb olunur. İdeyanın gerçəkləşməsi, real ictimai müstəvidə təzahürü üçün görülməli olan işlər mahiyyət etibarilə nə ideya yaradıcılığı, nə də maddi bir hadisədir. Bu, əslində ideyadan gerçəkliyə körpü atılması prosesidir. Bu, ideya ilə siyai iradənin sintezi, cəmiyyətin fərqli ideya əsasında yenidən təşkilatlanmasıdır.

Cəmiyyəti bir piramidaya bənzətsək onu təşkil edənlərin əksəriyyəti alt müstəvidə yerləşəcəkdir. Yuxarı qatlardakı adamların sayı getdikcə azalacaqdır. Zirvəyə isə ancaq tək-tək adamlar çıxıb bilər. Alt müstəvilərdə hadisələr, maddi həyat cərəyan edir. İdeya isə yuxarıdan aşağıya gəlir. Piramidanın zirvə nöqtəsini ən yüksək ideya səviyyəsi kimi fərz etsək, burada ideya var, lakin maddi heç nə yoxdur. Hündürlük maksimal olsa da, oturacaq sifra bərabər olduğundan, həcm də sıfırdır. Aşağıya doğru gəldikcə hündürlük

azalır, oturacaq isə genişlənir.

Həyatın dibindən müəyyən ideya səviyyəsinə yalnız ayrı-ayrı şəxslər yüksələ bilir. Bu, insanın başqalarından fərqlənməsi, şəxsiyyətin cəmiyyətdən ayrılması və onun fəvqünə qalxması deməkdir. Burada hərəkətverici qüvvə intellektual yaradıcılıq və mədəni-mənəvi potensialdır. Sıxılmış yayın potensial enerjisi olduğu kimi mədəni-mənəvi və intellektual potensial da belədir. Mövcud ictimai münasibətlərin, real ictimai inkişaf səviyyəsinin məhdudlaşdırıcı baryeri bu enerjinin aktuallaşmasına imkan vermir; ta o vaxta qədər ki, sıxılmış ideya və iradi potensialın səviyyəsi bu baryeri keçməyə imkan versin.

Cəmiyyətin strukturu o zaman optimal sayılır ki, onu ideya səviyyəsinə görə piramidanın aşağısında yox, yuxarısında duranlar idarə etsin. Yəni, hökumət intellektual elitadan təşkil olunmuş olsun. Bu isə ilk yaxınlaşmada demokratiya prinsipləri ilə uzlaşmır.

Bir tərəfdən, demokratiya, xalqın özünüidarəsi ideyası çox cazibədar görünür. Digər tərəfdən, intellektual və mədəni-mənəvi inkişaf səviyyəsinə görə yüksəkdə duranların sayı həmişə az, orta və aşağı səviyyəliələrin sayı çox olur. Ona görə də, demokratiya müəyyən mənada aşağı səviyyəliələrin yüksəkdə duranları idarə etməsi kimi də başa düşülə bilər.

Halbuki, daha yaxşı cəmiyyət, yəqin ki, yüksəkdə duranların aşağıda duranları idarə etməsinə əsas-

lanmalıdır. Məhz bu cəhətə görə də Platon kimi görkəmli simalar hələ o vaxtlar demokratiyanın əleyhinə olub. Demokratiya əleyhdarlarının mövqeyi buna əsaslanır ki, idarəetmə sistemində meyar azlıq və ya çoxluq deyil, dünyagörüşü və intellektin səviyyəsi, başqa sözlə, şüurun azlığı və ya çoxluğu olmalıdır. Tək adamın (monarxiya) və ya elitər bir qrupun (aristokratiya) hakimiyyəti ideyası belə yaranıb. Şərqdə geniş yayılan ədalətli şah ideyası da bu qəbildəndir.

Lakin çoxluq ara-sıra öz sözünü həmişə deyib. Aşağılar hərəkətə gəlib. Üsyanlar olub. Çevrilişlər olub. Kütlə gücünü göstərib. El gücü – sel gücü. Amma unudulub ki, sel tənzim olunmadıqda onun gücü ancaq dağıtmağa yönəlir.

İstiqamətlənməmiş, təşkilatlanmamış ictimai güc də hər cür kobud qüvvə kimi, sel kimi dağıdıcı olur. Sel cəmiyyətin arxitektonikasını dağıdıb, neçə-neçə əsrlər ərzində ixtisaslaşmış, strukturlaşmış cəmiyyətin nailiyyətlərini xeyli dərəcədə yuyub aparıb. (Marksizmin tənqid etdiyi təbəqələşmə də əslində strukturlaşmanın, deməli, sivilizasiyanın əlamətlərindən biridir). Düzdür, bu sosial selə, bu ictimai hərəkətlərə də əslində həmişə azların nümayəndəsi başçılıq edib. (Əslində, demokratiya o zaman faydalı ola bilər ki, o, bütövlükdə kütləyə deyil, elitaya tətbiq olunmuş olsun, lakin elita daxilində azlıqda qalan tərəf bəzən bu mənada məqbul olmayan metoda əl atır

və öz mövqeyini kütlənin köməyilə həyata keçirməyə çalışır. Elitadaxili mübarizə ideyaların mübarizəsindən daha çox kütləyə təsir etmək və onu yönəltmək uğrunda mübarizəyə çevrilir).

«Şəxsiyyət və kütlə», «Şəxsiyyət və cəmiyyət», «Fərd və toplum» münasibətlərinə olduqca müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq mümkündür. Problem nəzəri-fəlsəfi müstəviyə keçməzdən əvvəl xalq arasında da ona müəyyən münasibət formalaşmışdır. Kiminsə kütlədən, camaatdan, xalqdan ayrılmasına, toplumdan ya yuxarıda, ya da aşağıda dayanmasına, ya müsbət, ya da mənfi istiqamətdə seçilməsinə çox vaxt pis baxılmışdır. «Palaza bürün, elnən sürün!», «Şəhərə girdin hamı gözü qıpq, sən də ol gözü qıpq!» ifadələri hamıdan biri olmaq, seçilməmək, fərqlənməmək mövqeyini ifadə edir. Halbuki, fərq olmadıqda inkişaf da ola bilməz. Kimsə irəli çıxmalıdır, kimsə sürünənlərə şahin zirvəsindən baxmalıdır, kimsə ürəyinin atəşi ilə qaranlıq meşədə azanların yoluna işıq salmalıdır, - əks təqdirdə cəmiyyətdə inkişaf ola bilməz.

İctimai tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi məhz fərqlənənlərin qalxdığı yüksəkliyin potensial enerjisi ilə ölçülür. Bu fərqdən doğan ziddiyyət kütlənin xeyrinə həll olunanda şəxsiyyətlər tərkidünya olur və onları tənhalığın faciəsi gözləyir. Şəxsiyyətin qələbəsi isə cəmiyyətin sosial ideala doğru hərəkətə gətirilə bilməsindən asılıdır.

İnkişafın dialektikası belədir. Eyni səviyyədə

olanlar, tamamilə identik olanlar bir-birini inkişaf etdirə bilməzlər. İnkişaf fərqdən yaranır. Əgər yüzlərlə, minlərlə insanın içərisində bircə nəfər də «standart»dan kənara çıxa bilsə, yeni ideya verə bilsə hamının bu ideyaya yiyələnməsi, səviyyəyə yüksəlməsi və deməli, ictimai inkişaf səviyyəsinin də yüksəlməsi şansı yaranır. Yəni bütövlükdə ictimai inkişaf əksəriyyətin deyil, tək-tək adamların, liderlərin səviyyəsi ilə ictimai baryer arasındakı nisbətdən asılı olur. Bütövlükdə cəmiyyətin səviyyəsinin qalxması üçün onun bütün üzvlərinin müvafiq səviyyəyə qalxmasına ehtiyac yoxdur. Müəyyən çətin problemi həll etmək üçün bir adamın yüksək səviyyəsi kifayət edə bilər. Çətini yerdə qalanların ona inam bəsləməsidir. Vay o gündən ki, kütlə öz içərisindən çıxmış böyükklərin və kiçiklərin yerini dəyişik salsın və mənfi istiqamətdə seçilənlərin dalınca getsin. (Burada yenə də təqsir kütlənin yox, şəxsiyyətin üzərinə düşür).

Beləliklə, cəmiyyəti inkişaf etdirən şəxsiyyətlərdir. Şəxsiyyətlər yeni ideyalarına görə seçilir. İctimai inkişaf isə ideyaların kütlələrə yiyələnməsi hesabına həyata keçir.

Sivilizasiya əslində ictimai tərəqqi anlayışına adekvatdır. İctimai tərəqqi isə cəmiyyətin təşkilatlanma dərəcəsi, ideyalarla kütlələr (maddi-ictimai potensial) arasında koordinasiyanın effektivliyindən asılıdır.

Cəmiyyəti insanlar toplusundan mütəşəkkil bir

sistemə çevirən əmək bölgüsüdür. Sivilisasiyanın da əsasında məhz əmək bölgüsü dayanır.

* * *

Yaşadığı müddət ərzində insan bütün ideyalarının reallaşmasına nail ola bilərmə? Axı, bir ömür üçün nəzərdə tutulmuş qısa müddətli hadisələrlə yanaşı ömrə sığmayan uzun müddətli hadisələr də vardır (hadisənin müddəti dedikdə ideyadan onun tam reallaşmasına qədər tələb olunan zaman nəzərdə tutulur. İnsan ömrü özü də bir hadisədir. Hər bir insanın ömrü gen və tale ilə müəyyənləşdirilmiş ideyalar kompleksinin reallaşması və tükənməsi prosesidir). İdeyası, təməli insan üçün kənar olan hadisələrdən fərqli olaraq insanın öz ideyalarının gerçəkləşdirilməsi doğma hadisələrdir. Və insan ömrünün hissələridir. Bir az nasirənə dillə desək, həyat planlardan və onların reallaşmasından ibarətdir. Bəs yarımçıq qalan planların həyata keçirilməsi məsuliyyəti kimin üzərinə düşür? Kiminsə yarımçıq qalmış planlarını övladını həyata keçirməlidir? Yəni ideyanın maddiləşməsi proseslərindəki varislik, əgər bu mümkündürsə, genetik-bioloji varislikləmi əlaqədardır? Yoxsa ancaq ailə-məişət, xüsusi mülkiyyət sahəsindəmi bu varisliklər adekvat olurlar? Bəs elm, sənət sahəsindəki yaradıcı fikirlər, yarımçıq qalmış ideyalar hansı övlad tərəfindən davam etdirilməlidir? İqtisadi quruculuq, dövlət

quruculuğu sahələrində geopolitik strategiyalar, ümummilli mədəni-mənəvi amallar, ümumbəşəri sosial ideallar kimin tərəfindən davam etdirilməlidir?

Təsadüfi deyil ki, elm adamları da, sənət adamları da öz sağlığında davamçılar hazırlamaq, öz məktəblərini yaratmaq haqqında da düşünürlər. Bununla da öz fərdi cismani həyatları başa çatsa da onların ideyaları davamçıların şəxsində yaşayır. Beləliklə, insan ömrünə verdiyimiz tərif mövqeyindən yanaşdıqda onların həqiqi ömrü davam etdirilmiş olur. İnsan daha böyük müddətli hadisələrə, proseslərə qatılaraq öz həyatını daha böyük miqyaslı ictimai proseslərin tərkibində yaşada bilər. Əslində insanların əksəriyyəti bu və ya digər ictimai proseslərə daxil olduğundan onların cismani ömrü ilə real həyatı arasında fərq həmişə olur. Lakin ölməzlik qazananlar ideya müəllifləridir. Başqasının ideyasının ictimai realizasiyası prosesinə qatılaraq real ictimai həyatın uzadılması bir şeydir, sənin ideyanın ictimai prosesə çevrilərək yaşaması başqa şeydir. Bu artıq sosial-mənəvi sferada ölməzlikdir.

Cəmiyyəti çox vaxt müəyyən zaman kəsiyində, müəyyən dövrdə insanların ittifaqı, sazişi, birgə fəaliyyəti kimi və ya yenə də müəyyən zaman kəsiyində insanlar arasında qərarlaşmış münasibətlər sistemi kimi başa düşürlər. Lakin bizcə bu cür başa düşülən cəmiyyət cansızlaşmış, maddiləşdirilmiş bir

prosesdir. Əslində cəmiyyət onu təşkil edən insanların canından, qanından, beynindən, ürəyindən, fikrindən, hissiyyatından fərqli olaraq özünün iqtisadi və siyasi həyatı, enerji dövrəni, informasiya mübadiləsi sistemi, ideologiyası, fikri, hissiyyatı olan canlı bir orqanizmdir. Daha doğrusu, bütövlük naminə belə olmalıdır. Cəmiyyətin həyatı da ümumi, yekun ideyaların müxtəlif istiqamətlərdəki realizasiya proseslərinə uyğun olaraq insan ömrünə bənzəyir. Əks təqdirdə biz bütöv cəmiyyət əvəzinə ayrı-ayrı şəxsi həyatların, vahid istiqamətdə yönəldilməyən ayrı-ayrı hadisələrin (ideya-reallıq keçidləri) sadəcə toplusu və ya ən yaxşı halda eklektik sistemi ilə rastlaşacağıq.

Bir insanın vahid əqidəsi, həyat məramı olmadıqda, o çoxlu sayda müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd istəklərin reallaşması dalınca qaçdıqda onun şəxsi həyatı da təsadüflərdən asılı vəziyyətə düşür. Cəmiyyətin də vahid konseptual ideyası olmadıqda onu təşkil edən ayrı-ayrı adamların ideyalar toplusu ancaq bir xaos və qarşıdurmalar yarada bilər.

Sual olunur ki, cəmiyyət daha böyük insanlar toplusunu əhatə etdikcə onun inkişaf potensialı artır, yoxsa azalır?

Hər bir adamın müəyyən bilik və bacarıqları vardır. Əgər bunlar toplanıb bilsəydi, böyük toplumun imkanları daha böyük olardı. Lakin elə hər şey də bu toplama qaydasının səmərəliliyindən asılıdır. Cəmiyyətlər bir-birindən təşkilatlanma dərəcəsi ilə və fərdi

impulsların toplanma mexanizmi ilə seçilir. Məsələ burasındadır ki, insanların əməli fəaliyyətinin faydalılıq dərəcəsi skalyar yox, vektorial kəmiyyətdir. Biz bu kəmiyyəti şərti olaraq *fərdi fəaliyyət impulsu* adlandıra bilərik. Burada ideyadan başlayaraq bilik və bacarıqlar vasitəsilə son nəticənin əldə olunmasına qədərki bütün fəaliyyət prosesi əhatə olunur. Bu hadisə ona görə vektorial kəmiyyətlə ölçülür ki, müxtəlif fərdlərin fəaliyyətləri heç də bir-birinin davamı kimi, eyni istiqamətdəki proseslər kimi ortaya çıxmır və onları sadəcə olaraq toplamaq mümkün deyildir. Burada vektorial kəmiyyətlərin toplanma qaydası tətbiq olunur. Fərdi impulsların yönəlmə bucağından asılı olaraq yekun impuls sıfır da ola bilər. Hər halda vektorial cəm həmişə skalyar cəmdən (mütləq qiymətlərin məcmuysundan) kiçik olur. Yekun göstəricinin sıfır ilə mütləq cəm arasında hansı mövqeyə uyğun gəlməsi məhz *cəmiyyətin təşkilatlanma dərəcəsi*ndən asılıdır.

Göründüyü kimi, fiziki enerjinin, əməli fəaliyyətlərin toplanma qaydası vektorial cəm prinsipinə uyğundur. Lakin əqli enerji başqa prinsiplə toplanır. Məsələn, biliklərin toplanması ortaq, təkrarlanan hissənin çıxarılması yolu ilə həyata keçir. Biliyin təkrarlanması ilə yekun bilik artmır. İkinci fərdi bilik birinci fərdi biliyə nisbətən məhduddursa və ya bərabərdirsə, onun əlavə olunması yekun biliyi artırmır.

Əqli qabiliyyətlərin toplanması da başqa prin-

siplə həyata keçir. Burada çoxluğun bütün hədlərinin cəmi bu çoxluğa daxil olan ən böyük həddin mütləq qiymətinə bərabərdir. Yəni bir qrup adamın yekun ağı bu qrupdakı ən ağıllı adamın səviyyəsi ilə ölçülür. Bu halda cəm toplananların içərisində ən böyüyünün mütləq qiymətinə bərabər olur.

Riyaziyyatda belə bir prinsip var: toplananların yerini dəyişdikdə cəm dəyişmir. Lakin real həyatda bu belə deyildir. Toplananların yerini ya məkanca, ya zamanca dəyişdikdə nəticə fərqli ola bilər.

Cəmiyyətdə insanların hansı ardıcılıqla düzlənməsi sadəcə həndəsi mənada başa düşülmür. Burada ən əsas məsələ hər kəsin öz yerində olmasını təmin etməkdir. Belə ki, cəmiyyətin mükəmməl bir mexanizm kimi işləməsi üçün insanların müxtəlifliyindən istifadə olunmalıdır. Bütün üzvləri eyni olan cəmiyyət inkişaf edə bilməz. Hamının bilik və vərdisləri, bacarıqları eyni olduqda əmək bölgüsü prinsipi optimal surətdə həyata keçirilə bilməz. Halbuki, inkişaf ancaq müxtəlifliyin vəhdətindən doğa bilər.

Sivilizasiya üçün iki hərəkətverici qüvvə var. Birincisi, hər bir insanın bilik və bacarıqlarının artırılmasıdır ki, bu da insan imkanlarının təbii məhdudluğu üzündən müəyyən bir həddi aşma bilməz. Eyni biliklərə malik insanların toplanmasından isə yeni biliklər hasil ola bilməz. İkinci mənbə müxtəlif istiqamətlərdə ixtisaslaşan insanların məqsədyönlü kombinasi-

yasından böyük miqyaslı, güclü ictimai mexanizmlərin hazırlamasıdır. Birinci istiqamət fərdlərin inkişafına və kamilləşməsinə, ikinci istiqamət isə cəmiyyətin inkişafına və kamilləşməsinə yönəldilmişdir. Birinci istiqamət Şərq üçün, ikinci istiqamət isə Qərb üçün daha səciyyəvidir.

Lakin indi Qərbdə paradiqmanın dəyişməsi prosesi gedir. Meyarlar özgələşir, struktur yerdəyişmələri baş verir. Qərbdə elə bir inkişaf səviyyəsi yetişib ki, cəmiyyətdə, demək olar ki, hamı savadlı, yüksək təhsilli, siyasətə qoşulmaq iqtidarında olan adamlardır. Burada elita orta təbəqədən az fərqlənir. («Fəhlə aristokratiyası» ideyaları və s.) Kütlə anlayışına səviyyəcə uyğun gələn aşağı təbəqə (cəmiyyətin tör-töküntüsü) isə əslində azlıqda qalır.

Siyasi elita, hakimiyyətdə, yoxsa müxalifətdə olmasından asılı olmayaraq böyük əksəriyyətlə, xalq kütləsi ilə bir növ qaynayıb-qarışır. (Səviyyəcə sərt keçid yoxdur, xarizma mümkün deyil.) Əvvəlki modelə görə, piramidanın zirvəsində durmalı olanlar əksəriyyəti təşkil etdiyindən piramida sanki tərsinə çevrilmiş olur. Azlıqda qalan təbəqə, sosial tör-töküntü, «normalardan» kənara çıxanlar diqqət mərkəzində olur və cəmiyyətin onlara xüsusi münasibəti, hətta qayğısı formalaşır. Cəmiyyət özünü unudub (öz problemləri artıq həllini tapıb deyə), azlıqların (etnik, ya seksual azlıq, narkomanlar, AİDS-ə tutulanlar və s.) dərдинi çəkməyə və onlara qayğı göstərməyə, onlar

üçün hüquqi baza yaratmağa başlayır.

Dayanıqlılığın təbii prinsipinə görə, sistem geniş oturacağa söykənir və *azlıq həmişə üstə çıxır*. Ona görə də, piramida çevrilmək məcburiyyətində qalır. Bu hal müasir Qərb cəmiyyətində müşahidə olunmaqdadır. Piramida təbiət qanunlarına uyğun olaraq çevrilsə də, cəmiyyətə tətbiq halında bu, əslində tərsinə çevrilşdir. (Sağlam şüur baxımından hansı model daha yolveriləndir: cəmiyyətin bütün ağırlığını hiss edən azlıqlar, yoxsa azlıqları başına mindirən cəmiyyət?)

Bizcə, Qərbin süqutu ideyasının əsasında həm də bu cür anormal vəziyyəti şərtləndirən sosial gerçəklik dayanır.

Çoxluq ənənəvi olaraq azlığı öz başı üzərinə qaldırıb və bu Qərbdə yeni ənənənin təməlini qoyur. Son dövrlərdə Qərbdə formalaşan yeni dəyərlər sisteminə insan haqlarını qorumaq adı altında azlıqların haqları ön plana çıxır. Qərb ölkələri üçün bu, bəlkə də anlaşılandır. Lakin onlar bu yeni paradigmanın tələblərinə uyğun olaraq bizim ölkədə də məhz həmin azlıqları axtarıb tapmaq, onların xüsusi statusunu müəyyənləşdirmək tələbi ilə çıxış edirlər. Halbuki, bizdə hələ intellektual elitanın özü azlıqdır və cəmiyyət ona qayğı ilə yanaşmaq üçün xüsusi baza yaratmadığı halda, Qərbdəki azlıqların analoqunu axtarıb tapmaq və qayğı ilə əhatə etmək məcburiyyətində qalır.

Sivilizasiya və texniki-iqtisadi inkişaf

Şərqdə həyatın təkmilləşməsi üçün yalnız qəlbın həyatı və fəlsəfi idrakin dərinliyi bəs olmadığı kimi, mədəni nailiyyətlər və texniki tərəqqi də hələ insanın mənəvi və sosial dirçəlişi üçün kifayət deyil.

Aida İmanquliyeva

Çağdaş siyasətdə hər şey təkcə tarixi rakursda və gerçək hadisələr baxımından deyil, eyni zamanda böyük dövlətlərin maraq dairələri və hətta "milli hey-
siyyatları" baxımından dəyərləndirilir. Böyük dövlət-
lərin geosiyasi planları çox vaxt kiçik dövlətlərin öz
aralarındakı münasibətlərə və münaqişələrə yön verir,
həlləddici təsir göstərir. Həm də belə təsirlər və təz-
yiqələr müxtəlif beynəlxalq təşkilatların (BMT, ATƏT
və s.) adı ilə həyata keçirilir.

Təbii ki, böyük dövlətlərin öz aralarında da
dünyanın siyasi xəritəsini müəyyən etmək səlahiyyəti
uğrunda mübarizə gedir. Bu zaman çox vaxt bey-

nəlxalq hüquq normaları və ədalət prinsipləri ön plana çəkilir və böyükklər arasındakı rəqabətə, onların mənə-feyinə toxunmayan, geosiyasi mübarizə arealının kə-narında qalan ölkələrə həqiqətən himayədarlıq edilir.

Lakin bu günlə yanaşı keçmiş də vardır və böyük dövlətlər, görünür, tarixi də unutmur, birdən "su axan yerdən bir də axar" ehtimalını nəzərə alaraq böyük tarixi keçmişi olan xalqlara münasibətdə ehti-yatla tərpənir və bəzən ədalət prinsiplərini də "unu-durlar".

Bəli, dünyada elə ölkələr vardır ki, onlar hələ yenicə müstəqillik əldə edir, öz dövlətlərini qurmağa çalışır, böyük sivilizasiyaya qovuşmağa çalışır. Belə "təhlükəsiz" dövlətlərə kömək etmək BMT-nin, Avro-pa Şurasının, ATƏT-in, YUNESKO-nun və s. beynəl-xalq təşkilatların ümdə vəzifələridir. Hamısı sosializm düşərgəsindən və kommunist ideologiyasından təzəcə ayrıldığına baxmayaraq Rusiyaya və Ukraynaya mü-nasibət başqa, Şərqi Avropa ölkələrinə və Pribalti-kaya isə münasibət başqadır. Birincilər böyük nüvə silahı potensialına və təbii sərvətlərə malik olmaqla öz potensial imkanlarına və hərbi güclərinə görə Qərbi Avropa ölkələrindən xeyli üstündürlər. Ona görə də bu amili nəzərə almamaq mümkün deyil. Bəs nüvə silahına və böyük təbii sərvətlərə malik olmayan Türkiyədən nəyə görə ehtiyatlanırlar? Burada, bizcə milli maraqlardan daha çox "milli heysiyyət" ön plana keçir. Elə bil ki, keçmiş bu günə transformasiya

olunur və türkün simasında özlərinə bir rəqib görürlər. Qisasçılıq hissi qeyri-aşkar şəkildə, təhtəşüür səviyyəsində çağdaş siyasətə təsir edir. Bu hissiyat bəzən hətta aşkar şəkildə, «keçmişə görə cavabdehlik», mənəvi məsuliyyət və s. adlar altında gündəmə gətirilir. Beynəlxalq hüquq normaları da, ədalət prinsipi də yaddan çıxır və həmin normaların qəsdən təhrif olunmuş variantları ilə manipulyasiya başlanır.

Kipr "problemi" də, Dağlıq Qarabağ "problemi" də tarixin saxtalaşdırılması və gerçək durumun təhrif olunması sayəsində problemə çevrilib. Və elə bir illüziya yaradılıb ki, guya bu problemlərdə türkün mənafeyi beynəlxalq normaların diametral əks qütblərində dayanır, yəni onlardan birinin müdafiə olunması, digərində geri çəkilməyi tələb edir. Əslində isə ancaq zahirən bir-birinə əks qoyulan maraqlar hər iki halda türkün ziyanına saxtalaşdırılmışdır.

Dağlıq Qarabağ həm tarixən, həm də hüquqi baxımdan, bütün beynəlxalq normalar baxımından Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir və burada cüzi bir erməni əhalisinin separatçılıq təşəbbüsü qonşu Ermənistanın bilavasitə təcavüzü və Rusiyanın dəstəyi sayəsində güc müstəvisində onların xeyrinə həll olunmuşdur. Burada güc qarşısında beynəlxalq normalardan geri çəkilmək siyasəti yürüdüldür.

Kipr isə uzaq, mücərrəd tarix deyil, davamlı tarix müstəvisində həmişə Osmanlı imperiyasının tərkibində olduğundan və yalnız I dünya müharibəsində

imperiya dağıldıqdan sonra mübahisəli zonaya çevrildiyindən türkün mövqeyinə separatçılıq kimi baxmaq gülünc olardı. Neçə əsr ərzində türklər rumluları adadan sıxışdırmamış, türklər və rumluların dinc yanaşı yaşamasına təminat vermişlər. İmperiya dağıldıqdan sonra isə burada türklər müntəzəm surətdə sıxışdırılmış, onların haqları tapdanmışdır. 1963 və 1974-cü il hadisələri, Kiprin o vaxtkı rəhbərliyi tərəfindən açıq-aşkar dəstəklənən etnik münaqişə və yerli Türk əhalisinə qarşı soyqırım siyasəti və bütün bunlara Avropanın soyuqqanlı münasibəti, beynəlxalq hüquqa və insan haqlarına etinasızlıq Türkiyəni ağır seçim qarşısında qoymuşdu. Avropa öz sözünü demədiyinə görə, Türkiyə təşəbbüsü öz üzərinə götürmüş, Türk qoşunları soyqırımın qarşısını almaq məqsədilə yerli türklərin köməyinə gəlmiş və heç də bütövlükdə Kipr ərazisində deyil, ancaq türklər yaşayan ərazidə öz dövlətçiliyini bərpa etmək və rumlulara da öz dövlətlərini yaratmaq imkanı verməklə tam ədalətli və hətta humanist mövqe tutmuşlar.

Bunlar aydın həqiqətlərdir və təfərrüata getdikcə, məsələ konkretləşdikcə daha da aydınlaşır. Lakin anlaşılmaz görünən beynəlxalq "ictimai rəy", dünya birliyinin (əslində Qərb dövlətlərinin) məsələyə münasibətidir. Bu aydın həqiqətləri saxtalaşdırdıqda hansı arqumentlər əsas götürülür?

Bəli, bu gün türkə öz tarixi keçmişinə görə, öz dövlətçilik ənənələrinə görə, böyük imperiyalar ya-

ratmaq salnaməsinə görə, daha qədim və Qərbdəkindən fərqli olan bir sivilizasiyanı davam etdirmək əzminə görə qısqanclıqla yanaşılır. Tarixi saxtalaşdırmaq, türkün böyük keçmişinə qara yaxmaq, "erməni soyqırımını" kimi uydurma məsələləri vaxtaşırı gündəmə gətirmək və ona dəstək vermək – bütün bunlar göstərir ki, beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasətində ikili standartlar var və öz tarixi keçmişlərindəki uğursuzluqların bir növ qisasını almaq tendensiyası mövcuddur.

Bu gün böyük dövlətlərin silahı təkəcə beynəlxalq normalarla manipulyasiya etməkdən ibarət deyil. Həm də iqtisadiyyatın gücündən istifadə olunur: dünyaya bazarına sahib olanlar iqtisadi təzyiq üsullarından da məharətlə istifadə edirlər.

Başqa ölkələrin böyük dövlətlər tərəfindən hərbi müdaxilə yolu ilə ələ keçirilməsi – militarizm dövrü artıq keçmişdə qalmışdır. İndi, sərhədlərin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr üçün açıldığı bir zamanda, əraziləri zəbt etmək deyil, bazarları zəbt etmək vacibdir. Və bu sahədə balans Qərb dövlətlərinin xeyrinədir. Nə vaxtsa liderliyi ələ keçirmiş olan inkişaf etmiş kapitalist ölkələri hal-hazırda dünya bazarına nəzarət edir.

XX əsrdə bir sıra ölkələrdə milli azadlıq hərəkatının vüsət alması və onların müstəmləkəçilikdən azad olması siyasi müstəqilliyə malik dövlətlərin sayını artırmışdır. Lakin inqilabçıların, millətçi təşkilatların

fanatikcəsinə bayraq etdikləri “müstəqillik” anlayışı əslində nisbi xarakter daşıyır. Əvvəla, heç bir sahədə tam, mütləq müstəqillik yoxdur və ola da bilməz. Heydər Əliyevin dediyi kimi, “heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını lazımı səviyyədə inkişaf etdirə bilməz”.²⁷ Mütləq müstəqillik iddiası əslində dünyaya meydan oxumaq deməkdir. Bütün sahələrdə – iqtisadi, siyasi, hüquqi, ideoloji, mədəni-mənəvi və s. aspektlərin hər birində onu əhatə edən kapitalist dünyasından izolyasiya olunmaq və yeni, özünəməxsus iqtisadi münasibətlər əsasında hər şeyi öz məxsusi ideologiyasına tabe etdirməklə tam müstəqil bir dövlət yaratmaq təşəbbüsü – tarixdə misli görünməmiş belə bir cəhd XX əsrin birinci yarısında keçmiş SSRİ dövləti tərəfindən göstərilmişdi. Lakin, hətta sözün hər mənasında nəhəng olan SSRİ dövləti də bu cəhdin nə qədər reallıqdan uzaq olduğunu dərk edərək özünə müttəfiqlər axtarmağa, müəyyən sahələrdə öz ideoloji düşmənləri ilə də əməkdaşlıq etməyə, yeri gələndə kompromisə getməyə məcbur oldu. Dünya sosializm sistemi yaranıqdan sonra da kapitalizm sistemi ilə qarşıdurma siyasəti özünü doğrultmadı və indi bu ölkələr kommunizm idealından əl çəkərək bazar iqtisadiyyatına üz tutur, dünya bazarına daha fəal surətdə daxil olmağa, neçə onilliklər ərzində qərarlaşmış fərqləri aradan götürməyə çalışırlar.

²⁷ Щейдяр Ялийев. İöñöyääëëëë éîëó, Б., 1997, һүү. 48.

Bəli, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində hadisələrin inkişafı vahid iqtisadi münasibətlərin, vahid ümumdünya bazarının yaradılması istiqamətində gedir. Düzdür, inkişaf etmiş ölkələr öz üstün mövqelərinə istinad edərək daxil olduqları ümumi iqtisadi məkanın (məsələn, Avropa Birliyi) qapılarını nisbətən aşağı səviyyədə olan ölkələr üçün açmır və bu da təbiidir. Nə qədər ümumbəşəri mənafe, vahid sosial ideallardan söhbət getsə də, hələ milli mənafe saxlanılır və yalnız eyni səviyyəli ölkələrin integrasiyasından söhbət gedə bilər. Və bu integrasiyaya qoşulmaq üçün əvvəlcə həmin ölkələrin keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərini keçmək, onların çıxdığı sınaqlardan çıxmaq lazımdır.

Vahid dünya bazarının olması, azıq iqtisadi siyasət ilk baxışda daha çox geri qalmış ölkələr üçün faydalı görünə bilər, əslində inkişaf etmiş ölkələrin buna daha böyük ehtiyacı vardır. Daha doğrusu, ictimai, elmi-texniki inkişaf prosesinin özünün buna ehtiyacı vardır. Belə ki, külli miqdarda investisiya hesabına artıq kütləvi istehsalda qərarlaşmış texniki və texnoloji sistemlərin tez-tez dəyişdirilməsi bəzi bəzi gəlirdiyindən kapital dünyası intensiv elmi-texniki tərəqqinin, texnologiyaların tez-tez modernləşdirilməsi heç də ən optimal variant olmur. Nəticədə cari iqtisadi mənafe ilə perspektiv texniki tərəqqi arasında ziddiyyət yaranardı ki, bu da ümumən ictimai inkişaf üçün əngəl törədə bilərdi.

Lakin geri qalmış ölkələrin iqtisadiyyatının texnoloji tətbiq üçün açıq olması qabaqcıl ölkələrə nisbətən köhnəlmiş texnikanı həmin bazarlara transformasiya edərək milli sənayedə ən müasir texnoloji sistemləri tətbiq etməyə imkan yaradır.

Buna görə də inkişaf etmiş ölkə heç vaxt bütün ölkələrin texniki inkişaf səviyyələrinin bərabərləşməsi tərəfdarı ola bilməz. Ən qabaqcıl ölkələrin özündən bir az geri qalan ölkələrə, onların da öz növbəsində daha çox geri qalan ölkələrə ehtiyacı vardır.

Daha yüksək elm tutumu olan müasir texnika icad olunduqdan sonra istifadədən çıxarılan texnika “mənəvi cəhətdən köhnəlmiş” (yəni özü təzə olsa da əsasında dayanan ideya köhnəlibdir) texnika sayılır və onlar nisbətən aşağı səviyyəli ölkələrə ixrac olunur. Çox aşağı səviyyəli ölkə qabaqcıl ölkənin hətta artıq istifadədən çıxardığı texnika üçün də yetişməmiş olur.

Bu iyerarxiya, ölkələrin çoxpilləli düzülüşü hərbi texnika timsalında özünü daha qabarıq göstərir. Elmi-texniki potensial getdikcə məhz hərbi sənaye elmi-texniki inkişafın əsas tətbiq sahəsinə çevrilir. Çox vaxt beynəlxalq siyasət də bu iqtisadi mənafeyə tabe etdirilir. Böyük dövlətlərin (məs., ABŞ və Rusiya) öz aralarındakı rəqabət hərbi texnikanın daim təkmilləşdirilməsini tələb etdiyindən “mənəvi cəhətdən köhnəlmiş” hərbi texnikanın satılması üçün bazar həmişə ehtiyac olur. Ona görə də qabaqcıl dövlətlərin və böyük hərbi sənaye şirkətlərinin mənafeyi

nisbətən geri qalmış ölkələrdə müharibə və münaqişə şəraitinin olmasını tələb edir.

Böyük dövlətlər siyasi arenada aşkar şəkildə sülhün qarantı kimi çıxış etsələr də həmin dövlətlərin maliyyə oliqarxiyası və hərbi sənaye sahibkarları bir qayda olaraq başqa istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Qərb dünyasına yaxşı bəlli olan bu məntiq bizim tərəfimizdən bəzən çətin başa düşülür, çünki “sağlam fikrə” ziddir. Məsələn, Dağlıq Qarabağ konfliktinə münasibətdə ABŞ dövlətinin rəsmi mövqeyi ilə ABŞ Konqresinin müəyyən dairələrinin mövqeyinin köklü surətdə fərqlənməsi və birincinin ikinciyə güzəştə getməsi təəccüblü görünür. Halbuki ABŞ-ın özündə buna çox vaxt təbii hal kimi baxılır.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi cəhətdən nisbətən geri qalan ölkələrə ixrac etdikləri məhsullar təkcə mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texnologiya və hərbi texnikadan ibarət deyil. Həmin ölkələrin əhalisinin tələbatına cavab verməyən, yenə də “mənəvi cəhətdən köhnəlmiş” və ya hətta ekoloji standartlara uyğun gəlməyən istehlak şeylərinin – məişət texnikası və ərzaq məhsullarının da kütləvi ixracı ölkələrarası iqtisadi əlaqələrdə mühüm yer tutur.

Bütün bunlara, əlbəttə, düzmək olar və düzülməlidir. Çünki, Azərbaycandakı intellektual potensial onu ən qabaqcıl ölkələrlə müqayisə etməyə imkan versə də, hələ bu potensialın iqtisadiyyatda reallaşdırılması üçün xeyli vaxt lazımdır (bir şərtlə ki, xammal

satıb istehlak şeylərinin hazır şəkildə alınması praktikası dayanaqlı vərdiş halına keçməyə, gələcəyə yönəlmiş quruculuq planlarını, elm tutumlu istehsalın təşkilini kənarlaşdırmaya).

Bəli, hazırkı məqamda Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu elədir ki, biz xarici ölkələrdən istehlak texnikası, ərzaq məhsulları da alırıq, hətta humanitar yardıma da ehtiyacımız vardır. Lakin daha perspektivli əməkdaşlıq istiqaməti elmi-texniki əməkdaşlıqdır, Azərbaycanın ən böyük sərvəti olan intellektual potensiala istinad edən əməkdaşlıqdır. Bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yola nəzər salsaq görürük ki, bütün tarix boyu Şərq və Qərb sivilizasiyaları bir-birini müntəzəm surətdə əvəz etmişdir.

Bilimin, mədəniyyətin, ilk insani dəyərlərin beşiyi olmuş Qoca Şərq b.e.ə. I minilliyin birinci yarısında öz əvvəlki inkişaf tempini və öncül mövqeyini tədricən itirmiş, Qədim Yunanıstan elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində irəli çıxmışdır. Lakin antik sivilizasiya boş yerdə yaranmamış, Qədim Şərq sivilizasiyasından bəhrələnmişdir. Roma imperiyasının süqutu ilə bəşər tarixində misilsiz rol oynamış antik elm və mədəniyyət də süquta uğramışdır. Lakin imperiyalar dağılsa da, onlardan miras qalmış elm və mədəniyyət tamamilə silinməmiş və tarixin yaddaşına köçərək yenidən dirçəlmək üçün əlverişli məqam gözəlmişdi.

Antik sivilizasiyadan sonra bəşər tarixində ən

parlaq dövr, yeni elmi-mədəni yüksəliş erası VII əsrdən sonra İslamın yaranması ilə başlanmışdır. Bilim və mədəniyyətin inkişaf mərkəzi yenidən Şərq dünyasına köçmüşdür. Bu dövrdə yaranan yeni islam sivilizasiyası özündən əvvəlki elmi nailiyyətlərin, mədəni-mənəvi dəyərlərin dağılmasına yol verməmiş, onların qoruyub saxlamış, inkişaf etdirmiş və Qərb dünyasının intibahı üçün şərait yaratmışdır.

XV-XVI əsrlərdə əvvəlcə Renessans və daha sonra yeni iqtisadi münasibətlərə – kapitalizm cəmiyyətinə keçidin əsasının qoyulması ilə yenidən dirçələn Qərb sivilizasiyası öncül mövqeyə keçmişdir.

Lakin yeni dövr sivilizasiyası (və onun davamı olan müasir Qərb sivilizasiyası) da boş yerdə yaranmamış, azıq şəkildə etiraf edilsə də, edilməsə də orta əsr Şərq mədəniyyətindən, İslam sivilizasiyasından çox şey götürmüşdür. Müasir Qərb sivilizasiyası əsasən elm və texnikanın tərəqqisinə istinad etmişdir. Lakin indi bir çox tədqiqatçılar artıq Qərb sivilizasiyasının da tənəzzülündən, süqutundan danışırlar.

Tarixin inkişaf məntiqindən çıxış edilərsə, indi növbə Şərqiindir. Lakin Şərq sükan arxasına keçməyə tələsmir. Bir tərəfdən yeni dövr sivilizasiyası hələ davam edir və ona alternativin olması az qala ağlasığmazdır. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı lokal alternativlər yaranır. Məsələn, kiçik bir Yaponiyanın müasir texnologiyanın inkişafı sahəsində Qərbbə meydan oxuması bir daha sübut edir ki, Şərq dünyasının poten-

sialı heç də tükənməmişdir və o öz sözünü hələ deyəcəkdir. Lakin sivilizasiyaların dəyişməsi, köhnənin estafeti yeniyə ötürməsi ilk baxışda göründüyü kimi sadə və asan olmayıb, çox mürəkkəb və ağırlı bir prosesdir. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində azıq-aşkar ortaya çıxan bu ağırlar yeni doğuşdan xəbər verir.

Keçmişdə hər hansı bir dövlət öz siyasi iradəsini başqa ərazilərdə də tətbiq etmək üçün mütləq müharibə yolu ilə həmin əraziləri işğal etməli idi. Təsadüfi deyildir ki, ənənəvi təsəvvürlərə görə dövlətin əsas atributlarından biri də suverenlik, sərhəd və ordu hesab olunur.

Müəyyən bir ərazidə müəyyən hüquq normalarını tətbiq etmək, sosial-iqtisadi həyatı müəyyən normalarla tənzim etmək üçün ilk növdə sərhəd toxunulmazlığı tələb olunur. Lakin zaman keçdikcə sərhəd öz mənasını dəyişir.

Sərhəddin qorunması müasir anlamda heç də o demək deyildir ki, buradan bir quş da keçə bilməz. Əksinə, müasir dövrdə gediş-gəliş xeyli artmışdır. Böyük şəhərlərdə bəzən xaricilər yerli vətəndaşlardan daha çox gözə dəyirlər. Əsas məsələ odur ki, həmin ölkədəki qanunlara, hüquq normalarına əməl olunsun.

Əksinə, sərhəddindən quş da keçməyən ölkələr vardır ki, burada hər şey xarici investisiya ilə, xarici ölkə şirkətlərinin sifarişi ilə, yabançı mədəniyyətin təsir dairəsinin genişlənməsi ilə müşayiət olunur.

Əslində dövlətin ərazi bütövlüyü və suverenliyi ilk növbədə həmin ərazidə milli maraqların qorunması ilə bağlıdır²⁸. Lakin milli maraqlar anlayışı geniş mənada götürüldükdə, xarici dövlətlərin təcavüzü iqtisadi və mədəni müstəvilərdə, habelə informasiya fəzasına məqsədyönlü müdaxilə şəklində də ola bilər.

Elmi-texniki inkişaf səviyyəsinə görə və elm tutumlu sənayenin inkişafına görə irəlidə gedən dövlətlər gec-tez dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqe tutmaqla digər ölkələrdə iqtisadi inkişafa təsir etmək imkanına malik olurlar.

Müasir iqtisadi proseslər siyasi sərhədləri asanlıqla keçə bilir. İqtisadiyyatı güclü olan ölkə başqa ölkələrin təkcə iqtisadiyyatına deyil, həm də mədəniyyətinə və mədəniyyətinə təsir etmək imkanı qazandır.

Texniki cəhətdən daha yüksək keyfiyyətlə çəkilmiş rəngli bədii film geri qalmış texnologiya əsasında çəkilmiş ağ-qara filmə nisbətən daha çox tamaşaçı cəlb edə bilir. İnsanların estetik zövqünü oxşamaqla bu gözəlliyin arxasında gizlənmiş ideoloji və mədəni motivlər də tamaşaçıya mənimsədilmiş olur.

Elmi və texniki nailiyyətlər, onların istehsalata tətbiqi cəmiyyətdə iqtisadi tərəqqinin başlıca amilləri sırasına daxildir. Əslində kapitalizm cəmiyyəti özü

²⁸ *И.И.Лукашук. Глобализация, государство, право, XXI век. М., 2000, стр. 78.*

texniki tərəqqi sayəsində, istehsal vasitələrinin işçi qüvvəsinə nisbətən daha həlledici rol oynaması sayəsində meydana gəlmişdir. Bütün sonrakı dövrdə də sahibkarların gəlirinin artmasının mühüm vasitələrindən biri məhz texniki rekonstruksiya, yeni, daha səmərəli texniki vasitələrdən istifadə edilməsi olmuşdur. Nə qədər ki, yeni texnikanın quraşdırılması əsasən praktik biliklər hesabına həyata keçirilirdi və böyük miqyaslı fəaliyyət tələb etmirdi, ölkə miqyasında vahid texniki siyasətə də ehtiyac yox idi. Ona görə də texniki tərəqqi ayrı-ayrı sahibkarların imkan və səylərinə müvafiq olaraq, pərakəndə surətdə həyata keçirilirdi. Belə şəraitdə texniki yenidənqurmanın sosial nəticələri də tənzim olunmur və kortəbii xarakter daşıyırdı. Texniki tərəqqi sahəsində vahid dövlət siyasətinin olmaması, sahibkarların istənilən texniki yeniliyi tətbiq etməkdə azad olması, bir tərəfdən texniki yaradıcılığın inkişafına meydan açırdısa, digər tərəfdən, onun doğurduğu kütləvi işsizliyin, ekoloji problemlərin və s. qarşısını almaq məqsədi ilə hər bir sistemli tədbir görülməsini istisna edirdi.

Özlüyündə müsbət hadisə olan texniki tərəqqinin sosial tənəzzülə, kütlələrin daha çox təbəqələşməsinə, işsizliyə və mənəvi degradasiyaya səbəb olması kapitalizm cəmiyyətinin başlıca ziddiyyətlərindən biri idi. Məntiqi olaraq belə çıxır ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə bu ziddiyyət də kəskinləşməli idi.

Texniki tərəqqinin böyük vüsət aldığı və klassik

kapitalizm cəmiyyətinin daxili ziddiyyətlərinin üzə çıxdığı bir dövrdə texniki nailiyyətlərin sənayeyə və ümumiyyətlə ictimai-iqtisadi həyata təsiri zəhmətkeşlərin həyat şəraitini daha da pisləşdirir, mənəvi tənəzzül doğururdu. Texniki tərəqqinin insanın maddi və mənəvi həyatına bu cür mənfi təsir imkanları çox vaxt texnikanın öz təbiətindən irəli gələn zəruri nəticələr kimi qələmə verilir. Texniki tərəqqiyə belə bədbin münasibət elm və texnikanı xoşbəxt gələcəyin açarı kimi qiymətləndirən sayentist və texnisist baxışların əksinə çıxır. Halbuki istər texnoloji determinizm, itərsə də texnoloji pessimizm texniki tərəqqinin doğurduğu nəticələrin əslində onun hansı ictimai-iqtisadi şəraitdə həyata keçməsindən asılı olduğunu nəzərə almır. Texniki tərəqqinin insana mənfi təsir imkanlarını aradan qaldırmaq üçün özlüyündə mütərəqqi olan bu hadisənin qarşısını almaq, məhdudlaşdırmaq deyil, onu elə istiqamətləndirmək, elə tətbiq etmək lazımdır ki, bütün mənfi təsir imkanları minimuma endirilsin. Bunun üçün isə elmin, texnikanın inkişafı yalnız iqtisadi səmərəyə deyil, həm də sosial-mənəvi mənafeyə uyğunlaşdırılmalı, mümkün ola biləcək demografik, ekoloji, sosial və mənəvi nəticələr nəzərə alınmalıdır. Lakin texniki tərəqqinin sosial nəticələrinin bu və ya digər istiqamətə yönəldə bilmək üçün əvvəlcə bu tərəqqiyə nail olmaq lazımdır. Hansı ictimai-iqtisadi quruluşda texniki tərəqqinin nə kimi nəticələr doğurması probleminə toxunmazdan əvvəl hansı qu-

ruluşun texniki tərəqqi üçün daha yaxşı imkan açmasına diqqət yetirilməlidir.

İdeoloji konfrantasiya şəraitində sovet tədqiqatçıları kapitalist dünyasında elmi-texniki tərəqqinin ancaq sosial, mənəvi və ekoloji nəticələrindən bəhs etmiş, mövcud siyasi, ictimai-iqtisadi sistemin, dövlət proqramlarının elmi-texniki tərəqqinin özü üçün, onun intensivliyinin yüksəldilməsi və səmərəli təşkili üçün nə dərəcədə əlverişli olması məsələsi isə kölgədə qalmışdır.

Məsələ burasındadır ki, kapitalizm dünyasında məhz xüsusi müəssisələr arasındakı rəqabət texniki tərəqqinin başlıca hərəkətverici qüvvələrindən biri olmuşdur. Deməli, yeni bir amil neqativ sosial nəticələri şərtləndirməklə yanaşı texniki tərəqqinin intensivliyini də şərtləndirir. Burada həm vahid mərkəzdən planlaşdırılan, həm də daxili rəqabətə və müəssisələrin nisbi müstəqilliyinə əsaslanan təsərrüfat sistemlərinin üstün və zəif cəhətləri ortaya çıxır. Belə güman etmək olardı ki, planlı iqtisadiyyat eyni zamanda texniki tərəqqinin də planlaşdırılmasına imkan açdığından onun sosial nəticələrini də qabaqcadan nəzərə almaq mümkündür. Lakin texniki tərəqqinin həmin dövrdə proqnozlaşdırıla bilməyən və yalnız tətbiq olunduqdan xeyli sonra özünü büruzə verən neqativ nəticələri də vardır ki, bunlardan yaxa qurtarmaq planlı təsərrüfat sistemi şəraitində də mümkün deyil. Belə neqativ halların qarşısının alınması ancaq elmi və texniki biliklərin daha yüksək inkişaf səviyyəsində

həyata keçirilə bilər. Çünki texniki tərəqqinin sosial, demoqrafik, ekoloji və mənəvi nəticələrinin proqnozlaşdırılması işi yüksək elmi əsaslar üzərində qurulmasa və ən mükəmməl texnologiyaya istinad edilməsə, problem ictimai-iqtisadi sistemin xarakterindən asılı olaraq öz-özünə həll edilə bilməz.

Klassik kapitalizm cəmiyyəti şəraitində texniki tərəqqi ilə onun müxtəlif ictimai həyat sahələrindəki nəticələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə hələ nəzərə alınmırdı. Sonrakı mərhələdə istehsalın təmərküzləşməsi, iri inhisarların əmələ gəlməsi bir tərəfdən kapitalizm cəmiyyətinin ziddiyyətlərini daha da kəskinləşdirsə də, digər tərəfdən daha böyük texniki yenidənqurma planlarının həyata keçirilməsinə imkan açdı. İri burjuaziyanın təzyiqi ilə xırda istehsal müəssisələrinin integrasiyası texniki tərəqqinin nəliyyətlərindən daha məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyə imkan verirdi. Lakin ilk vaxtlarda iri burjuaziya bu imkanlardan yalnız öz mənafeyi naminə istifadə etməyə çalışırdı. Bu işə zəhmətkeş kütlələrin texniki tərəqqini öz mənafehlərinə zidd bir hadisə kimi mənimsənilməsinə səbəb olurdu. Nəticədə texnikadan bilavasitə istifadə edən və onun əyərəkxiyini yaxşı bilən ustalar, fəhlələr nəinki texniki tərəqqinin iştirakçısı olmadılar, əksinə, yeni texnikaya, maşınlara düşmən kəsildilər. İmperializm mərhələsində kapitalizm cəmiyyəti “olum ya ölüm” dilemması ilə üzləşir. Bir tərəfdən texniki tərəqqini məhdudlaşdırmaq olmazdı,

çünkü bu, bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin inkişafının qarşısını kəsmək olardı. Digər tərəfdən də texnikanın sürətli inkişafı idarə oluna bilinməyən, hər cür qarşısı alınmayan neqativ nəticələr törədərdi. İmperializm mərhələsində kapitalizm cəmiyyətinin böhranı, çürüməsi, süqutu haqqında mülahizələri şərtləndirən ən ciddi ziddiyyətlərdən biri məhz bundan ibarət idi.

Lakin bundan sonra baş verən hadisələr yaranmış vəziyyətin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu. Bu hadisələrdən biri sosialist təliminin və sosialist sisteminin yaranması idi. Sosialist ölkələrinin təcrübəsindən istifadə olunması və daha çox dərəcədə onunla rəqabət zərurəti kapitalist ölkələrində daxili rəqabətin arxa plana keçməsinə, bütün ölkənin mənafeyini nəzərə alan proqramların həyata keçirilməsinə səbəb oldu.

Digər hadisə texniki tərəqqidən elmi-texniki tərəqqiyə keçid idi. Əgər texniki tərəqqi texnikanın yalnız əməli biliklər hesabına nisbi müstəqil inkişafı ilə məhdudlaşarsa, elmi-texniki tərəqqi həm də elmi biliklərin texnikanın yenidən qurulması işinə tətbiqini nəzərdə tutur. Yeni elmi biliklərin əldə edilməsi və tətbiqi isə bir sıra spesifik cəhətlərə malikdir və elmin iqtisadi həyatda rolu artdıqca bu cəhətlər özünü daha çox biruzə verməyə başlayır. XX əsrdə nəinki təkcə məhsuldar qüvvələr, həm də istehsal münasibətləri, cəmiyyətin sosial strukturu və s. elmin getdikcə artan təsirinə məruz qalır.

Elmin spesifik cəhətlərindən biri də budur ki, ayrıca bir müəssisə, şirkət, firma miqyasında onun inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Əgər müəssisələrin rəqabəti xırda texniki yeniliklərin həyata keçirilməsinə imkan verirdisə, elmin inkişafı üçün, əksinə, buxova çevrilirdi. Texnikanı yeni keyfiyyət mərhələsinə qaldırmağın yeganə çarəsini yeni biliklərin təbiiqində görən işgüzar dairələr istər-istəməz elmin inkişafına şərait yaratmağa çalışırdılar. Onlar elmin mənafeyi naminə, bütövlükdə ölkənin elmi-texniki potensialını inkişaf etdirmək naminə bəzən öz aralarındakı rəqabətdən geri çəkilərək birgə tədbirlərdə iştirak etməli olurdular.

Vahid, bütöv elm sisteminin iqtisadiyyat, təsərrüfat meydanına daxil olması vahid iqtisadi siyasət üçün də meydan açdı. Beləliklə, bir tərəfdən sosialist dünyası ilə rəqabət digər tərəfdən də elmin sürətli inkişafı və sosial-iqtisadi siyasətə təsiri kapitalizm cəmiyyətinin imperializm mərhələsi kimi qiymətləndirilən yeni keyfiyyət halını tədricən dəyişdirdi. XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində getdikcə şiddətlənən və labüd olaraq süquta aparmalı olan ziddiyyətlər iki sistemin qarşıdurması və elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi şəraitində tədricən öz xarakterini dəyişməyə başladı. Elmin məhsuldar qüvvələrin inkişafına təsiri XIX əsrdə nəzərə cəpacaq bir hadisə idi. XX əsrdə bu prosesin sürətlənməsi nəinki elm ilə istehsalat arasındakı əlaqənin xarakterində və

ya məhsuldar qüvvələrin inkişafında, həm də bütövlükdə elmi-texniki və sosial-iqtisadi siyasətin xarakterində ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu. Məhz bu dəyişikliklərin nəticəsidir ki, XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində dünya imperia-
lizmini təmsil edən ölkələr indi inkişaf etmiş kapitalist ölkələri adlandırılırlar.

XX əsrin ortalarında daha yalnız təbiətşünaslıq deyil, həm də bir sıra ictimai elmlər tətbiqi funksiya kəsb etməklə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamağa başladılar. İstehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi və elmi tutumu böyük olan yeni texnika növlərinin yaradılması ilə yanaşı bütövlükdə təsərrüfatın elmi əsaslarla idarə olunması üçün şərait yarandı. Dövlətin yeritdiyi iqtisadi, sosial və elmi-texniki siyasətdə elmi idarəetmə prinsipləri getdikcə daha çox nəzərə alınmağa başlandı. Sahibkarların sinfi mənafeyi ilə ziddiyyət yaranmadıqda işin elmi təşkili rəhbər tutuldu. İstər təsərrüfatın, istərsə də xidmət sahələrinin elmi təşkili cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqları ilə daha çox səsələşdiyindən heç də yalnız burjuaziyanın deyil, bütövlükdə əhalinin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Əməyin elmi təşkili sahəsindəki tədqiqatlar və sosial-iqtisadi həyatın elmi təhlili göstərdi ki, izafi qazancın artırılması üçün işçi qüvvəsinin özünə başlıca sərvət kimi baxmaq və onu inkişaf etdirmək lazımdır. Çünki zəhmətkeşlərin həyat tərzini yaxşılaşdıqca, ümumi mə-

dəni səviyyəsi yüksəldikcə, onların peşəkar işçi kimi formalaşması asanlaşır. Təsərrüfatın və əməyin elmi zəmində, kompleks proqramlar əsasında təşkil olunması, yüksək texnoloji və iqtisadi təfəkkür mədəniyyətinin təmin edilməsi əmək məhsuldarlığının və nəticə etibarilə sahibkarın qazancının da artmasına səbəb olur.

Nə qədər ki, istehsalın texniki təchizat səviyyəsi aşağı idi və məhsuldarlığın artırılması əsasən fəhlənin ağır fiziki əməyi hesabına başa gəlirdi, onda bir fəhlənin başqasından heç bir xüsusi fərqi yox idi və lazım gəldikdə onu başqaları ilə əvəz etmək çətinlik törətmirdi. Onda sahibkarın öz fəhlələrinin sağlamlığı, həyat şəraiti, təhsil və mədəni səviyyəsi ilə maraqlanmasına da xüsusi ehtiyac yox idi. Lakin elə ki, sahibkar fəhlənin mütəxəssis kimi, texniki avadanlığın xüsusiyyətlərini bilən və peşəkar əməli vərdişlərə malik olan usta kimi yetişməsi üçün xərc çəkir, onda ən qiymətli sərvət texnika yox, mütəxəssis-fəhlə olur. Beləliklə elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə müasir kapitalizm cəmiyyətində dəyərlər dəyişir. Sınıf mənafelər arasında ziddiyyət saxlansa da, elmi-texniki tərəqqi bu ziddiyyətin kəskinləşməsini zəiflədir.

Beləliklə, inkişaf etmiş kapitalizm mərhələsi bir sıra özünəməxsus cəhətlər kəsb edir. Bu yeni mərhələnin klassik kapitalizm və imperiализm mərhələlərindən keyfiyyətcə fərqləndiyini nəzərə cərpdirmaq üçün D.Bell onu “sənayedən sonrakı cəmiyyət”

(“postindustrial cəmiyyət”), C.Qelbreyt isə “yeni sənaye cəmiyyəti” adlandırır.

D.Bell hesab edir ki, cəmiyyətin marksist sxem əsasında ictimai-iqtisadi formasiyalara bölünməsi mülkiyyət münasibətlərinin yeganə meyar kimi götürülməsinə əsaslanır. Lakin daha bir meyar da var ki, bu da istifadə olunan bilik növlərinin dəyişməsi, istehsalın bir texniki səviyyədən yeni texniki səviyyəyə keçməsidir. Bu baxımdan D.Bell cəmiyyətin inkişafını üç mərhələyə ayırır: “sənayedən əvvəlki cəmiyyət”, “sənaye cəmiyyəti”, “sənayedən sonrakı cəmiyyət”. O, “sənayedən sonrakı cəmiyyətin” 5 əlamətini qeyd edir: **1)** xidmət iqtisadiyyatının üstünlük təşkil etməsi; **2)** “mütəxəssislər və texniklər sinfinin” roulunun getdikcə artması; **3)** texnikanın yenidən qurulması və siyasətin formalaşmasında nəzəri biliyin həlledici rolu; **4)** texnologiyaya nəzarət edilməsi; **5)** qərarların yeni “intellektual texnologiya” bazasında qəbul edilməsi.

Göründüyü kimi, bu əlamətlərin əksəriyyəti məhz elmi biliklərin yeni texnika və texnologiya vasitəsilə istehsal və xidmət sahələrinə sirayət etməsi ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, C.Furastye kapitalizmin bu yeni inkişaf mərhələsini “bilik sivilizasiyası” adlandırır.

Fransız iqtisadçısı C.Elqozi istehsalın avtomatlaşdırılmasının və ümumiyyətlə elmi-texniki tərəqqinin doğurduğu nəticələri təhlil edərək ”inqilabçılarsız

inqilab”ın mümkünlüyü qənaətinə gəlir.

Lakin elmi-texniki inqilabın guya sosial inqilabı əvəz etməsi haqqında fikirlər müəyyən faktiki əsasla malik olsa da, real vəziyyəti heç də tam düzgün əks etdirmir. Məsələ burasındadır ki, sinfi ziddiyyətin aradan qalxması və həyat səviyyəsini yüksəlməsi əsasən mühəndis – texniki işçilərə aiddir. Kvalifikasiya dərəcəsi aşağı olan və yalnız əl əməyinə arxalanan fəhlə kütləsi yenə də hər cür qayğı və təminatdan məhrum olaraq qalır. Bu, xüsusən üçüncü dünya ölkələrindən iş axtarmaq üçün gələn “ucuz işçi qüvvəsinə” aiddir.

Digər tərəfdən də inkişaf etmiş kapitalist ölkələri imperializm mərhələsi üçün səciyyəvi olan bir sıra köklü ziddiyyətlərdən hələ də azad ola bilməmişdir. Obyektiv təhlil göstərir ki, müasir dövrdə kapitalist ölkələrinin elmi-texniki tərəqqi sahəsində yeritdiyi siyasət heç də yalnız daxili problemlərin həll olunmasına yönəldilməmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə imperializm mərhələsinə xas olan militarizm əhval-ruhiyyəsi yenidən üstünlük təşkil etmişdir və bu, daha çox dərəcədə kütləvi qırğın silahlarının kəşfi ilə əlaqədardır. İnkişaf etmiş böyük ölkələr, ilk növbədə ABŞ və SSRİ, öz texnoloji nailiyyətlərindən hərbi texnikanın modernləşdirilməsi, ən yeni elmi-texniki kəşflərin məhz hərbi sahəyə tətbiq olunması üçün istifadə etmişlər. ABŞ-ın Xirosima və Naqasakiyə atom bombası atması ilə başlanan iki dünya sistemi arasındakı soyuq müharibə əslində elmi-

texniki rəqabətin ağırlıq mərkəzinin hərbi sənayeyə keçməsi ilə nəticələndi.

Son illərin təcrübəsi sübut edir ki, hazırlanmış silah istifadəsiz qalmır. İnkişaf etmiş ölkələr məhz hərbi texnika üstünlüyünə arxalanaraq öz siyasi mövqelərini başqa ölkələrə də qəbul etdirməyə çalışırlar. Ən səciyyəvi olan isə budur ki, inkişaf etmiş ölkələr hərbi texnikanı təkmilləşdirdikcə “köhnəmiş texnikanı” üçüncü dünya ölkələrinə ixrac edir və bununla əslində onları müharibəyə təhrik edirlər. İmperialist ölkələrin “sülhsevər siyasətini” nümayiş etdirən müxtəlif beynəlxalq forumların qərarları onların hərbi texnika sahəsində yeritdikləri silahlanma siyasəti ilə üzləşir və yeni dövrün daha bir ziddiyyəti ortaya çıxır. Hərbi texnikanın səviyyəsi xarici siyasətə təsir edir və texnokratiya ideyası yaranır. Bəzi ideoloqların müasir kapitalizm cəmiyyətini texnokratik cəmiyyət kimi səciyyələndirmək cəhdləri, əlbəttə, əsassız deyil. Onlar yüksək texniki inkişaf səviyyəsinin təkcə iqtisadi amil kimi deyil, həm də siyasi amil kimi çıxış etməsinə istinad edirlər. Doğrudan da, texniki səviyyə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin müəyyənləşməsinə xeyli təsir göstərir. Xüsusən xarici siyasət hərbi texnikanın inkişafından çox asılıdır. Lakin bununla belə, texnikanın siyasəti müəyyən etməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Texnika siyasətin həyata keçirilməsində yalnız vasitədir.

Bəs texnokratik təlimlərin meydana gəlməsinə

səbəb nədir? Bunu yalnız ideoloji baxımdan, keçmiş sovet tədqiqatlarında qəbul edildiyi kimi sinfi ziddiyyətlərini ört-bastır etmək cəhdi olaraq izah etmək düzgün olmazdı. Texnokratik təlimlərin ideoloji kökləri ilə yanaşı müəyyən qnoseoloji kökləri də vardır. Elm və texnikanın yüksək inkişaf səviyyəsi son onilliklərdə kapitalist ölkələrində yeridilən sosial siyasətə getdikcə daha çox təsir göstərir.

İqtisadi və elmi-texniki siyasətdə elmi prinsipləri daha çox nəzərə alan bir sıra kapitalist ölkələrində sosial təminat və mədəni səviyyənin artması imkanı getdikcə daha geniş fəhlə kütlələrini əhatə edir. Belə ki, istehsalın genişləndirilməsi, yeni sənaye müəssisələrinin açılması mühəndis-texniki kadrların və mütəxəssis fəhlələrin lazım gəldikcə asanlıqla əvəz oluna bilməsi üçün ehtiyat qüvvələrin, işsizlər ordusunun da müəyyən ilkin hazırlıq səviyyəsinə malik olması lazımdır. Tədqiqat göstərir ki, istehsalata cəlb olunan fəhlələrin heç olmasa təhsili varsa, onların müasir texnikanı idarə etməsi, müasir ixtisaslara yiyələnməsi daha tez və asan başa gəlir, işin keyfiyyəti yüksəlir və əmək məhsuldarlığı artıq olur.

70-80-ci illərdə istehsalın avtomatlaşdırılması şəraitində mikroelektronika, hesablama texnikası, robototexnika, biotexnologiya kimi müasir sənaye sahələrinin yaranması, xüsusən hərbi sənayenin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq elmin ən yeni nailiyyətlərinə əsaslanan mürəkkəb texniki qurğuların, raket texni-

kasının, nüvə reaktorlarının və s. geniş təşəkkül tapması yüksək kvalifikasiyalı elmi-texniki kadrlara olan ehtiyacı daha da artırdı.

Böyük mütəxəssislər ordusunun hazırlanması işi yalnız ümumən elm və maarifin inkişafı şəraitində, istedadlı adamların üzə çıxarılması və onların intellektual potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməsi sayəsində mümkün ola bilərdi. Yalnız varlıların, sahibkar uşaqlarının təhsil alması mütəxəssis kadrlara olan böyük ehtiyacı ödəmək üçün kifayət deyildi. Yüksək intellektual potensialı olan adamların üzə çıxarılması üçün daha geniş kütlələrin təhsil alınmasına şərait yaradılmalı idi. XX əsrin ikinci yarısında ilk növbədə ABŞ-da və digər inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində bu tələbin ödənilməsi dövlət siyasəti səviyyəsində həll olundu. Bütün ölkə vətəndaşlarının intellektual potensialının səfərbər olunması ilə yanaşı, imkan daxilində xarici ölkələrin (ilk növbədə üçüncü dünya ölkələrinin) elm adamlarını və yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislərini işə cəlb etməyin müxtəlif üsullarından istifadə edilməsinə başlandı.

İstehsal sahəsində əl əməyinin texnika ilə sıxışdırılması və bura daha çox mühəndis və texniki işçilərin cəlb olunması, təsərrüfatın elmi yolla idarə edilməsi, əməyin elmi təşkili sahəsində mütəxəssislərin – menecerlərin rolunun artması əhalinin sosial tərkibinin də tədricən dəyişilməsinə, öz yaşayış səviyyəsinə görə iri sahibkarlarla ixtisasız fəhlələr arasında orta

mövqe tutan xüsusi təbəqənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Burjua ideoloqlarının fikrincə bu yeni təbəqə dövlət siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynamağa başlayır. Bu, texnokratiya mərhələsinə keçidin əsas arqumentlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Geniş kütlələrin savadlanması xüsusi ixtisaslaşma tələb etməyən fiziki əməyin icrası üçün ucuz işçi qüvvəsinə ehtiyacı artırır. “Üçüncü dünya” ölkələri ucuz xammalla yanaşı ucuz işçi qüvvəsinin də məskəninə çevrilir.

İndustrial cəmiyyətdə mühəndis-texniki işçilərin bir qismi, kadr çatışmayan yeni sahələrdə yaxşı mütəxəssis olan adamlar onlarla müqayisədə daha ağır işdə çalışan adamlara nisbətən qat-qat artıq maaş alırlar ki, bu da fəhlə sinfinin daxilində texniki təbəqələşmə ilə paralel sürətdə sosial-iqtisadi təbəqələşmənin yaranmasına səbəb olur. “Hər şey insan naminə” prinsipi əsas tutulmadıqda aşağıdakı mülahizələr hakim kəsilir: xüsusi ixtisaslaşma tələb etməyən ağır işi görməyə adam çoxdur, yeni texnikanı işə salan, onun fəaliyyətinə nəzarət edən adamlara isə ehtiyac vardır. Deməli, ikincilərə müvəqqəti də olsa, yaxşı şərait yaratmaq, birinciləri isə bacardıqca daha çox və daha ağır vəziyyətdə işlətmək və onlar gücdən düşdükdə yeniləri ilə əvəz etmək lazımdır. Bu mülahizə xüsusi ixtisaslaşma kursu keçməyən, yalnız “qara əməklə” məşğul olan fəhlələrin maddi şəraitini daha da pisləşdirir, onların bir insan kimi inkişafını hər cür məh-

dudlaşdırmış olur.

XX əsrin son rübündə kompüterləşmənin sürətli inkişafı, iqtisadiyyatın və ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi, xüsusən internet şəbəkəsinin geniş yayılması qloballaşma üçün texnoloji bazis hazırlamış olur. Bu sahədə yüksək texniki inkişaf səviyyəsində olan dövlətlər öz yüksək ixtisaslı mütəxəssislərinin köməyi ilə dünyada gedən proseslərə daha operativ və effektiv təsir etmək imkanı qazandılar.

İndi elektron poçtu və internet nəinki kommunikasiyanın ən səmərəli və sürətli vasitələrinə çevrilmişdir. Nəinki beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gediş-gəlişsiz qat-qat operativ olan üsullarını yaratmışdır, həm də millətlərin mədəni-mənəvi inkişaf istiqamətlərinə təsir göstərmək imkanına malikdir. Bu sonuncu amil, yəni internetin maarifləndirmək funksiyası ilə yanaşı, ideoloji, mədəni-mənəvi təsir (habelə diversiya) funksiyası qloballaşma prosesində çox önəmli yer tutur.

Azərbaycan da elə müstəqilliyinin ilk illərindən bu problemlərlə rastlaşmış, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti sayəsində qloballaşmanın iqtisadi integrasiya istiqamətində açdığı imkanlardan uğurla istifadə etməyə çalışmış, “Əsrin kontraktı”, “Böyük İpək yolunun bərpası” kimi planetar miqyaslı iqtisadi hadisələrin mərkəzində dayanmağa nail olmuşdur. Bununla belə, iqtisadi integrasiya proseslərində bundan sonra da yaxşı ölçülüb-biçilmiş, incə siyasət aparılmasına

böyük ehtiyac vardır. Bundan əlavə, qloballaşmanın ideoloji və mədəni-mənəvi təxribat aspektləri neytrallaşdırılmalı, əksinə, möhtərəm *Heydər Əliyevin* dediyi kimi, qərb dünyasından məhz tərəqqiyə xidmət edən müsbət mədəni amillər əxz olunmalı, Şərq və Qərb dəyərləri arasında optimal nisbət gözlənilməli, pozitiv balans yaradılmalıdır.

Sivilizasiya və iqtisadi qloballaşma

Sənayenin sürətlə inkişafı yeni nəqliyyat və rabitə vasitələrinin kəşfi, dünya iqtisadi bazarının formalaşması, kütləvi miqrasiyalar, beynəlxalq əlaqələrin və mübadilənin intensivləşməsi ölkələrin və millətlərin bir-birlərindən təcrid olunmuş şəkildə mövcudluğuna son qoydu. Dünya təsərrüfat əlaqələri çox sürətlə artır, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən dünya sistemləri yaradılır, qarşılıqlı mədəni təsirlər artır, böyük məsafələr asanlıqla qət edilir, zamanın gedişi sürətlənir, dünya bütöv, vahid bir tam halını almağa başlayır.

Qloballaşmanın təsiri özünü bütün sahələrdə – ticarət, idman, siyasət, dəb, ətraf mühit, musiqi, hüquq və mədəni eyniyyətdə büruzə verir. Sanki dünyanın bütün regionlarının taleyi qarşılıqlı asılılıq və iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin mövcud sərhədlər üzərindən qarşılıqlı nüfuzu sayəsində əvvəllər oldu-

ğundan qat-qat daha çox dərəcədə bir-biri ilə bağlıdır.

Qloballaşma müasir dünyanın ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan da onun hərtərəfli tədqiqatı çox böyük önəm daşıyır. Qloballaşma haqqında bir sıra məqalələrin, kitabların, monoqrafiyaların yazılmasına baxmayaraq, bu fenomenin dəqiq anlamı hələ də dumanlı və qeyri-müəyyən qalmaqdadır. Bu öz əksini aşağıda sadalanan bir sıra sualların cavablandırılmasında olan çətinlikdə tapır:

Qloballaşmanın inkişafı tarixin hansı mərhələsindən başlamışdır? Qloballaşma nə deməkdir? Qloballaşma müasir Qərbin gücü ilə sinonimdirmi? Yoxsa o, bir sıra digər regionlar və sivilizasiyalardan qaynaqlanır? Qloballaşma milli-dövlətlərin mövcudluğuna təhlükə törədən, qarşısı alınmaz bir prosesdirmi? Dövlət qloballaşmadan kənarda qala bilərmi? Bu mümkün olduğu təqdirdə dövlət hansı çətinliklərlə üzləşə bilər və o, bu çətinliklərin öhdəsindən gələ bilərmi? Əgər qloballaşmadan kənarda qalmaq mümkün deyilsə, və yaxud təcridçiliyin ziyanları xeyrindən daha çoxdursa dövlət qloballaşmanın mənfi təsirlərini necə minimuma endirib, bu prosesdən maksimum fayda götürə bilər? Qlobal mədəniyyət yaranırmı? Qloballaşma prosesinə qoşulmaqla yanaşı dövlət necə öz milli mədəni-mənəvi dəyərlərini saxlaya bilər? Qloballaşma yoxsulluğun və bərabərsizliyin aradan qaldırılmasını yönəlmişdir? Yoxsa qloballaşma varlı və kasıb ölkələr arasında uçurumu dərinləş-

dirir? Qloballaşmanın hüdudları varmı?

Qloballaşmaya münasibət heç də birmənalı deyildir. Bəziləri qloballaşmanı mənfi bir proses kimi, Qərbin iqtisadi və mədəni maraqlarının qalan bütün dünya üzərində dominantlığı kimi qiymətləndirirlər. Bu dominantlıq varlı və kasıb ölkələr, regionlar arasında bərabərsizliyin davam etdirilməsi anlamına gəlir. Burada problem yalnız kəskin bərabərsizliyin davam etməsi deyil, həm də dünyanın "Koka-Kolonizasiyası"dır. Belə ki, Üçüncü Dünyanın əhalisi qlobal iqtisadiyyata standartlaşmış məhsulların passiv istehlakçıları kimi qoşulurlar. Başqa sözlə iqtisadi qloballaşma mədəni imperializmin əsaslarına söykənir.

Bəziləri isə qloballaşmanı müsbət bir proses kimi qiymətləndirirlər. Onların bir çoxu qloballaşmanı özü ilə bütün dünya əhalisinə beynəlxalq əmək bölgüsünün və bazar iqtisadiyyatının bəhrələrindən yararlanmaq imkanı gətirən kapitalizmin dünyanın hər bir küncünə və köşəsinə nüfuz etməsi kimi qiymətləndirirlər. H.Holm və G.Sorensenə görə qloballaşma sərhədlər üzərindən iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni əlaqələrin intensivləşməsidir²⁹.

İmmanuel Vollersteynə görə isə qloballaşma global əmək bölgüsü ilə bir-birinə bağlanmış kapitalist dünya iqtisadiyyatının qələbəsidir. Bu kapitalist

²⁹ *Holm H., Sorencen G. Whose world order: Uneven globalization and the end of the Cold War. – Boulder: Westview Press, 1995, p.1.*

dünya sistemi kapital toplamaq məntiqindən irəli gəlir.

Qloballaşma kapitalist istehsal üsulunun bütün dünyanı öz sistemi çərçivəsində düzənləmə prosesi kimi də qiymətləndirilir. Kapitalist istehsalının əsas məqsədi kapital toplamaqdır. Lakin, müəyyən olunmuş sərhədlər daxilində daimi mənfəəti təmin etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də kapitalist münasibətlərinin iştirakçıları fəaliyyətlərinin ərazi sferasını genişləndirərək yeni qazanc mənbələri axtarmaq məcburiyyətindədirlər. Məqsədi bütün dünyanı "kapitalizm bayrağı" altında birləşdirmək olan bu proses qloballaşma adını almışdır.

M.Albrou qloballaşmanı dünya xalqlarının vahid dünya cəmiyyətində birləşdirən bütün proseslər, bəşəriyyətin ilk dəfə kollektiv aktor olacağı bir cəmiyyət kimi xarakterizə edir³⁰. Qlobalizm o dəyərlərlə təyin olunur ki, onlar real dünyanı – 5 milyardlıq əhalini əndişə obyektini kimi, bütün yaşayanları dünya vətəndaşları, istehlakçılar və istehsalçılar kimi nəzərdə tutsun. Bir tək maraqla – global problemlərin kollektiv həll edilməsi marağı ilə. Robertson isə qloballaşmanı həm dünyanın sıxılması həm də dünyanın vahid tam şəklində dərkinin güclənməsi ilə əlaqələndirir. "Məsafənin tiraniyasına" teleqraf, telefon, radio və televiziya ilə başlayan, kompüter, peyk ötürü-

³⁰ Albrow M. Globalization, Knowledge and Society. – London: Sage, 1990. p.8.

cüləri, faks və İnternetlə davam edən kommunikasiya inqilabı nəticəsində son qoyulur. Hava nəqliyyatı ilə birlikdə bunlar dünyanın sıxılmasına səbəb olub. Belə ki, informasiya bir anda ötürülə bilər və insanlar dünyanın bir ucundan digər ucuna 24 saatdan çox olmayan bir müddətdə çata bilərlər. Bu effekt coğrafiyaçı Devid Harvey tərəfindən "zaman və məkan sıxlığı" adlandırılmışdır.

R.Robertsonun yanaşmasına qarşılıqlı asılı vəhid dünyanın yaranmasında çox böyük rolu olan iqtisadi institutlar və kommunikasiya texnologiyaları da aiddir. Bu yanaşma bəşəriyyətin kollektiv aktor olması və ümumi problemlərə kollektiv həll yolları axtarması ilə məhdudlaşmır. Robertson da Olbrou kimi diqqəti siyasi və mədəni ideyalara (insan hüquqları, qlobal ətraf mühit üçün məsuliyyət, kosmopolitalizm) yönəltməyə çalışır. Qloballaşma yalnız siyasi iqtisadiyyatın və ya beynəlxalq münasibətlərin subyektini təşkil edən böyük transmilli strukturları deyil, həm də bizim dünyadakı fəaliyyətimizi, qavrayışımızı, təcrübəmizi əhatə edir. Robertson qloballaşmanın millət daxilində baş verən kiçik miqyaslı hadisələrdən fərqli və onlara antoqonist böyük miqyaslı, dünya mərkəzli bir proses olduğunu qəbul etmir. Onun fikrincə "qlobal" və "lokal" bir-biri ilə konfliktdə deyillər. Onlar bir-birilərini itələyəcək nöqtəyə qədər qarşılıqlı təsir göstərirlər.

Bu arqument "qlokalizasiya" və ya "lokal qlo-

ballaşma" anlayışlarını meydana çıxarır. Bu anlayışlar ilk olaraq 80-ci illərdə yapon biznes dairələrində qlobal şirkətlərin istehsalçıların fərqli tələblərini qarşılamaq üçün xüsusi yerli şəraitlərə uyğun məhsulların hazırlanması prosesini ifadə edirdi. Robertson daha irəliyə gedərək qlobalizasiyanı və ya qloballa lokalın qarşılıqlı nüfuzunu qlobal cəmiyyətin təyinedici bir cəhəti kimi səciyyələndirmişdir.

R.Robertsonun fikrincə, qloballaşma və qlobal "sahə" arasında fərq qoyulmalıdır. Qlobal sahə müxtəlif növ qarşılıqlı təsirlərin və dəyişikliklərin baş verdiyi yeganə sosial dünyadır. Qloballaşma isə vahid qlobal sahənin yaranmasını şərtləndirən amildir, lakin o, qlobal sahənin yeganə komponenti deyildir. Digər komponentlərə isə millətlər, başqa cəmiyyətlər, həmçinin fərdlər daxildir.

R.Robertsona görə, qloballaşma yalnız strukturlar, institutlar və şəbəkələrlə bağlı deyil, həmçinin bizim sosial həyat və oradakı yerimiz haqqında düşüncə tərzlərimizlə bağlıdır. O, qeyd edir ki, dünyanın vahid cəmiyyət olması haqqında ideya ta əvvəllərə gedib çıxır. Bu, məsələn, Allahın Yerdəki Krallığı kimi düşüncələrdə əks olunmuşdur.³¹

Təbii ki, yaxın zamanlarda baş verən inkişaf prosesləri qloballaşma hadisəsinin intensivləşməsində çox önəmli rol oynayır. Lakin Robertsonun "mini-qlo-

³¹ *Robertson R. Globalization: social theory and global culture.* – London: Sage, 1992. p. 81.

balizasiyalar" adlandırdığı qlobalizasiyaya aparan dəyişiklik prosesləri çox-çox öncələr baş vermişdir. Regionlararası ticarət, təbii sərvətlərin regionlararası daşınmalarına gətirib çıxaran imperiya işğalları, texnologiya və mədəniyyət, köləliklə və ya yeni torpaq axtarışı ilə əlaqədar əhalinin hərəkəti bir sıra miniliklər ərzində dünya tarixinin uzunmüddətli xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu inkişaf prosesləri yalnız Qərblə bağlı deyildi. Bunlar həm Çini, həm İslam dünyasını, həm Aralıq dənizi ətrafındakı klassik sivilizasiyaları, həm də erkən müasir Avropanı əhatə edirdi.

A.Giddens bugünkü dünyanın dinamizmini daha çox müasirliklə bağlayır. O, qloballaşmanın modernizasiya nəticəsində mümkün olduğunu hesab edir³². Modernizasiyanın 4 aspekti çox əhəmiyyətli-dir: kapitalizm, industrializm, milli-dövlətlərin nəzarət imkanları və milli hərbi qüvvə. Bu tendensiyalar Qərbin yaxın tarixi ilə əlaqələndirilir və beləliklə qlobalizasiya Qərb fenomeni kimi təqdim olunur. Giddensə görə qlobalizasiyaya yalnız gələcəkdə qeyri-qərb mexanizmlərindən əhəmiyyətli idxalat olacaq.³³

Bu yanaşma doğru olaraq qloballaşma prosesində Qərbin aparıcı rolunu vurğulayır. Kapitalizm beynəlxalq əmək bölgüsünü, kapital və məhsul bazarını yaratdı. Sənayeləşmə isə XIX-XX əsrlərdə bu

³² Giddens A. The consequences of modernity. – Cambridge: Polity Press, 1990. p. 55-78.

³³ Ibid, p. 175.

meylləri möhkəmləndirmək üçün texnoloji və təşkilati bazis formalaşdırdı. Güclü sənaye əsası olmadan müasir rabitə vasitələri, xüsusilə peyk ötürücü sistemləri və kompüter texnologiyaları ağla belə gələ bilməzdi.

Güclü milli-dövlətlərin yaranması zamanla onlar arasında münasibətləri, münaqişələri tənzimləmək üçün transmilli siyasi təşkilatların inkişafına təkan verdi. Nəhayət, qlobal məsələlərdə Qərbin hərbi gücünün çox böyük əhəmiyyəti var. Bu XVI əsrdən başlayaraq Yeni Dünyanın kəşfində və daha sonra Cənubi və Şərqi Asiyada kolonizasiya proseslərində əks olunub.

Maykl Mannın fikrincə isə, hərbi güc yalnız iqtisadi və siyasi maraqların həyata keçirilməsi vasitəsi deyil, gücün müstəqil bir qoludur və Qərbi Avropanın dünya miqyaslı ekspansiyasında uğurlarının səbəbi tarixi üstünlüklərdən daha çox, texnoloji üstünlüyü sayəsində formalaşan hərbi gücü idi.

Müasir dünyanın formalaşmasında əsas dönmə kimi hər hansı bir konkret zamanın müəyyən olunması və bunun yalnız Qərblə əlaqələndirilməsi bir sıra səbəblərə görə qüsurludur. Birincisi, bu halda Qərbin hegemonluq dövründən öncəki qlobal inkişaf prosesləri diqqətdən kənarda qalır. İkincisi isə, unutmamaq olmaz ki, bu inkişaf proseslərinin bir çoxu qeyri-qərb mənşəlidir. Hodqsonun dediyi kimi, Qərbi Avropa XII-XIII əsrlərə qədər Mərkəzi Sivilizasiyanın perife-

riyasında qalmışdır.

* * *

İqtisadi qloballaşmanın əsasını təbii resurslar və bazarlar üzərində nəzarət uğrunda kəskin rəqabət, mübarizə təşkil edir. Onun əsas aktorları transmilli şirkətlərdir. Bu şirkətlər XX əsrin əvvəllərindən, böyük sənaye kampaniyalarının iqtisadi və maliyyə maraqlarının milli sərhədləri aşmağa başladığı dövrdən formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin ikinci yarısından regional transmilli şirkətlərin qlobal şirkətlərə çevrilməsi prosesi başlandı. Buna xeyli dərəcədə planetin müxtəlif hissələrini vahid informasiya və iqtisadi məkanda birləşdirən elektron rabitə vasitələri sahəsindəki inqilab təkan verdi.

İqtisadi qloballaşmanın intensivləşməsi bir sıra məsələləri ortaya çıxarır. Bunların ən əsaslarından biri demokratik yolla seçilmiş hökumətlərin yurisdiksiyasından kənarda, iqtisadi gücün bəzi azsaylı əllərdə toplanması təhlükəsidir. Bu da istər-istəməz belə bir sual doğurur ki, belə intensivləşmiş qloballaşma prosesi şəraitində milli dövlətlərin uzun müddətli mövcudluğu mümkündürmü?

İqtisadi qloballaşma mərkəzləri çox böyük miqyasda fəaliyyət göstərir. Öz iqtisadi gücünə görə bir sıra transmilli şirkətlər ayrı-ayrı dövlətlərlə rəqabət aparmaq imkanına malikdirlər. Kapital investisiyası

və yeni texnologiyalar üzərində nəzarət imkanları onlara hətta çox güclü dövlətlər üzərində xüsusi təsir vasitələri verir.

Transmilli şirkətlərin xaricdən əldə etdikləri gəlirin təqribən yarısı onların yerləşdiyi ölkəyə gətirilir. Bu şirkətlərin çoxunun məhz ABŞ ərazisində cəmlənməsi müasir dünyada ABŞ-ın mütləq ticarət üstünlüyünün əsas səbəblərindən biridir.

Bir tərəfdən dövlət (ABŞ – S.X.) transmilli monopoliyaları milli maraqlarını öz ərazisindən kənarda effektiv həyata keçirmək vasitəsi kimi istifadə edir. Digər tərəfdən, bu məqsədlərin özləri monopoliyaların güclü təsiri nəticəsində dövlətlər tərəfindən hasil edilir. Onlar ilk növbədə monopoliyaların maraqlarını ifadə edirlər. ABŞ-a rəqabət qabiliyyətliliyini artırmağa yönəlmiş korporasiyaların maraqları ilə eynilə həmin rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində maraqlı olan cəmiyyətin məqsədlərinin üst-üstə düşməsinə nail olmaq müvəffəq oldu. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın tarixi uğurunun ən əsas faktorlarından biri ondan ibarətdir ki, Amerika dövləti və cəmiyyəti milli monopoliyaların və cəmiyyətin maraqları arasındakı ziddiyyəti aradan qaldıra bildi. Onlar buna öz monopoliyalarının ekspansiyasını ölkənin daxilinə yox, xaricinə yönəltməklə, onları millət-üstü strukturlara və beləliklə də milli rəqabətcə qabiliyyətliliyinin uzunmüddətli təminatı və möhkəmləndiril-

məsi vasitəsinə çevirməklə nail oldular³⁴.

İstehsalın qloballaşması kampaniyalara öz fəaliyyətlərini yeni, əsasən Üçüncü Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinə köçürməyə imkan yaradan texnologiyanın inkişafı sayəsində müyəssər olmuşdur. Daşınma dövründə istehsaldakı itkilərə baxmayaraq, işçi qüvvəsinin ucuzluğu bu itkiləri gərəyindən də çox kompensasiya etdi.

Robert Holtona görə, beynəlxalq iqtisadiyyat ilə transmilli iqtisadiyyat anlayışları arasında fərq qoyulmalıdır. Beynəlxalq iqtisadiyyat müəyyən millətlərə aid institutlar və iqtisadi aktorlar tərəfindən həyata keçirilən milli iqtisadiyyatlar arasında baş verən mübadilədir. Sadə dillə desək, bir ölkədə istehsal olunan məhsulların, xidmətlərin və xammalın başqa bir ölkədə satılmasıdır. Milli iqtisadiyyatlar arasında dünya ticarətinin ekspansiyası bu prosesin əsas göstəricisidir. Bu növ iqtisadi qloballaşma heç də yeni deyil.

Transmilli iqtisadiyyat isə beynəlxalq ticarəti də özündə birləşdirməklə yanaşı, əlavə xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlara transmilli proseslərin və institutların inkişafı aiddir. İnformasiya texnologiyası sayəsində mümkün olan bugünkü dünya maliyyə bazarının integrasiyası presendenti olmayan miqyasda sazişlərin siyasi sərhədlər üzərindən həyata keçirilmə-

³⁴ Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. Под редакцией Делягина М.Г. – Москва: Инфра, 2000, стр. 138-139.

sini bir anda mümkün edir³⁵.

Yeni transmilli iqtisadiyyat çərçivəsində ayrı-ayrı millətlər yalnız ticarətdən yox, həm də kənar kapital axınından çox asılı olurlar. Bunlar iqtisadi inkişafa, yeni texnologiya əldə etməyə və işsizliyi minimuma endirməyə nail olmaq üçün vacib hesab olunur.

1950-ci ildən bəri beynəlxalq ticarət əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Lakin multimilli kompaniyaların istehsalının həcmi dünya ticarətinin həcmi üstələyir³⁶.

Birbaşa xarici investisiyaların çox hissəsi və millətlər arasında texnologiya transferinin əhəmiyyətli bir hissəsi multimilli müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir.

Siyasi sərhədlər üzərindən fəaliyyət göstərən ticarət təşkilatları uzun tarixi yol keçmişlər. Multimilli müəssisələrin yaranması əsasən 1870-1900-cü illər arasında olub. Bu dövrdə müəssisələrin xarici filialları yaranmağa başlayıb.

Bir çox müasir multimilli müəssisələr, məsələn, Ford, IBM, General Motors öz multimilli fəaliyyətlərinə 1900-1930-cu illərdə başlayıblar. Multimilli müəssisələrin sayı əsasən 1950-ci ildən sonra çox sürətlə artmağa başladı. Multimilli müəssisələrin

³⁵ *Holton R.J.* Globalization and the nation-state. – Hong Kong, 1998. p. 52.

³⁶ *Dunning J.H.* The Globalization of Business. –London: Routledge, 1993. p. 107.

fəaliyyəti xammal və emalla məhdudlaşmır, sürətlə inkişaf edən xidmət sektorunu da əhatə edir. Bunlara banklar, sığorta kampaniyaları, mühasibat, reklam və məsləhət sahələri, hotel sənayesi daxildir. “Biznesin qloballaşması” əsərində Danningq multmilli müəssisələrin fəaliyyətinin 4 əsas səbəbini müəyyən edir: bazar axtarışı, resurs axtarışı, səmərəlilik axtarışı və strateji əmlak axtarışı. Multmilli müəssisələrin fəaliyyətinin texnoloji dəyişikliyə nisbəti çox mühüm məsələlərdən biridir. Bir tərəfdən telekommunikasiya və informasiya texnologiyasındakı dəyişikliklər multmilli müəssisələrin fəaliyyət xərclərini azaldır, digər tərəfdən dünya miqyaslı əsas korporasiyaların arasındakı qlobal rəqabət bazarında rəqabətqabiliyyətli iştirakçı kimi qala bilmək uğrunda mübarizəni intensivləşdirir.

Standartlaşdırma qlobal marketinqin əsas elementi olaraq qalır. Bununla yanaşı, multmilli müəssisələr artıq anlamağa başlayıblar ki, istehlakçılar standart deyillər və zövqlər və tələblər müxtəlif millətlərdə, mədəniyyətlərdə və regionlarda fərqlənir. Bunu anlamaq adətən istehlakçıların marketinq kampaniyalarına və standartlaşdırılmış məhsullara müqaviməti nəticəsində mümkün olur. Qlobal istehsalçılar zövq və davranışları manipulyasiya oluna biləcək standartlaşdırılmış qlobal istehlakçılar yaratmağa müvəffəq olmayıblar. İstehlakçıların zövqlərinin müxtəlifliyi və mədəni müqavimət lokalizasiya və regionalizasiyanın mühüm elementlərinə gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, istehsalçılar və istehlakçıların güclərinin asimmetrik olmasına baxmayaraq, standartlaşdırılmış marketing strategiyaları heç də həmişə işləmir.

Holtonun fikrincə, multimilli müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edən iqtisadi qloballaşma nə məhvedici bir qüvvədir, nə də ki, o, dünyanın Makdonaldlaşdırılmasından xəbər verir. Multimilli müəssisələrin gücünü nə şışirtmək, nə də ki, qiymətləndirməmək düzgün olmazdı. Qlobal iqtisadiyyatda onların mərkəzi rolu danılmazdır. Onun fikrincə, belə müəssisələrə yalnız sərvət toplayan bir qüvvə kimi baxmaq düzgün deyil. Çünki bu, multimilli müəssisələrin tədqiqat və inkişaf da daxil olmaqla bir sıra fəaliyyətlərdə rolunu danmaq anlamına gəlib çıxardı. Beləliklə, multimilli müəssisələr iqtisadi güc olmaqla bərabər, həm də çox mühüm siyasi və mədəni qüvvədir³⁷.

Qlobalizm siyasətini bütövlükdə və ya ayrı-ayrı müəyyən hissələrini qəbul etmək, yaxud da əksinə, bütövlükdə onu rədd etmək üçün yalnız tədqiqatçıların ifadə etdikləri doktrinaları deyil, həmçinin qlobalizmin ideologiyasının və siyasətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edənlərin fikirlərini bilmək lazımdır. Bu cür xadimlərdən biri də Corc Sorosdur. Onun qlobal iqtisadiyyatın üstünlükləri və mənfilikləri barədə bəzi fikirləri ilə tanış olmaq maraqlı olardı:

³⁷ *Holton R.J.* Globalization and the nation-state. – Hong Kong, 1998., p. 61.

"Biz artıq qlobal iqtisadiyyat sistemində yaşayırıq. Lakin burada bu termin altında nəyi nəzərdə tutduğumuzu dəqiq müəyyən etməliyik. Qlobal iqtisadiyyat yalnız məhsul və xidmətlərin deyil, həmçinin daha vacib ideyaların və kapitalın sərbəst hərəkəti ilə xarakterizə olunur. Mahiyyətə qlobal iqtisadiyyatı qlobal kapitalist sistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır"³⁸.

Milli dövlətlərin özlərinin ərazisinə, varına, gücünə və s. görə fərqləndirdikləri halda, iqtisadi qloballaşmanın hər yerə bərabər yayılan bir proses kimi qiymətləndirilməsi düzgün deyil. Buna görə də qloballaşma haqqında sanki, o, hər bir milli-dövlətə və iqtisadiyyatın bütün sektorlarına eyni təsirə malik bir proses kimi danışmaq olmaz.

Sosial ədalət prizmasından yanaşdıqda əsas problem kimi Şimal və Cənub yarımkürələri arasında artan bərabərsizlik götürülür. Bu, 1980-ci ildə Beynəlxalq İnkişaf Məsələləri üzrə Müstəqil Komissiya tərəfindən hazırlanmış Brandt Hesabatı, Şimal-Cənub: Yaşama Proqramının dərcindən sonra daha da ciddi xarakter aldı. Burada "Şimal" ABŞ, Avropa, Yaponiya və ekvatorun cənubunda yerləşən Avstraliya və Yeni Zelandiya daxil olmaqla inkişaf etmiş dünyanı simvolizə edir. "Cənub" isə Çin də daxil

³⁸ Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма. – Минск: Университетское, 2001, стр. 321.

olmaqla yoxsulluq, aclıq və zəif inkişafı simvolizə edir.

Şimalın payına dünya əhalisinin dördə biri, Cənubun payına isə əhalinin dördə üçü düşdüüyü halda gəlirlərin beşdə dördü şimalın, yalnız beşdə biri Cənubun payına düşür³⁹.

Samuel Hantinqtonun fikrincə isə, dünya, onu iqtisadi planda Şimal və Cənuba, mədəni planda isə Şərq və Qərbə ayıra bilmək üçün çox mürəkkəbdir⁴⁰.

Qlobal borcluluq, zəif inkişaf və iqtisadi bərabərsizliyin artması problemləri Bretton-Vuds sisteminin qarşısında duran çox çətin vəzifələrdir.

İnkişafı Planlama Komitəsi qeyd edir ki, yarımların çoxu inkişaf məqsədlərinə xidmət etmir, donor ölkənin ixracını təşviq etmək məqsədləri üçün istifadə olunur.⁴¹

Xalqın milli bütövlüyü mədəni bütövlüklə bağlı məsələləri ortaya çıxarır. Bunlara yalnız millətin daxili mədəni tərkibi yox, həmçinin mədəni cəhətdən fərqli işçi qüvvəsinin miqrasiyası, musiqi və kino kimi mədəniyyət sənayələrinin qloballaşması və insan

³⁹ *Brandt W.* North-South : A Programme for Survival: The Report of the Independent Commission on International Development Issues. – London: Pan, 1980. p. 32.

⁴⁰ *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. – Москва, 2003, стр. 34.

⁴¹ *Steiner H.J. and Alston P.* International human rights in context law, politics, morals. – Oxford: Clarendon Press, 1996. p. 1136.

hüquqları, vətəndaşlıq və s. sahələrdə transmilli tənzimləmə qurumlarının mədəni təsiri kimi global meyllər təsir edir.

Konnorun fikrincə, dövlətlərin yalnız çox az bir hissəsi (məs: İslandiya, Yaponiya, Norveç) milli-dövlət kimi təsvir edilə bilmək üçün kifayət qədər homogenidir.

Lakin Konnonun mövqeyindən fərqli olaraq, biz milli dövlət ifadəsini müasir dövrün demək olar ki, bütün suveren dövlətlərinə şamil edirik.

Suveren milli dövlət çox cəvandır. O, öz gücünün və imkanlarının çoxunu XVIII-XIX əsrlərdə formalaşdırmış və möhkəmləndirmişdir. Roland Robertson XX əsrə, sülaləvi imperiyaların məhv olması və müstəmləkəçiliyə qarşı uğurlu üsyanlar nəticəsində milli-dövlətçiliyin siyasi forma kimi universalizasiyası əsri kimi baxır. Vətəndaş hüquqlarının inkişafı, rabitə və kütləvi təhsil kimi sahələrdə sənaye cəmiyyəti üçün iqtisadi və sosial infrastrukturların təmin edilməsi ilə XIX-XX əsrlərdə dövlətin rolu artdı. Mannın fikrinə görə, müasir dövlət vahid institut çərçivəsində bir sıra müxtəlif funksiyaları birləşdirir və bu institut tükənişinin və qocalığının son nəfəsində deyil, əksinə, o, hələ də yetişməkdədir. Dövlətin müxtəlif funksiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə artıb-azalmasına baxmayaraq, institut özü sağlam formadaadır.

Lakin buna baxmayaraq, milli-dövlət hüquqi funksiyalar və ya iqtisadi siyasət üzərində inhisara

malik deyil. AB iqtisadi siyasət quruculuğundan daha irəli gedib. Bu bir şəxsi həyat məsələlərinin tənzimlənməsi məsələsini nəzərdə tuturuq və insan hüquqlarında bu məsələlər də öz əksini tapıb.

Millətlər və nasionalizm qlobal düzənin komponentləri olmaqla yanaşı, müəyyən mənada qloballaşmaya müqavimət formalarıdır.

Bir çoxlarının fikrincə, millətlər tarixin lap qədim dövrlərindən əmələ gəlmişlər. Bəzilərinə görə isə, nasionalizm milli dövlətlərin meydana gəlməsi, sənayeləşmə və müasir kapitalizmin inkişafı kimi proseslərlə bağlı olan yeni bir fenomendir. Onların fikrincə, keçmişlə inkarolunmaz bağlılığına baxmayaraq, nasionalizm ziyalılar tərəfindən inkişaf etdirilən və siyasi elitalar və xüsusi maraq qrupları tərəfindən idarə olunan icad olunmuş bir ənənədir.

Antoni Smitə görə nasionalizm sosial qrupların böyük təhlükələrlə (Məs: müharibə təhlükəsi və ya sosial və mənəvi böhranlar) üzləşdikləri yerlərdə meydana gəlir⁴².

Bir sıra amerikalı şərhçilərin fikrinə görə, etnik mənsubiyyətə malikliyin həm maddi, həm də simvolik üstünlükləri var. Etniklik ikili xarakterə malikdir. O, həm qrupun üzvləri üçün identifikasiya mənbəyi kimi, həm də qrupu təmsil etmək üçün digərləri

⁴² *Smith A.D. Theories of nationalism. – London: Duckworth, 1971. p.153.*

tərəfindən istifadə olunan səciyyəvləndirici kimi faktor kimi funksiya daşıyır.

Qlobal problemləri yalnız dövlətlərin birgə səyləri nəticəsində həll etmək mümkündür. Bunun üçün əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olması tələb olunur və buna da beynəlxalq hüquqa əsaslanan təhlükəsiz, demokratik dünya düzəni şəraitində nail olmaq mümkündür. Qloballaşma ilk növbədə bu cür dünya düzəninə yaradılması vəzifəsini önə çəkir⁴³.

Təhlükəsizlikdən tutmuş əhalinin rifahına qədər bütün milli maraqlar açılan imkanlardan istifadə etmək bacarığından asılıdır. Hərçənd ki, bu imkanlar əhalinin müxtəlif təbəqələrində olduğu kimi, dövlətlərdə də eyni deyil. Onlar əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, böyük kapitalda çoxdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xırda sahibkarlarda isə məhduddur. Nəticədə qloballaşmanın bəhrələrindən geniş istifadə edənlər və məhdud istifadə imkanları olanlar arasında ziddiyyət yaranır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində qloballaşma öz-özlüyündə siyasi sahədə ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Qloballaşmanın dövlətə təsirini və gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün onun dövlətlərin demokratik inkişafına təsirini müəyyən etmək lazımdır.

⁴³ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. – Москва: Спарк, 2000, стр. 26.

Liberal demokratiya çox əhəmiyyətlidir, lakin o, həqiqi demokratiyaya aparan yolun sadəcə bir mərhələsidir. Liberal demokratiya və kapitalizm cəmiyyətinin əsas ziddiyyətlərindən biri demokratiya və kapital arasında olan ziddiyyətdir. Liberal demokratiyanın çatışmazlıqları qloballaşma şəraitində daha aydın görünür.

Bu gün demokratiya ölkənin əmin-amanlığı üçün zəruri şərtidir. O, sosial və iqtisadi inkişaf üçün optimal şərait yaradır. Demokratiya cəmiyyətin və dövlətin birliyinə və təhlükəsizliyinə təhlükə törədən cəmiyyətə xas siyasi, sosial, iqtisadi, etnik xarakterli konfliktləri həll etmək üçün yeganə uzunmüddətli vasitədir. Bir sıra optimistlər hesab edirlər ki, hər bir ölkə demokratiya sistemini qəbul edərsə, beynəlxalq problemlər həll olunacaq. Eyni zamanda belə bir fikir də yayılmışdır ki, demokratiya dövlətlərarasında yox, yalnız dövlət daxilində mövcuddur.

Burada italyalı alim D.Arçibucinin fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi:

“Qərbin demokratik dövlətləri bütün dünyada demokratiyanın görünən və gursəsli tərəfdarlarıdır. Eyni zamanda vaxtaşırı beynəlxalq hüquqa zidd fəaliyyətlər göstərilir. Bir sıra hallarda onlar üçüncü dünyada qanuni hakimiyyətləri devirib, onları marionet rejimlərlə əvəz ediblər... ABŞ və İsrail kimi daxilən tamamilə demokratik dövlətlər daha az demokratik olan Vyetnam, Qrenada, Panama, Suriya və

Livan kimi dövlətlərə hücum etmişlər”⁴⁴.

Hər halda demokratiyanın sülhsevər münasibətlərin faktoru olduğunu inkar etmək olmaz. Bizim dövrümüzdə demokratik dəyərlərin qloballaşması baş verir.

Dövlətin öz hakimiyyətini həyata keçirmək imkanına təhlükə elə demokratiyaya da təhlükədir. Lakin transmilli şirkətlərin hakimiyyətinin tərəfdarları iddia edirlər ki, demokratiya dövlətsiz də mümkündür.

Qloballaşma dövlətin informasiya axını üzərindəki nəzarətini zəiflədib və hakimiyyət formalarının dəyişməsinə gətirib çıxarıb⁴⁵.

Hətta öz ərazisində dövlət ictimai asayışı qorumaq üçün qanuni məcburetmə həyata keçirməsi yol verilən yeganə subyekt deyildir. İnsan hüquqlarının nizama salınması, ekoloji siyasət, maliyyə reqlamentasiyası getdikcə onun əlindən çıxır. Burada məsələ dövlətin zəifləməsində deyil, onun qlobal proseslərlə qarşılaşarkən yeni şəraitdə fəaliyyətə hazır olmaması ilə əlaqədardır.

Beynəlxalq hüququn və ya Avropa Birliyi regional hüququnun milli dövlətləri nəyəsə məcbur etmək imkanlarında çox böyük limitlər var. Transmilli

⁴⁴ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. – Москва: Спарк, 2000, стр. 23.

⁴⁵ Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству. – Москва: Логос, 2002, стр. 38.

hüquqi qurumların onlara tabe olmayan milli dövlətləri məhkəmə prosesinin nəticələrinə qoşulmağa və ya onları qəbul etməyə məcbur etmək imkanları yoxdur. Məsələn, Beynəlxalq Millətlər Təşkilatının üzvləri Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutlarının avtomatik iştirakçıları olurlar, lakin məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etmək məcburiyyətində deyillər⁴⁶.

Avropanın transmilli hüquq sistemləri yaratmaq cəhdləri daha effektiv olmuşdur. İnsan hüquqları sahəsində bu cür cəhdlərdən biri 1950-ci ildə ratifikasiya olunmuş və 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş İnsan Hüququ və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasıdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatında mərkəzləşmiş bir çox transmilli siyasi institutlardan fərqli olaraq, AB-nin müəyyən sahələrdə, məsələn, ticarət sahəsində hüquq sistemi yaratmağa haqqı var.

Avropa Ədalət Məhkəməsi üzv dövlətin vətəndaşına qarşı hərəkətlərinin hüquqiliyi ilə bağlı şikayətlərə baxır. Bu məsələlərdə üzv dövlətlər məhkəmənin qərarlarını yerinə yetirməlidirlər.

D.Heldin fikrincə, BM sisteminin inkişafı Vestfal sazişinin məntiq və strukturunu kökündən dəyişmədi⁴⁷.

⁴⁶ *Held D. Democracy and the global order.* – Cambridge: Polity Press, 1995. p. 96.

⁴⁷ *Held D. Democracy and the global order.* – Cambridge: Polity Press, 1995. p.97-98.

Keohanın fikrincə, XX əsri dövlətlərarası sövdələşmələr və çoxtərəfli əməkdaşlıq səciyyəlidir. Bu, eyni zamanda həm global tənzimləyici təşkilatların artmasını, həm də dövlətlərin çox israrla və əminliklə öz maraqlarını həyata keçirmək cəhdlərini əks etdirir. Bu kontekstdə suverenlik ərazi baryerindən daha çox, mürəkkəb transmilli şəbəkələrlə xarakterizə olunan siyasət üçün sövdələşmə mənbəyidir.

Suverenliklərini qorumaq üçün dövlətlər bir sıra qrupların maraqlarını təmin etmək imkanlarına malik olmalıdırlar. Bu qruplara əmək təşkilatları, istehlakçılar, millətin mədəni bütövlüyündə maraqlı olanlar və s. aid ola bilər. Bu qruplar tək başına və ya itti-faqlarda dövlətə daha azad və daha təhlükəsiz ticarəti təmin etməsi, beynəlxalq müqavilə və konvensiyaları ratifikasiya və ya rədd etməsi, immiqrant axınını genişləndirməsi və ya məhdudlaşdırması üçün təzyiq edə bilərlər. Eyni zamanda Multimilli müəssisələr kimi xarici maraqlar, Beynəlxalq Valyuta Fondu və GATT kimi beynəlxalq tənzimləmə qurumları, Beynəlxalq Amnistiya və Beynəlxalq Qrinqis kimi qeyri-hökumət təşkilatları dövlətlərə milli siyasət quruculuğunda insan hüquqları, fiskal siyasət, xarici investisiya üzərində nəzarət sahəsində müxtəlif dəyişikliklər etməsi üçün təzyiq göstərə bilərlər⁴⁸.

Milli və transmilli maraqlar arasında əlaqələrə

⁴⁸ *Holton R.J.* Globalization and the nation-state. – Hong Kong, 1998. p.90-91.

danışqlar və ümumi maraqlar axtarışı daxildir. Lakin maraqlar fərqli olarsa onlar arasında konflikt də ola bilər. Burada əsas faktor qarşılıqlı asılılıqdır. Beləliklə, bir sıra xarici maraqlar dövlət dəstəyindən asılıdır, həmçinin dövlət institutları da müxtəlif kənar vasitələrdən asılıdırlar.

Ətraf mühitlə bağlı razılaşmaların sıx və hərtərəfli hüquqi və institusional strukturu özlüyündə suverenlik üçün təhlükə törədir. Beynəlxalq institutlar və rejimlər milli hökumətlərin hakimiyyətini təhlükə altında qoyan yeni hakimiyyət mərkəzləri formalaşıdırırlar. Dövlətin hakimiyyəti çox sıx beynəlxalq prinsiplər, qaydalar, normalar və institutlar tərəfindən məhdudlaşdırılır⁴⁹.

Qloballaşma müasir dünyada baş verən dəyişikliklərin əsas mənbəyidir və onun bir çox aspektləri global siyasi sistem çərçivəsində milli-dövlətlərin rolu və bir-birləri ilə, həmçinin digər təşkilatlanmış maraqlarla münasibətlərini dəyişir. Bu cür dəyişikliklərə müəyyən sərhədlər çərçivəsində dövlətin mütləq suverenliyi ilə bağlı ənənəvi idealların “eroziyası” aid edilə bilər.

Bir sıra nəzəriyyəçilər qlobalizmi dövlətlərarası sistem kimi yox, multiaktorlu sistem kimi görürlər.

⁴⁹ *Hurrell A.* International political theory and the global environment. *International Relations Theory Today*. Edited by Ken Booth and Steve Smith. – Cambridge: Polity Press, 1995. p.136-137.

Bəs əsas aktorlar kimlərdir? Onlar bir-birləri ilə necə münasibətdədirlər və qlobal siyasi qarşılıqlı asılılığın hansı yeni növləri yaranmaqdadır?

Qlobalizasiyaya çox zaman ilk növbədə iqtisadiyyatla əlaqəli bir qüvvə kimi baxılır. Kapital, əmək, texnologiya və informasiyanın mobil qüvvələri siyasi və mədəni sərhədlər üzərindən dayanmadan hərəkət edirlər və milli mədəniyyətlərin və milli-dövlətlərin bütövlüyünü təhlükə altında qoyurlar.

R.Holtonun fikrincə, sərhədlər hələ də qalmaqdadır və bu mütləq suverenlik ideallarının qlobalizasiyaya alternativ olduğu üçün deyil. Bu ona görədir ki, bir çox qlobal iqtisadi aktorlar müəyyən sabitləşdirici qanunlar toplusuna və ictimai dəstək strukturlarına ehtiyac duyurlar. Hətta deregulyasiya dövründə də bir sıra aktorlar dövlətlərdən bu cür dəstəyi təmin etmələrini gözləyirlər⁵⁰.

Digər iki növ aktor da hesaba alınmalıdır. Daha çox gözə çarpanı beynəlxalq miqyasda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onu əhatə edən transmilli siyasi və hüquqi institutlar, regional miqyasda isə Avropa Birliyi.

Kommunikasiya və informasiya texnologiyasındakı dəyişikliklərin siyasi hadisələrə çox böyük təsiri var. Henri Kissincerin dediyi kimi, heç bir iqtisadi

⁵⁰ *Holton R.J.* Globalization and the nation-state. – Hong Kong, 1998. p.108.

sistem siyasi əsassız möhkəm ola bilməz⁵¹.

Peyk yayım texnologiyasının inkişafı dünyanın bir nöqtəsində baş verən hadisələrin televiziya vasitəsi ilə bütün yerlərdə izlənməsinə şərait yaratdı. Bu da Amerikanın CNN kanalı ilə simvolizə olunan global xəbərlərin meydana çıxmasında əks olunur.

Bəzi media tənqidçilərinin fikrincə dünya xəbərlərinin televiziya yayımı ideoloji manipulyasiya halına gəlib çatır.

Qloballaşma prosesinin təsiri yalnız böyük məsafələr və sərhədlər üzərindən kommunikasiya ötürmələrindən qaynaqlanmır. O, həmçinin beynəlxalq miqrasiya proseslərindən qaynaqlanır. Beynəlxalq miqrasiya proseslərinin vasitəsi ilə informasiya şəbəkələri və transmilli bağlantılar diaspora əhəlisini dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar edir.

Müasir texnikanın neqativ planda açdığı geniş imkanlar beynəlxalq miqyasda terrorizmin yeni formalarının üzə çıxmasına da səbəb olur və dünya ictimaiyyəti qarşısında bu istiqamətdə söyləri birləşdirmək vəzifəsi qoyur.

⁵¹ *Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века. – Москва, 2002, стр. 259.*

Sivilizasiya və mənəviyyat

*Milli dəyərlərə önəm vermək,
gənc nəsli milli dəyərlər əsasında
tərbiyə etmək bu gün qloballaşan
dünyada xüsusi əhəmiyyət daşıyır.*

İlham Əliyev

İnsan-təbiət münasibətində insan həmişə onu təbiətdən fərqləndirən və təbiətə qarşı dayanmağa imkan verən yeganə amilə - öz mənəvi qüdrətinə istinad etmiş, yalnız mənəviyyatı sayəsində təbiətə nəzərən nisbi müstəqillik əldə etmişdir. Ayrıca bir fərd təbiətin müqabilində çox gücsüz olardı və İnsan-Təbiət münasibətinin tarazlığını və ahəngdarlığını təmin etmək üçün insanlar öz aralarında ittifaqa girməli idilər. Beləliklə, İnsan-Təbiət münasibətinin mümkün olması üçün İnsan-İnsan münasibəti zəruri şərt idi. Bu münasibətlərdən birincisi ilk praktik biliklərin, ikincisi isə əxlaqın formalaşmasına gətirmişdir. Deməli, insanın əmələ gəlməsi üçün zəruri olan, insan mənəvi dünyasının kənar qütblərini təşkil edən iki əsas tərəf elm və əxlaq yox, bilik və əxlaq olmuşdur. Elm isə yenə də İnsan-Təbiət münasibəti sayəsində, lakin çox-

çox sonralar, biliklərin inkişafında yeni keyfiyyətli bir mərhələ kimi ortaya çıxmışdır. Ümumiyyətlə, istər İnsan-Təbiət münasibətləri, istərsə də İnsan-İnsan münasibətləri çox mürəkkəb, ziddiyyətli inkişaf yolu keçmişdir. Bu iki münasibət forması arasındakı qarşılıqlı əlaqə də getdikcə möhkəmlənmiş, daha mürəkkəb və zəngin bir prosesə çevrilmişdir. Bilik-Əxlaq ziddiyyətinin yeni formaları: Elm-Əxlaq, Elmi-texniki tərəqqi-Əxlaq münasibətləri əmələ gəlmişdir. Bu münasibətlərdə ikinci tərəf həmişə eyni sözlə ifadə olunsada, əxlaq özü də müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri keçirmişdir.

Zaman keçdikcə həm İnsan-Təbiət, həm də İnsan-İnsan münasibətləri vasitələnmiş, buraya bir sıra aralıq mərhələlər əlavə olunmuşdur. İnsanın təbiəti dəyişdirməsi və dəyişdirilmiş təbiətin, bir tərəfdən, yeni təbiət kimi (ikinci təbiət), digər tərəfdən də, insanın təbiəti dəyişdirməsi üçün bir vasitə kimi (texnika) çıxış etməsi İnsan-İnsan münasibətində də öz əksini tapmışdır. İnsanın texnikaya, istehsal vasitələrinə nə dərəcədə malik olması onun İnsan-Təbiət və İnsan-İnsan münasibətində tutduğu mövqeyi müəyyən edən başlıca amilə çevrilmişdir. İstehsal münasibətləri insanın daxil olduğu bütün münasibətlərin əsasını təşkil etmişdir. Sinifli cəmiyyətin yaranması ilə İnsan-İnsan münasibəti İnsan-Cəmiyyət-İnsan münasibətinə keçmişdir və cəmiyyətin strukturu, istehsal üsulu, siyasi və hüquqi üstqurum ilkin İnsan-İnsan münasibətinin

bütün formaları üçün həlledici rol oynamağa başlamış, o cümlədən, əxlaqa da ciddi təsir göstərmişdir. Cəmiyyət İnsan-İnsan münasibətini vasitələndirdiyindən onun keçirdiyi keyfiyyət dəyişmələri (ictimai-iqtisadi formasiyaların əvəzlənməsi, sosial inqilablar) öz əksini əxlaqda da tapmışdır.

Rasionallaşma, sənayeləşmə təkcə insan mənəviyyatına deyil, həm də təbiətə və təbiətin bir hissəsi kimi insana təsir edir. Bu zaman qarşıya çıxan problem insan ilə təbiət arasındakı müvazinətin, harmoniyanın pozulması təhlükəsi ilə bağlıdır. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün üç yol vardır:

Birincisi, necə deyərlər, Russo proyektı olub, müasir dövrdə bir sıra Qərb ideoloqlarının da iddia etdiyi kimi, elmi-texniki tərəqqinin qarşısını almaqdır ki, bu da ən azı iki səbəbdən qeyri-mümkündür:

1) Təbiəti dərk etmək və dəyişdirmək İnsan-Təbiət münasibətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və habelə insanın öz daxili imkanlarının, yaradıcılıq potensialını realizə etməsinin ən mühüm aspektlərindən biridir (siyasət və incəsənətlə yanaşı). İnsan səadətini məhz daxili imkanların reallaşdırılması ilə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, məlum olar ki, guya insan səadəti naminə irəli sürülən "Russo proyektı" əslində onun əleyhinədir.

2) Elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyət qarşısında duran bir sıra ictimai problemlərin həllində əsas istinad sahəsidir və ondan üz döndərmək, getdikcə artmaqda

olan əhali kütləsinin nəinki təkcə mənəvi, həm də çoxcəhətli maddi tələbatının ödənilməsini qeyri-mümkün edərdi.

Deməli, bu "yol" heç cür özünü doğrulda bilməz.

İkincisi, insanların bioloji adaptasiyasıdır, yəni onların tədricən elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə yaradılmış ikinci təbiətə uyğunlaşması prosesidir ki, bu da elm və texnikanın müasir inkişaf tempi şəraitində qeyri-mümkündür. Yəni, insan orqanizmi elə mütəhərrik deyil ki, onun milyon illər ərzində formalaşmış təbii ehtiyacları və onların ödənilməsi üsulları qısa bir müddət ərzində öz xarakterini dəyişə bilsin.

Və nəhayət, *üçüncüsü*, elmi-texniki tərəqqinin təbiətə təsirini elə istiqamətləndirmək ki, bu zaman, bir tərəfdən, İnsan-Təbiət qarşılıqlı münasibətinin harmoniyası pozulmasın (və ya pozulma imkan daxilində minimuma çatdırılsın), digər tərəfdən də, bir təsir başqa bir təsiri kompensasiya etsin və ya məhz mənfi təsirlərin kompensasiyasına xidmət edən xüsusi proqramlar işlənib hazırlansın. Başqa sözlə, elmi-texniki tərəqqinin doğurduğu mənfi nəticələr onun öz imkanları hesabına neytrallaşdırılmış olsun.

İnsan təbiətin bir hissəsi kimi, bioloji varlıq kimi deyil, təbiətlə əkslik təşkil edən nisbi müstəqil tərəf kimi - mənəvi varlıq kimi götürüldükdə də texnogen amillərin ona təsiri analoji yolla təhlil edilə bilər. Belə ki, industriallaşmanın insan mənəviyyə-

tına, əxlaqa mənfi təsir imkanlarını aradan qaldırmaq üçün də onun qarşısını almaq deyil, elə istiqamətləndirmək, elə tətbiq etmək lazımdır ki, belə mənfi təsirlər minimuma endirilsin və ya hər halda zəruri olan mənfi nəticələr elmi-texniki inqilabın özünün açdığı digər imkanlar sayəsində kompensasiya edilsin.

Lakin belə analogiya hər üç yolu əhatə etmir. İkinci yol – bioloji adaptasiya mümkün olmadığı halda, mənəvi adaptasiya tamamilə mümkündür. Bunun üçün insan mənəviyyatına intensiv təsir üsullarından, xüsusi oriyentasiyalı tərbiyə vasitələrindən istifadə edilməli, ayrı-ayrı konkret situasiyaların spesifikasiyasını nəzərə alan təbliğat metodları hazırlanmalıdır.

Mənəvi adaptasiya – insan mənəviyyatının yeni şəraitə, elmi-texniki inkişafın qarşıya qoyduğu tələblərə uyğun olaraq dəyişilməsi, yenidən formalaşmasıdır. Bəs bu yeni tələblər nədən ibarətdir?

Əgər əvvəllər istensal prosesində texniki tərbiyə, müəyyən əmək vərdişlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmək əsas rol oynayırdısa, indi - elmi-texniki inqilab şəraitində - işçinin mənəvi keyfiyyəti: məsuliyyət hissi, diqqət, intizam və s. ön plana keçir. Hər bir işçi əvvəl yalnız bir dəzgaha nəzarət edirdisə, indi bütün avtomat sistemin işi, bir yox, minlərlə qiymətli məhsulun taleyi bir adamın fəaliyyətindən asılı olur. İnsana nə qədər böyük sərvət etibar olunursa, onun işə vicdanlı münasibəti, mənəvi keyfiyyətləri də isteh-

salın səmərəliliyində bir o qədər çox əks olunur. Avtomatın işi dəqiq vaxt bölgüsünə əsaslandığından onu idarə edən insandan da böyük dəqiqlik, daimi diqqət tələb olunur.

Mənəvi tərbiyə işi müasir tələblər səviyyəsində qurularsa, texnoloji yeniliklər və onlara uyğunlaşmaq tələbi ağır bir yük kimi fəhlənin çiyindən asılmaz, əksinə, daxili mənəvi tələbat kimi mənimsənilər. Bu zaman texniki tərəqqiyə olan ehtiyacla fəhlələrin fərdi mənəvi ehtiyacı arasındakı ziddiyyət də müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmış olar.

Texniki tərəqqi sayəsində istehsalatda insanların yaradıcılıq potensialının reallaşdırılması üçün geniş imkanlar açılır. Məhz texniki amillər gənclərdə istehsalata, yaradıcı əməyə həvəs yaradır və bununla yanaşı, onlarda məsuliyyət hissini artırır, əməyə vicdanlı və intizamlı münasibət formalaşdırır. Texniki maraq, sosial maraq və fərdi mənəvi marağın üst-üstə düşməsi, bir-birini tamamlaması müasir mərhələdə ən ciddi vəzifələrdən biri kimi ortaya çıxır.

Bu məsələlərin həllinin prinsipcə mümkün olması heç də o demək deyil ki, onlar öz-özünə də həll oluna bilər. Əgər xüsusi tədbirlər görülməzsə, istənilən şəraitdə texnogen amillər əxlaqa, mənəvi tərbiyəyə müsbət təsir göstərdiyi dərəcədə də, mənfi təsir göstərmək imkanına malikdir. Keçid dövrə də imkan özünü çox aydın büruzə verir. Texniki tərəqqi ilə gələn ziddiyyəti K.Marks çox gözəl şərh edir:

"Bizim vaxtımızda hər şey elə bil ki, öz əksliyi ilə əvəzlənir. Texnikanın qələbələri elə bil ki, əxlaqi degradasiya bahasına başa gəlir".⁵²

Yeni dövrdə mənəviyyatla bağlı problemlərin ortaya çıxması səbəbləri kapitalizm cəmiyyətininmi, yoxsa bütövlükdə Qərb dünyasının xarakteri ilə bağlıdır? Bu suala müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür cavablar verilmişdir. XIX-XX əsrdə, industrial cəmiyyət dövründə yaşamış Alfred Veber yazır: "Qərb cəmiyyətinə baxdıqda hiss olunur ki, burada surroqatlarla doldurulmuş böyük boşluq vardır... Qərbin bütün dünyaya ötürdüyü texnikalaşmış və xalis empirik yönümlü mənəviyyat təbəqəsi əslində Qərbin özü üçün də təhlükəlidir. Bu gün Qərb dünyasında ruhi-mənəvi dərinlikdən məhrum olan intellektuallıq hakim kəsilmişdir".⁵³

Müasir dövrdə texnika ilə əxlaq arasındakı ziddiyyət, doğrudan da çox kəskindir. Lakin məsələyə daha ümumi şəkildə yanaşdıqda dərhal belə bir təbii sual ortaya çıxır. Texnika ilə əxlaq arasındakı əkslik bu iki tərəfin öz mahiyyətlərindən irəli gəlir, yoxsa bu tərəflər arasındakı əlaqəni təmin edən ictimai mühitdən asılıdır?

Bu suala "hə" və "yox" - deyə qəti cavab vermək çətindir. Bir şey qəti məlumdur ki, baxılan zid-

⁵² *К.Маркс и Ф.Энгельс, Сочинения, т. 12, стр. 4*

⁵³ *Альфред Вебер. Избранное: Кризис европейской культуры. Санкт-Петербург, 1999, стр. 248.*

diyyət texnikanın təbiətindən irəli gəlməyib, onun hansı ictimai mühitdə və necə tətbiq olunması ilə bağlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə elmi-texniki inqilabın mənəviyyata mənfi təsir imkanlarının gerçəkliyə çevrilməsi daha çox məhdudlaşdırılır və əksinə, müsbət təsir imkanlarının reallaşması üçün geniş şərait yaranır.

Texnogen amillər konkret sosial şəraitdən asılı olaraq mənəviyyata həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Deməli, elmi-texniki inqilabın insana təsirini idarə etmək üçün istensial üsulunun dəyişilməsi özlüyündə hələ kifayət deyil. Konkret sosial şəraitin dəyişdirilməsi lazımdır; həm də məhz elmi-texniki inqilabın qoyduğu tələblər baxımından və hər bir mikromühitin spesifikasiyasını, səciyyəsinə nəzərə almaqla.

Mütərəqqi cəmiyyətin üstünlüyü bunda deyil ki, bütün ziddiyyətləri, o cümlədən, texnika-əxlaq ziddiyyətini öz-özünə aradan qaldırır. Bu, mümkün deyil. Mütərəqqi cəmiyyətin, qabaqcıl ictimai sistemin üstünlüyü kompleks proqramlar tərtib olunarkən, məsələn, elmi-texniki tətbiqlərin iqtisadi səmərəsi ilə birlikdə, həm də sosial nəticələrini, o cümlədən, insan mənəviyyatına, əxlaqa təsirini də nəzərə almaq imkanındadır. Məhz bu cür sosial-iqtisadi-mənəvi kompleks proqramların hazırlanıb həyata keçirilməsi cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi üçün mühüm şərtidir.

A.Toffler özünün məşhur “Üçüncü dalğa” kita-

bında ictimai inkişafda kefiyyətə fərqli üç əsas mərhələ qeyd edir: “Bu günədək insanlıq daha iki böyük dəyişiklik dalğası keçirdi. Bunlardan hər biri əvvəlki mədəniyyətləri yox edib, yerlərinə öncəkilərin ağıllarına belə gətirməyəcəkləri yeni həyat tərzləri qoydu. Birinci dəyişiklik dalğası ancaq min ildə ortaya çıxa bildi. İkinci dalğa – sənaye devrimi – sadəcə üç əsrdə... Bu gün tarix daha böyük sürətlə keçir. Üçüncü dəyişikliklər dalğası, yəqin ki, yüz ildən çox sürməyəcəkdir”.⁵⁴ Bu mərhələ müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür adlandırılır. Z.Beczinski bunu “texnetron dövr”, Daniel Bell “postindustrial cəmiyyət”⁵⁵, Manuel Kastels “informasiya epoxası”⁵⁶, A.Toffler isə “superindustrial cəmiyyət” adlandırır. Tofflerə görə, “üçüncü dalğa ailələrimizi parçalayaraq, iqtisadiyyatı sarsıdaraq, siyasi sistemlərimizi laxladaraq, dəyərlərimizi dağıdaraq hər birimizə təsir edir. A.Toffler belə hesab edir ki, bu mərhələ daha çox texnoloji səciyyə daşısa da, industrial cəmiyyətdən köklü surətdə fərqlənir. Fərqlər içərisində isə ən çox yeni yaşayış tərzinə keçid zərurətini vurğulayır.”⁵⁷

⁵⁴ Тоффлер Алвин. Цчцнжц далья. «Алтын китаблар». 1981, сщ. 28.

⁵⁵ Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с английского. М.: Academia, 1999.

⁵⁶ Бах: Мануэль Кастельс. Информационная эпоха. М. 2000.

⁵⁷ Йеня орада, сщ. 28-29.

F.Fukuyama da əxlaqi-mənəvi problematikaya müraciət edir: "Müasir kapitalizm cəmiyyətinin əxlaq qarşısında qoyduğu problem iqtisadi mübadilənin təbiətindən irəli gəlir. Səbəbkar ilk növbədə yeni texnologiyalara keçiddir... O, eyni dərəcədə həm iqtisadi mübadiləyə, həm də mənəvi mübadiləyə təsir edir ki, bu da Böyük Ayrılmanın mənbəyidir".⁵⁸

Beləliklə, industrializasiyanın əxlaqa mənfi təsir imkanlarını aradan qaldırmağın ən düzgün üsulu onları ört-basdır etmək yox, üzə çıxarmaq, dərk etməkdir.

İlk növbədə rasionallaşmaya, yeni elmi-texniki nailiyyətlərin, nou-hauların tətbiqinə əsaslanan Qərb sivilizasiyasının mənfi təsir imkanlarına, məsələn, aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

1. Elm və texnikanın bütün əmək sahələrinə və məişətə nüfuz etməsi nəticəsində insan mənəviyyatında rəşional və intellektual meylin üstünlük təşkil etməsi və mənəviyyatın ümumi ahənginin pozulması təhlükəsi. Lakin rəşional düşüncə tərzinin hakim kəsilməsi, böyük arzu və idealların, ali duyğuların, saf emosiyaların, məhəbbət hissənin quru məntiqi analizlə, "sağlam düşüncə" ilə əvəz olunması - əxlaqi tənəzzül, mənəvi deqradasiya təhlükəsi.

2. Əmək bölgüsünün sürətlənməsi, dar ixtisaslaşma, əməyin diferensiasiyası nəticəsində fərdin bə-

⁵⁸ *Френсис Фукуяма. Великий разрыв. М. 2003, стр. 356-357.*

tövlüyünün aradan qalxması təhlükəsi. K.Marks elmdən və müasir texnikadan çox-çox uzaq olan ibtidai icma cəmiyyəti dövründəki adamın yüksək elmi-texniki inkişaf səviyyəsinə malik kapitalizm dövründəki (hətta, ümumiyyətlə, müasir dövrdəki) adama nisbətən daha bütöv, tam bir fərd olduğunu söyləyirdi. Bunun səbəbini isə, hər şeydən əvvəl, əmək bölgüsündə görürdü. Belə ki, artıq hər bir şəxs öz fəaliyyətini bu fəaliyyətin məqsədi ilə əlaqələndirə bilmir, əməyinin məhsulunu tam şəkildə təsəvvür edə bilmir, ideyadan onun texniki realizasiyasına qədər bütün mərhələləri keçmir. Onun fəaliyyəti hansı isə tamın bir hissəsi olduğu kimi, o özü də hansı isə tamın hissəsinə çevrilir. Əmək bölgüsü ilə, texnikanın tətbiqi ilə bağlı olan bu proses müstəqil milli dövlət quruculuğu dövründə öz-özünə aradan qalxmır. Cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi və müstəqil dövlət quruculuğu prosesində qarşıda duran vəzifələrdən biri də, məhz nə vaxtsa itirilmiş olan bütövlüyünü insana qaytarmaqdır. Təbii ki, bunun üçün əmək bölgüsündən, iri maşınlı sənayedən imtina etmək yox, elmi-texniki inqilabın açdığı asudə vaxt imkanından səmərəli və məqsədyönlü surətdə istifadə etmək nəzərdə tutulur.

3. Müasir texnikaya əsaslanan istehsalatda, bir tərəfdən, fəaliyyətin monotonluğunun, iş prosesindəki yekrəngliyin, digər tərəfdən də, zehni əməyin və məsuliyyət hissinin artması ilə psixoloji gərginlik şəraiti-

nin yaranması. Bu meyli aradan qaldırmaq və ya heç olmazsa, zəiflətmək üçün, əvvəla, əməyin integrasiyasına, eyni işçinin bir neçə yaxın ixtisasa yiyələnməsi və vaxtaşırı olaraq işini dəyişməsinə, işə yaradıcı münasibətin inkişaf etdirilməsinə, ikincisi, əməyə və onun nəticəsinə şüurlu münasibət aşılmasına nail olmaq lazımdır. Burada insanların mənəvi bütövlüyü onun fiziki və psixoloji gərginliyi ilə əlaqədar olan çətinlikləri kompensasiya etməli olur.

4. Urbanizasiya, iri şəhər və sənaye mərkəzlərinin yaranması, kənd adamının şəhərə gəlişi, təbii ünsiyyətin süni ünsiyyət vasitələri ilə əvəz olunması, İnsan-Təbiət münasibətinin İnsan-İkinci təbiət, İnsan-İnsan münasibətinin İnsan-Texnika-İnsan münasibəti tərəfindən sıxışdırılması və s. bu kimi dəyişikliklər nəticəsində əxlaq normaları və "fərdi mənəvi keyfiyyətlərin keçirdiyi təbəddülat. Ənənəvi əxlaq təsəvvürləri ilə yeni normalar arasında ziddiyyətin yaranması. Bu məsələdə ümumi çıxış yolu, vahid resept söyləmək çox çətindir və konkret sosioloji tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır.

5. Bu gün Qərbdə yüksək texnoloji inkişaf sayəsində hər şeyin adıləşməsi, dərk olunan və əlçatan olması, insanı heyrləndirə biləcək hadisələrin azalması, insanın təbiətə məftunluğunun təbiət üzərində hakimiyyət hissi ilə əvəz olunması, maddi vasitələrin gücünə inamın artması, onların hər şeyə qadir olması fikrinin mənəvi idealları sıxışdırması təhlükəsi

yarandıdır. Bu təhlükənin qarşısını almaq maddi şəraitin dəyişdirilməsindən daha çox, tərbiyə vasitələrinin yeni tələblərə uyğun şəkildə qurulmasından, ideya-mənəvi tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsindən, incəsənətin bədii təsir gücünün artırılmasından və s. asılıdır.

Müəyyən ümumiləşdirmə aparsaq, elmi-texniki tərəqqinin əxlaq, mənəviyyata mənfi təsir imkanlarının aradan qaldırılması yollarını üç əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Elmin və yeni texnologiyaların istehsalata, məişətə tətbiqinin layihələşdirilməsi zamanı mümkün mənfi nəticələri qabaqcadan nəzərə almaq.

2. İnformatizasiya və texnizasiyanın zəruri mənfi təsirlərini başqa vasitələrlə (din, əxlaq, incəsənət və s.) kompensasiya etmək.

3. Mənəvi tərbiyənin elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə müvafiq olan yeni, intensiv metod və formalarını hazırlamaq və onun kütləvililiyini artırmaq məqsədi ilə elmi-texniki tərəqqinin açdığı imkanlardan istifadə etmək.

Eyni bir texniki yeniliyin müxtəlif nəticələr doğura bildiyini dana konkret şəkildə göstərmək üçün, məsələn, internetin və televiziyanın əxlaq və ümumiyyətlə, insan mənəviyyatına təsir imkanlarını nəzərdən keçirək.

Övvəllər insan əxlaqı yalnız onun yaşadığı konkret ictimai mühitin (həm makro, həm də

mikromühitin) təsiri ilə, həmin mühitdə hakim olan əxlaq normaları ilə müəyyən olunurdu. Hər bir fərdin irsi keyfiyyətləri ilə şərtlənən potensial əxlaqi meyl real ictimai mühitin təsiri ilə bu və ya digər üstün istiqamət əldə edirdi. Lakin televiziyanın təsiri ilə insanın yaşadığı konkret ictimai mühit sanki genişlənir və insanın əxlaqi keyfiyyətləri təkcə öz mikromühitinin təsirindən yox, həm də televiziya proqramlarının məzmunundan asılı olur. Burada biz bir daha müasir texnikanın insana müxtəlif təsir imkanlarının şahidi oluruq. Lakin bu təsirin xarakteri texnikanın öz təbiətindən, tutaq ki, televizorun quruluş və keyfiyyətindən asılı deyil. Bu təsirin istiqaməti həmin texniki vasitənin hansı məqsəd üçün istifadə olunmasından asılıdır. İstənilən cəmiyyətdə televiziyanın əxlaqa təsirindən başqa, mənfi təsir imkanlarından da danışmaq mümkündür. Bu isə, görünür, ilk növbədə məişət şəraitinin və müasir texnikanın hər halda məhdudluğu ilə bağlıdır. Belə ki, adamların yaş dövrlərini və inkişaf səviyyələrini nəzərə alan müxtəlif televiziya proqramlarının hazırlanması və onların eyni vaxtda paralel şəkildə translyasiya olunması və ailənin müxtəlif üzvlərinin istədikləri proqrama baxmaq üçün müxtəlif televizorlardan istifadə etməsi mümkün olmadıqda istər-istəməz hamı eyni bir proqrama tamaşa edir. Bu zaman isə eyni bir verilmiş müxtəlif yaş qruplarına mənsub olan və müxtəlif səviyyələrə malik adamlara tamamilə müxtəlif isti-

qamətdə təsir edə bilər.

Digər tərəfdən də, televiziya proqramlarının tutulmasında buraxılan kiçik bir qüsurlar və ya subyektiv amil mənəvi tərbiyə işinə olduqca ciddi ziyan verə bilər. Məsələn, "ağladan yanında otur, güldürən yanında yox" hikməti unudulduqda, məzhəklərə, ucuz gülüş vasitələrinə, şit yumora həddindən artıq yer verildikdə televiziya gənclərdə həyata ciddi münasibətin, fəal həyat mövqeyinin, mübariz keyfiyyətlərin formalaşmasına pis təsir göstərmiş olur. Yaxud gəncləri "dünya mədəniyyəti" ilə tanış etmək kimi çox xeyirxah niyyət, əgər bu, xüsusi profilaktik tədbirlərlə müşayiət olunmazsa, ideologiya süzgecindən keçirilməzsə, bayağı mədəniyyətin və əxlaqın təbliği kimi səslənə bilər və ümumi inkişaf səviyyəsi aşağı olan, hələ əqidə yetkinliyi əldə etməmiş gənclərin əxlaqa degradasiyasına gətirib çıxara bilər.

Televiziya və kinonun bədii ədəbiyyat və teatr- la, fotoqrafiyanın təsviri sənətlə rəqabəti və birincilərin texniki cəhətdən müntəzəm olaraq təkmilləşməsi sayəsində getdikcə daha böyük auditoriya qazanması, ikincilərin olduqca mühüm və böyük mənəvi tərbiyə gücünün kölgədə qalmasına səbəb olur. Mükəmməl texnika vasitəsilə kiçik vaxtda böyük işlər görmək imkanı vaxta münasibəti dəyişir və elmi-texniki inqilab şəraitində yaranmış psixoloji atmosfer adamları daha çox dərəcədə yığcam informasiya dalınca qaçmağa sövq edir, necə deyərlər,

roman oxumağa vaxt qalmır.

Texnogen cəmiyyətdə onsuz da gərilmiş əsəblər "başqalarının" faciəsinə şərik olmağa "dözmür", adamlar istər həyatda, istərsə də sənətdə dərin fəlsəfi-psixoloji vəziyyətlərdən, gərgin dramatik səhnələrdən qaçır, düşünmək və həyəcanlanmaq tələb etməyən yüngül səhnələrə meyl edir. Nəticədə, insan faciə və dramın böyük mənəvi tərbiyə gücündən məhrum olur, komikliklə, eybəcərliklə müntəzəm kontakt onu mənən kasıblaşdırır, təsadüfi kənar təsirlərə qarşı daxili müqavimət qabiliyyəti azalır. İztirablarsız, mənəvi təbəddülatlarsız əxlaq normaları insan mənəviyyatının dərin qatlarına nüfuz edə bilmir, qəlbin hökmünə çevrilmir. Habelə, elmi-texniki inqilabın bir tərəfdən, incəsənətin özünə, digər tərəfdən də, adamların incəsənətə münasibətinə təsiri mənəvi tərbiyədə də öz əksini tapmış olur.

1. Ümumi elmi-mədəni səviyyənin yüksəlməsi, elmi dünyagörüşünün və nəticə etibarilə ali məqsəd, əqidə və s. əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması. Ümumi bilik səviyyəsi, elmi düşüncə tərzı əxlaqı bilavasitə dəyişdirməsə də, fərdi əxlaqla ictimai əxlaq arasındakı, habelə fəaliyyətin motivi ilə nəticəsi arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün mühüm şərtidir.

İctimai həyat mürəkkəbləşdikcə, əmək və onun sosial-iqtisadi nəticələri arasındakı vasitəlilik artdıqca insanın öz əməli fəaliyyətinin nəticələrini dərk etməsi çətinləşir və daha fərdi əxlaq insan fəaliyyətini bir-

qiymətli şərtləndirə bilmir. İnsanın istəyi, niyyəti ilə əməlləri, əməllərin real nəticələri arasındakı körpü - sağlam şüur, empirik bilik, fərdi həyat təcrübəsi daha özünü tam doğrultmur, yəni daha etibarlı rabitəyə ehtiyac duyulur. Yeni dövrdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin, nəcib hiss və duyğuların həyata elmi münasibətlə, elmi-nəzəri biliklərlə vəhdəti tələb olunur. İctimai elmlər insanın əxlaqa keyfiyyətləri ilə ictimai-iqtisadi fəaliyyətini düzgün əlaqələndirməyin əsas şərtinə çevrilir. Beləliklə, yaşadığımız cəmiyyəti və lokal ictimai həyat hadisələrini dərk etmək yalnız alimlər qarşısında duran problem olmayıb, həm də hər bir şəxsin mənəvi ehtiyacıdır.

Bir tərəfdən, elm və texnikanın yüksək inkişaf tempi ilə əxlaqa tənəzzül arasında, digər tərəfdən də, mənəvi aləmdə intellektual səviyyə ilə əxlaqi səviyyə arasında kəskin ziddiyyət yaranır. Görkəmli fizik, atom silahını yaradanlardan biri P.Oppenheymer yazır: "...Avtomatlaşdırmada, hesablama texnikasında və kosmosun tədqiqində böyük tərəqqiyə nail olsa da, əxlaqi-mənəvi tərəqqiyə nail ola bilməmişik".⁵⁹ Bu gün elm və əxlaqın inkişaf tempi arasında optimal nisbət yaradılması bir problem kimi qalmaqdadır.

Elm və texnika həmişə insanın qarşısına onun yeni imkanlarına uyğun yeni vəzifələr qoya bilirmi? Elmin inkişaf tempi insanın mənəvi imkanlarının

⁵⁹ *Оппенгеймер П.* Наука и культура. - В сб.: Наука и человечество, М., 1964, стр. 53

artması tempi ilə ayaqlaşa bilirmi?

Bu sual, göründüyü kimi, elmi tərəqqi ilə mə-nəvi tərəqqinin intensivlikləri arasındakı münasibətə dair yuxarıda qoymuş olduğumuz sualın tam əksidir. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində mə-nəvi tərəqqinin elmi tərəqqini qabaqlaması və onun daha yüksək sürətlə inkişafı üçün obyektiv şərait yaratması imkanı ortaya çıxır. Burada fəlsəfi fikrin üzərinə yeni bir yük düşür və naturalist düşüncə paradiqmasının humanist düşüncə paradiqması ilə əvəzlənməsi zərurətə çevrilir.

3. Yeni texniki nailiyyətlərin mə-nəvi tərbiyə işinin təşkilinə tətbiq edilməsi, mə-nəvi tərbiyə vasitələrinin kütləvilik dərəcəsinin artması, etik biliklərin daha böyük miqyasda yayılması və s. də elmi-texniki tərəqqi sayəsində mümkün olur və onun müsbət təsir imkanlarına aiddir.

İnsanın mə-nəvi kamilliyi onun əməli fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Daha doğrusu, mə-nəvi keyfiyyətlər məhz əməli fəaliyyətdə təzahür edir ki, onun da ən mühüm tərkib hissələrindən biri peşə fəaliyyəti, ixtisas sahəsindəki işdir. Əxlaq yalnız insanlararası münasibətlə məhdudlaşmır, buraya İnsan-Cəmiyyət-İnsan münasibətləri də daxil olur. İnsan-Cəmiyyət münasibətləri isə hər bir şəxsin cəmiyyətdə, ictimai həyatda tutduğu mövqe ilə, o cümlədən, onun ictimai-faydalı əməyi ilə şərtlənir. Ona görə də, elmi-texniki tərəqqinin əxlaqa, insanın mə-nəvi simasına təsirindən

danışarkən insanın əməli fəaliyyətini, onun bu sahədəki mənəvi xüsusiyyətlərini və burada baş verən dəyişiklikləri, meylləri də nəzərə almaq lazımdır.

Müasir dövrdə əxlaqın konkret formalarından biri İnsan-Texnika-İnsan münasibətlərində təzahür edir. Başqa sözlə, insanlararası münasibət texnika ilə vasitələnir və bu zaman müasir texnikaya necə, hansı səviyyədə yiyələnmək və ondan hansı məqsədlə istifadə etmək insanın mənəvi keyfiyyətlərindən də asılı olur. Burada mənəvi idealla, insanın arzu və istəkləri ilə texnikanın hansı məqsəd üçün istifadə olunması arasında əlaqə yaranır.

Rasionalizm müasir dövrdə insanlara, onların taleyinə, həyat mövqeyinə və nəticə etibarilə həm də əxlaqına, mənəvi keyfiyyətlərinə global problemlər vasitəsilə də təsir göstərir. Miqyasca bütün planeti əhatə edən, bütövlükdə bəşəriyyətin taleyi ilə bağlı olan, hər bir ölkəni, hər bir xalqı, hər bir insanı düşündürməli olan problemlər nəzərdə tutulur. Bunlara ilk növbədə Yer üzərində sülhün təmin edilməsi - müharibə və sülh problemi, cəmiyyətin təbiətə dəyişdirici təsirinin məqsədəuyğun surətdə idarə olunması - ekoloji problem, planetimizdə əhalinin artması, ailə-məişət münasibətlərində baş verən geniş miqyaslı dəyişikliklər - demoqrafik problem, tükənməkdə olan enerji mənbələrinin yenilərilə əvəz edilməsinə ehtiyac - energetik problem və s. aiddir. Bu problemlər istər bilavasitə, istərsə də bilvasitə elmi-texniki tərəqqi ilə,

onun neçə tənzim olunması və hansı səmtə yönəldilməsi ilə bağlıdır.

Bu gün bütün dünyanın tərəqqipərvər adamları böyük insan adının layiq olduğu mövqeyi müdafiə etməli, yalnız yaşadıqları ölkənin, mənsub olduqları xalqın mənafeyini deyil, həm də bütövlükdə cəmiyyətin, bəşəriyyətin taleyini düşünməli, öz böyük mənəvi borclarını, insanlıq borclarını yerinə yetirməlidirlər. Məhz bu cəhət, hadisələrin global miqyas alması ilə əlaqədar olaraq düşüncə tərzinin, mənəvi məsuliyyətin də global miqyas alması müasir dövrün başlıca səciyyələrindən biridir. Əgər bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyət qarşısında global problemlər qoyursa, o biri tərəfdən, elmin inkişafı, elmi dünyagörüşünün formalaşması, əsrlərin miras qoyduğu zəngin elmi-mədəni sərvətlərə yiyələnmiş olan insanın yüksək mənəvi kamillik səviyyəsi bu problemləri məhz insan mənafeyi baxımından, humanist mövqedən həll etməyə imkan verir.

Qloballaşma şəraitində İnsan-Təbiət qarşılıqlı təsirində də elə ziddiyyətlər ortaya çıxır ki, onların həlli ümumbəşəri mənəvi məsuliyyətlə cilovlanan ciddi münasibət tələb edir. Əxlaq bir daha İnsan-İnsan münasibətlərinin çərçivəsindən kənara çıxır və İnsan-Təbiət münasibətləri global ekoloji problemləri vasitəsilə insanın, bəşəriyyətin taleyinə təsir göstərməklə İnsan-Təbiət-İnsan münasibətlərinə çevrilir. İnsan ilə təbiət arasındakı münasibətin global miqyas alması

qarşıya yeni əxlaqi problemlər qoyur, insan fəaliyyətini məhdudlaşdıran mənəvi qadağaların sayı artır.

İnsan amilinin rolunun artması, onun təkcə öz konkret fəaliyyət sahəsində deyil, beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr miqyasında fəallıq göstərməsi, dünyəvi problemləri dərk edərək onlara şüurlu münasibət bəsləməsi, təkcə öz mənsub olduğu xalqın deyil, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin mənafeyini nəzərə alması insanın mənəvi tərəqqisi prosesində yeni keyfiyyətli pillədir. Elmi-texniki inkişaf, sivilizasiya insanın təbiətlə qarşılıqlı münasibətdə maddi fəaliyyət imkanlarını, "fiziki" gücünü artırdığı kimi, düzgün kurs götürdükdə, humanist əhvali-ruhiyyə ilə tərbiyə olunduqda insanın mənəvi gücünü də artırır və ümumi ahəng, harmoniya yenə də təmin edilmiş olur.

Sivilizasiyada xərcəng: terror və onun ideoloji resursları

Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı terror Dünya Birliyinə, demokratiyaya qarşı terrordur. Bu terror demokratiyaya və sivilizasiyalı inkişaf yolu tutmuş hər bir ölkəyə qarşı yönəlmişdir.

Heydər Əliyev

Cəmiyyətin ümumi yaradıcılıq potensialı heç də sonsuz və tükənməz deyil. Ümumbəşəri intellektual potensialın cəmiyyətin təşkilatlanmasına və təbiətin məqsədyönlü surətdə dəyişdirilməsinə, təbii enerjinin insan maraqlarına yönəldilməsinə sərf olunması da itkisiz həyata keçirilə bilmir. İdeyadan praktik təcəssümə gedən yolda səmərəsiz məsrəflər də olur. Təbiətdə enerji itkisinin qarşısını almaq mümkün olmadığı kimi, intellektual enerjiddə də itkilər labüddür. Lakin bu itkilər hara sərf olunur? Və burada faydalı iş əmsalını artırmaq nəyin sayəsində mümkündür? Təbiətşünaslar neçə əsrdir ki, bu problem üzərində çalışır və xeyli uğur əldə edə biliblər. Lakin cəmiyyət

yətdə bu problem, demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Öz kökü olmayan və şitilin gövdəsindən çıxan bic zolaqlar vaxtında qırılıb atılır ki, enerji əsas gövdəyə getsin və bar almaq mümkün olsun. Əks təqdirdə enerji çoxlu sayda zolaqlara paylanmaqla heç bir istiqamətdə bar vermək üçün yetərli olmur. Cəmiyyətin inkişafında da ideyadan praktik məqsədə gedən yolda, bütün döngələrə dönməklə əsas məqsədə gedib çıxmaq olmaz. İctimai inkişafın ana xətti bütövlükdə bəşəriyyətin təbiəti daha çox dərəcədə özünə tabe etməsi, təbii enerji ilə daha çox dərəcədə silahlanaraq güclənməsi ilə bağlıdır. Lakin bu proses həm də cəmiyyətin təşkilatlanması və vahid məqsəd ətrafında birləşməsinə tələb edir. Bütün bəşəriyyətin vahid bir ideya ətrafında birləşməsi və ayrı-ayrı insanların söylərinin vahid davamlı inkişaf prosesində birləşdirilməsi hələ ki, mümkün olmamışdır. İnsanların ümumbəşəri təhlükələrin aradan qaldırılması, qlobal problemlərin həlli uğrunda vahid cəbhədə fəaliyyət göstərməsi ancaq son dövrlərdə aktualıq kəsb etmiş, lakin buna nail olmaq hələ mümkün olmamışdır.

Ümumiyyətlə, bəşər tarixində müxtəlif xalqların və insan nəsillərinin vahid bir inkişaf prosesində təmsil olunması və bu birgə səy nəticəsində əldə olunan dəyərlər sivilizasiyalar adlanır. Bu böyük sivilizasiyalardan kənarda məhdud sayda insanların nisbətən kiçik dövr ərzində birgə fəaliyyətinin

nəticələri də, şübhəsiz ki, nəzərə alınmalıdır. Belə lokal dayanıqlı inkişafılar daha böyük miqyaslı proseslərlə, bəşəriyyətin ali məqsədlərini ifadə edən böyük ictimai fəaliyyətlərlə – sivilizasiyalarla üst-üstə düşmədikdə bəzən ona əngəl törədir və hətta antisivilizasion proseslərə çevrilir...

Deyirlər ki, başqa planetlərdən gəlmiş və bizdən daha şüurlu varlıqlar Yer əhalisinin fəaliyyətinə nəzarət edir və kritik məqamlarda bu proseslərə müdaxilə edərək onu yoldan çıxmaqdan qoruyurlar. Bu fərziyyənin düz olub-olmadığını deyə bilmərik. Lakin Yer planetinin özündə bütövlükdə bəşəriyyəti və onun ali məqsədini təmsil etməkdə daha çox imkanları və haqqı olan ictimai-siyasi birliklər, dövlətlər var. Sivilizasiyanın önündə gedən və bələdçilik məsuliyyətini üzərinə götürən belə dövlətlər təkcə öz xalqlarını deyil, bütövlükdə Yer sakinlərinin, bəşəriyyətin taleyi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Lakin heç də bütün xalqlar və bütün ölkələr bəşəriyyət qarşısında duran global problemlərə xidmət etmək, ictimai inkişafı daha dayanıqlı etmək və təbiətlə üz-üzə dayanan insanın öz gələcəyini daha böyük şansla müəyyən etmək istiqamətindəki səylərə və proseslərə qatılırlar. Buna onların elmi-texniki inkişaf səviyyəsini, intellektual potensialını, yoxsa optimal ictimai təşkilatlanma səviyyəsini imkan vermir – bu ayrıca bir məsələdir. Reallıq isə bundan ibarətdir ki, bu gün Yer planetində ən qüdrətli ölkə sayılan Amerika Birləşmiş

Ştatları başqa ölkələrə təkcə elmi-texniki və iqtisadi potensialını artırmaqda və ümumi sivilizasion proseslərə qatılmaqda deyil, həm də ictimai təşkilatlanmanın daha mütərəqqi üsullarına, demokratik inkişaf formasına yiyələnməkdə köməklik göstərməyə çalışır. Superdövlətin bu söyləri bəzən dünya imperializmi, militarizm və birqütblü qloballaşma aspektindən izah edilir. Halbuki, bu köməklik öz iradəsini başqasına qəbul etdirmək yox, başqasının da ümumiictimai proseslərdə iştirak edə bilmək üçün düzgün istiqamətə yönəldilməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Lakin dayanıqlı inkişaf prosesinə, sivilizasiyaya, qlobal problemlərin həllinə yönəldilmiş ümumiictimai söylərlə yanaşı, əldə olunmuş elmi-texniki nailiyyətlərdən digər məqsədlər üçün istifadə edənlər də vardır. Böyük elmi-texniki nailiyyətləri və onların törəməsi olan müasir tipli siahları antisivilizasion qüvvələrdən qoruyub saxlamaq heç də asan iş deyil. Ümumi gövdədə bitən bir zolaqlar kökdən gələn qidanı bəzən daha çox sovurub alır. Sivilizasiyadan bəhrələnən, lakin ona qarşı yönələn qüvvələr şitillərdəki bir zolaqlar kimi vaxtında qırılıb atılmalıdır. Biz bu prosesi hətta xərcəng xəstəliyi ilə müqayisə edə bilərik. Beynəlxalq terror orqanizmin enerjisini mənimsəyən, lakin onun əsas funksiyalarına xidmət etməyən, nəticə etibarilə orqanizmi zəiflədən və məhvə sürükləyən xərcəngi də xatırladır.

11 sentyabr terroru məhz sivilisasiyanın ən

yüksək nailiyyətlərinə əsaslanması ilə, yüksək elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə ilə səciyyələnirdi. Və buna görə də sivilizasiyanın özündə xərçəng kimi qiymətləndirilə bilər. Bizcə bu ictimai xərçəng daha qorxulu bir xəstəlikdir. Və təbiblər hələ xərçəngin dərmanını tapana qədər bu ictimai xərçəngin davadərmanı tapılmalı, onun qarşısı ümumbəşəri səylərlə alınmalıdır.

İctimai inkişafın öz dialektikasından çıxan və yeni total silahlanmanın mutasiyası olan bu sosial bəlanın səbəblərini hansı isə dini əqidələrdə axtaranlar, heç şübhəsiz, ünvanı səhv salırlar. Sivilizasiyada xəstəlik olan bu hadisə bütün sivilizasiyanı, bütün bəşəriyyətin birgə səyləri ilə aradan qaldırılmalıdır. Həm də zəruri cərrahiyyə əməliyyatları ilə yanaşı və ondan daha çox dərəcədə terapeutik müalicə üsulu ilə. Mən hələ 11 sentyabrın ilk təəssüratı ilə 11 oktyabrda yazdığım məqalədə bu hadisənin miqyasının Bin-Ladenlə məhdudlaşdırılmasının əleyhinə çıxış etmişdim.⁶⁰ Bu müdhiş hadisənin, bütövlükdə beynəlxalq terrorun həqiqi böyük miqyasını dərk etmədən, onun səbəblərini ictimai inkişafın öz daxilində arayıb tapmadan və aradan qaldırmadan, lokal cərrahiyyə əməliyyatları məqsədə nail olmaq üçün əsla kifayət deyil. Və hətta bu əməliyyatlara uyaraq əsl səbəblərin arxa plana keçməsi, bəşəriy-

⁶⁰ S.Xəlilov. Terror haqqında düşüncələr // "Azərbaycan" qəzeti, 12 oktyabr, 2001-ci il.

yətin özünüdərk prosesinin və beynəlxalq miqyasda ictimai təşkilatlanmadakı nöqsanların araşdırılması zərurətinin yaddan çıxarılması qorxulu bir haldır.

Bizcə fəlsəfəyə qayıtmağın əsl vaxtıdır. Bəşəriyyət özünü dərk etmədən hansı proseslərin sivilizasion, hansıların isə antisivilizasion olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olacaqdır.

Yeni dövrün fəlsəfəsi bütün xalqların birgə səyi ilə yaradılmalı və qloballaşma şəraitində ümumbəşəri idealları əks etdirən bu fəlsəfəyə uyğun olaraq siyasi və hüquqi üstqurum daha da təkmilləşdirilməlidir.

XXI əsr bir sıra yeni əlamətlərlə səciyyələnir. Bir çox anlayışlar öz ənənəvi məzmunundan kənara çıxaraq yeni məna kəsb edir.

Sülhün də, müharibənin də yeni formaları, əslində əvvəlkindən köklü surətdə fərqli, mahiyyətə yeni hadisələr ortaya çıxır.

Total müharibədən fərqli olaraq, indi dövlətə qarşı münasibətlə xalqa, əhaliyə qarşı münasibət arasında fərq qoyulur. Dövlət qurumlarına, hərbi obyektlərə bomba zərbələri endirilir, dinc əhaliyə isə maddi yardım, qida paketləri atılır. Bu, bir növ əksliklərin yeni məzmunlu vəhdətidir. Dövlətçilik şüuru ilə, hüquqi təfəkkürlə, beynəlxalq normalarla bahəm humanitar təfəkkürün, insan hüquqlarının qoşa mövcudluğu faktıdır.

Lakin XXI əsr üçün bu da azdır. Bizcə, yeni əsr ümumiyyətlə müharibəyə, ümumiyyətlə terrora, ümu-

miyyətlə silaha qarşı yönəldilmiş yeni ideologiyanın təntənəsi əsri olmalıdır.

XXI əsrin əvvəllərində geniş vüsət tapmış qloballaşma şəraitində bəşəriyyətin tərəqqisinə xidmət edən hadisələrlə yanaşı, ümumi məqsəddən, böyük amaldan kənara çıxan arzuolunmaz hadisələr də baş verir ki, bunların vahid kontekstdə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunlardan biri də terrordur.

11 sentyabr 2001-ci il. Bəşər tarixinə qara hərflərlə yazılan, lakin sadəcə bir faciə kimi yox, həm də beynəlxalq miqyaslı ictimai təbəddülət kimi təzahür edən yeni keyfiyyətli bir hadisə... Ağrılı-acılı, həm də düşündürən bir hadisə. Bəşəriyyətin özünüdərək yolunda, zamanın ahəngdar axınında bir böhran, bir kəsilmə məqamı.

Çox az-az hallarda, nadir hadisələrin təsiri ilə tarix ənənəvi inkişaf yolundan çıxaraq yeni səmtdə cərəyan edir. 11 sentyabr da belə məqamlardan biri oldu. İstənilən halda bu hadisə ümumbəşəri inkişaf prosesindən, ictimai tərəqqinin normal gedişatından kənaraçıxma idi, zamanın məntiqinə sığmırdı...

Bu terror aktı nəinki təkcə ABŞ, həm də bütövlükdə bəşəriyyətə böyük zərbə oldu. Bəşəriyyət sarsıldı. Şüurlar donub qaldı. Baş verən hadisə insanların nəinki normal düşüncəsinə, heç fantaziyasına da sığmadı. Bəşəriyyət bu hadisəni həzm edə bilmədi. Nə emosional müstəvidə, nə də təfəkkür müstəvisində. Hətta ən kənar qütbləri də bir araya gətirən,

əkslikləri vəhdətdə götürən Hegelin dialektik məntiqi də bu hadisəni qavramaqda aciz idi. Ona görə də ümumbəşəri idrak yol ayrıcında dayanıb baş verənlər üçün yeni qəlib, yeni şablon, yeni paradiqma axtarır. Ancaq hələ ki, belə bir paradiqma tapılmayıb. Düzdür, hadisələr davam edir. Lakin hadisələr, təəssüf ki, yenə də köhnə təfəkkür standartları və ənənəvi ideoloji yönüm istiqamətində davam edir.

Bəsit düşüncə, kütləvi şüur problemin güc mövqeyindən, getdikcə daha müasir silahların işə düşməsi hesabına həll oluna biləcəyinə inansa da, analitik təhlil bunu şübhə altına alır, yeni baxışın və yeni həll üsullarının labüd olduğunu göstərir.

Amerika və bütün dünya seçim qarşısında qaldı. Ya ictimai rəyə və kütləvi şüura uyğun olaraq emosiya səviyyəsində qərarlar qəbul etmək, «qisas» mövqeyindən çıxış etmək, ya da dünyada terrora rəvac verən əsl səbəbləri aşkar etmək, onun ideoloji, siyasi və iqtisadi köklərini üzə çıxarmaqla daha geniş miqyaslı fəaliyyət strategiyası seçmək.

Hadisələr göstərir ki, ABŞ bu yollardan hər ikisini seçmişdir. Həm yaxın müddətli proqramın icrası olaraq terrorçu qruplaşmaların və təşkilatların güc tətbiqi ilə ləğvinə nail olmaq təşəbbüsü göstərilir, həm də uzun müddətli proqram olaraq terrorun bir spesifik ictimai hadisə kimi ideoloji, hərbi sursat və maliyyə qaynaqlarını müəyyənləşdirmək istiqamətində axtarışlar aparılır. Lakin birincidə ifrata varmaq

ikincinin uğurla həyata keçirilməsinə mane ola bilər.

ABŞ alimi Angelo Korlet yazır: «Bir sıra ölkələrin siyasətçiləri öz ölkələrinə və müttəfiqlərinə qarşı olan siyasi zorakılıqları terrorizm kimi pislədikləri halda, öz dövlətlərinin həqiqi terroru himayə etdiklərini qəbul etməyi bacarmırlar»⁶¹. Başqa sözlə, terrora münasibətdə ikili standartların aradan götürülməsi zərurəti Amerikanın özündə də elmi ictimaiyyət tərəfindən mühüm şərt kimi irəli sürülür.

Güc tətbiq edilməsi səbəbi yox, ancaq müəyyən nəticələri aradan qaldıra bilər. Əsas məsələ isə əvvəllər ideoloji müstəvidə buraxılmış səhvlərin aradan qaldırılması olmalıdır. Bu səhvlərdən biri dini qarşıdurmalara şərait yaradılması, KİV-də buna geniş yer verilməsi, bu və ya digər ölkədən çıxmış ekstremist qruplaşmaların fəaliyyətinin onların mənsub olduğu dinlə əlaqələndirilməsidir. «İslam fundamentalizmi» ideyasının həddindən artıq qabardılması və bəzi terrorçu dəstələrin qəsdən dini ehkamlara istinad etmək cəhdlərini təkzib etmək əvəzinə, bunu qeyd-şərtsiz qəbul etməkdir. Nəticədə ictimai şüurda hansısa terrorçu təşkilatların fəaliyyətini dinlə əlaqələndirmək meylləri formalaşır ki, bu da qətiyyətli yolverilməzdir. Çünki bütün dinlər kimi, islam da hər cür zorakılığın, günahsız qurbanların, insan həyatına

⁶¹ C.Angelo Corlett. Terrorism. A Philosophical Analysis. Kluwer Academic Publishers. 2003. p. 48.

qəsd etməyin qəti əleyhinədir. Bu məsələdə islamın təməl prinsiplərindən terrora qarşı mübarizə üçün istifadə etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Təsadüfi deyildir ki, 11 sentyabr terroru dünya ictimaiyyətinə ayrı-ayrı adamların, yüzlərlə-minlərlə insanın şəxsi faciəsi şəklində təqdim edilmədi. Əgər biz televiziya kanallarının terrorla bağlı göstərdiyi süljetlərə diqqət yetirsək, görərdik ki, şəxsi faciələr-dən, insanların müsibətindən, göz yaşından, hönkürtü-dən söhbət getmir. Biz ekranlarda qan görmədik, me-yitlər, cənazələr, kəsilmiş, parçalanmış bədən üzvləri görmədik. Biz həlak olanların yaxın qohum-qardaşının ah-şüvənini görmədik.

Bütün televiziya kanalları eyni bir süljeti gös-tərdi. Biz ekranlarda bir növ hərbi güc-qüdrətin sim-volu olan Pentaqonun və sivilizasiyanın simvolu olan «qoşa göydələnlər»in necə zərbələrə məruz qaldığını və necə çökdüyünü gördük. Bu, əlbəttə, təsadüfi de-yildi. Bunun özündə bir rəmz vardır. Faciənin miq-yası və əsl obyektı bu halda daha aydın görünür.

Əlbəttə, jurnalistlər yüzlərcə ürək ağrıdan fərdi faciə səhnələri göstərə bilərdilər. Lakin onlar bunu etmədilər. Təkcə ona görə yox ki, öz dövlətlərinin qü-rurunu qorumağa çalışdılar (Əgər belədirsə, bizim jurnalistlər dövlətçilik hisslərini, milli qürur hissini də amerikanlardan öyrənsələr yaxşıdır). Həm də ona görə ki, bu, baş vermiş hadisənin mahiyyətini açmaz-dı. Terrorun məhz bütövlükdə sivilizasiyaya qarşı

çevrildiyini göstərilən süjetdən daha yaxşı təqdim etmək mümkün deyildi. Zira «göydələnlər» həqiqətən sivilizasiyanın, insan qüdrətinin, elmi-texniki tərəqqinin təcəssümü idi.

Paradoksal hal odur ki, ümumbəşəri tərəqqiyə, sivilizasiyaya qarşı yönəldilmiş terror aktı özü bu sivilizasiyanın məhsuludur. Elmi-texniki inkişaf, ən müasir silah növlərinin kəşfi özündə potensial olaraq mənfi faktorları da saxlayır. Təsadüfi deyildi ki, atom fizikasının yaradıcıları A.Eynşteyn, N.Bor, Oppenqeymer, Frederik C.Küri və başqaları atom silahının işlədilməsi əleyhinə, silah istehsalı əleyhinə ən kəskin çıxış edən adamlar idi. Bəli, elmi-texniki tərəqqi sülhə xidmət etdiyi kimi, müharibəyə də xidmət edə bilər.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bəşəriyyətin bütün mütərəqqi qüvvələri yaranmış yeni təhlükələri görərək ona qarşı mübarizə aparmağın yeni formalarını axtardılar. Bununla bağlı beynəlxalq hüquq normaları yaradıldı. Və dünyanın bütün ölkələrinin bu normalara riayət etməsi uğrunda mübarizə başlandı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. beynəlxalq qurumlar yaradıldı. Bir sözlə, yeni dünya müharibəsinə qarşı bütün qüvvələr səfərbər edildi.

Lakin bəşəriyyət müharibəyə qarşı mübarizə formaları axtardığı bir vaxtda yeni bir təhlükə mənbəyi ortaya çıxdı. İndi müasir silahların təkçə

dövlətlər tərəfindən deyil, həm də ayrı-ayrı şəxslər və qruplaşmalar tərəfindən ələ keçirilərək istifadə olunması ən böyük təhlükəyə çevrilmişdir. Bu – ən müasir texnika ilə təchiz olunmuş beynəlxalq terrorudur. Dövlətlərə nəzarət etmək, sivil qaydalarla beynəlxalq münasibətlər sistemini təkmilləşdirmək terrora qarşı mübarizə aparmaqdan, görünür, daha asan imiş. Onun ən spesifik və ən mənfi cəhəti bəşəriyyətin neçə əsrlər ərzində əldə etmiş olduğu sivil normalara, beynəlxalq hüququn tələblərinə, mənəvi və dini prinsiplərə məhəl qoymamasıdır. Lakin bununla yanaşı, terrora münasibətdə də ikili standartdan çıxış etmək, onu bu və ya digər dini təlimlərlə əlaqələndirmək yolverilməz haldır.

Əsl günahkar silahdır, silah alveri ilə varlanmaq cəhdləridir. Əsl günahkar sivilisasiyanın öz daxilindəki naqis məqamlardır; onu kamilləşdirmək lazımdır.

Bəli, bu gün terrorizmin arxasında dayanan həqiqi böyük qüvvə varsa, o da silah alveri ilə məşğul olan mafiyalardır. Böyük dövlətlərin öz silah artıqlarını geri qalmış dövlətlərə və ilk növbədə müsəlman ölkələrinə satmaq siyasəti də terrorizm üçün bu ölkələrdə zəmin hazırlayır. Sonra isə diqqəti əsl səbəbdən yayındırmaq üçün «islam faktoru» ideyası ortaya atılır. Və bu istiqamətdə məqsədyönlü iş gedir. Bu yönümdə yaranmış konsepsiyaları real həyati faktlarla təsdiq etmək üçün qəsdən münbit şərait yaranması da

istisna olunmur. Silah istehsal edən böyük dövlətlər daxilindəki müəyyən qüvvələr dövlətin ideoloji kursuna da təsir göstərməyə çalışırlar. Görünür, sivilizasiya anlayışının xristian və islam sivilizasiyalarına ayrılması və bunların labüd surətdə toqquşması ideyası da təsadüfən yaranmamışdır.

Bizcə, keçən əsrdə formalaşdırılmış olan belə tendensiyalı konsepsiyalara, artıq xeyli dərəcədə kök atmış qüsurlu ideoloji əsaslara yenidən baxmaq, dünya miqyasında və ayrı-ayrı regionlarda güclə hikmət, hərbi və mənəvi-intellektual inkişaf səviyyələri arasında balansın pozulması təhlükəsini nəzərə almaq lazımdır.

Bəşəriyyətin nicatı qəzəbdə, gücdə, silahda deyil. Bəşəriyyətin nicatı cəzada deyil. Hətta cinayətə qarşı yönəlsə belə! Axı, xristianlığın bu hikmətini Qərb dünyası çoxdan mənimsəmiş olmalıdır.

Dünyanı nifrət yox, bəət xməhəilas edəcəkdir.

Əlbəttə, «yüksək materiya»dan çıxış etsək, «qanı qanla yumazlar», «bir zorakılıq başqa zorakılıqla aradan qaldırıla bilməz» fəlsəfəsini ön plana çəksək, ABŞ-ın Əfqanıstandakı qisas aksiyasını qınamaq da olardı. Xüsusən belə geniş miqyasda həyata keçirilən aksiyanı.

Qisas aktının daha konkret ünvana yönəldilməsi, məhz Bin Laden və onun terrorçu qrupunun, digər terrorçu təşkilatların cəzalandırılması mövqeyi, əlbəttə, daha düzgün görünür. Lakin Bin Ladeni də-

təkləyənlər vaxtında düzgün nəticə çıxara bilmədilər-sə və rəşional mövqe nümayiş etdirə bilmədilər-sə – burada məsuliyyət təkcə ABŞ-ın yox, həm də və daha çox dərəcədə Taliban liderlərinin üzərinə düşür.

Bəs onların belə qeyri-rasional mövqe tutması, öz milli maraqlarına biganəlik göstərməsi nə ilə bağlı idi?

Bu qədər böyük itkilər vermiş, bu qədər böyük təxribata məruz qalmış Amerika dövlətindən daha çox təmkin və alicənablıq gözləməkdənsə, vaxtında situasiyanı düzgün qiymətləndirərək bir nəfər terrorçunu təhvil vermək daha düzgün olmazdı? Belə tərsliyin, belə açıq-aşkar özünəqəsdin səbəbini nədə axtarmaq lazımdır? Şərq düşüncəsindəmi? «Qeyrət», «kişilik» haqqındakı təsəvvürlərdəmi? «Qonağı satmamaq», «dostluqda axıra qədər sədiq olmaq», «sənə sığınanı başqasına təslim etməmək» kimi fərdi əxlaqi mülahizələrlə düşünən adamlar dövlətə başçılıq etməyə nə dərəcədə layiqdirlər? Axı, fərdi əxlaq dövlətçilik təfəkkürü ilə, fərdi münasibətlər dövlət siyasəti ilə qarışıq salınmamalıdır. Dövlət başçısı öz xalqının və dövlətinin taleyini bir terrorçunun mənafeyinə necə qurban verə bilər?

İstər-istəməz sual ortaya çıxır: əgər yüksək əxlaqi keyfiyyətlərdən söhbət gedirsə, həqiqi dostluqdan və «qəhrəmanlıqdan» söhbət gedirsə Bin Ladenin özü talibanların xətrinə, əfqan xalqının xətrinə niyə özünü təslim etmədi? Niyə «qəhrəmanlıq» gös-

tərmədi? Başqalarının şəhidliyi ilə terror törədən adamın öz şəhidliyinə mənəvi gücü çatmadısa, əfqan liderləri nəyə görə xalqın, dövlətin taleyi ilə risqə gedib Bin Ladeni qorumaq mövqeyini seçdilər? Eyni sualları Səddam Hüseyn haqqında da vermək olar. O, öz xalqını, vətəninə azca da olsa sevirdisə, bu xalq naminə niyə özünü vaxtında qurban vermədi.

Axı, Şərqdə, Şərq təfəkküründə «şəxsi qəhrəmanlıq», «qeyrət», «kişilik» təsəvvürləri üstün yer tutur və bunun naminə ölümə getmək şərəf hesab olunur.

Lakin məsələyə rəşional idrak mövqeyindən yanaşılsa, başqa suallar ortaya çıxır.

Birini qorumaq naminə başqalarını, yüzlərlə, minlərlə günahsız adamı ölümə vermək və ya həyatını təhlükə altına almaq nə dərəcədə məqbul addımdır və «şərəf», «qeyrət» anlayışlarına nə dərəcədə uyğun gəlir? Elə islam dininin prinsiplərinə, şəriətə nə dərəcədə uyğun gəlir?

XXI əsr üçün nə qədər təəccüblü görünsə də, Qərb təfəkkürü üçün nə qədər ağlasığmaz olsa da, məhz dövlətçilik şüurunun çatışmaması, məhz sosial-siyasi idrakın yoxluğu bəzi Şərq ölkələrində bu cür addımlar atılmasına gətirir. Məgər Səddam Hüseynə və onun rejiminə münasibət də İraq xalqına fəlakətlər gətirmədimi?

Bəzi məsuliyyətsiz liderlərin iddialı çıxışlarının xalq üçün necə faciəli nəticələrə gətirməsindən

danışarkən yadıma 1990-cı ilin yanvar ayı düşdü. 20 Yanvar qırğını ərəfəsində Azərbaycanda da bəzi məsuliyyətsiz «liderlər», o vaxt Xalq Cəbhəsinin radikal qanadını təmsil edən adamlar əliyalın əhalini tankların qabağına verməyi bir qəhrəmanlıq hesab edirdilər. Əlbəttə, özləri tankın qabağına getmədilər. Lakin əvvəlcə «bizdə silah var», «bu hakimiyyəti silahlı yolla, güclə devirəcəyik», «hamıya silah paylanacaq», «xarici dövlətlərdən hərbi dəstək gələcək» və s. bu kimi həqiqətdən uzaq və məsuliyyətsiz bəyanatlarla Moskvanı təcavüzə təhrik edən, daha doğrusu, onun əlinə bəhanə verənlər törədilən qırğının «əsaslandırılması» işində Kremlin dəyirmanına su tökmüş oldular.

Belə adamların təsəvvüründə başqalarının həyatı, əhalinin təhlükəsizliyi heç bir qiymət daşımır. Bu gün Qərb sivilizasiyasının, Qərb dövlətçilik təfəkkürünün, demokratiyanın, «insan hüquqlarının qorunması» ideyalarının ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də hər bir insanın həyatına hörmət və məsuliyyətlə yanaşmaqdır. «Ölüm hökmü» ilə əlaqədar düşüncələrin əsasında da məhz belə humanist bir mövqe durur: «Başqasının həyatına, yaşamaq hüququna qarşı hökm çıxarmaq olmaz». Əlbəttə, günahı təsdiq olunan bir adam haqqında belə mövqe mübahisəlidir. Minlərlə adamın ölümünə səbəb olmuş Abdullah Öcalan və Hüsəmə Bin Ladenin həyatı uğrunda mübarizə özü absurddur. Zira terrorçuların əfvi neçə-neçə günahsız

insanların qətlinə potensial imkan yaratmaqdır və ya artıq qətlə yetirilmişlərin ruhuna hörmətsizlikdir.

Lakin belə adamları qorumaq naminə dəridən-qabıqdan çıxanlar və onların «həyatı naminə» minlərlə insanın həyatı, hətta bütövlükdə öz xalqlarının, dövlətlərinin taleyi ilə risq edənlər hansı məntiqə əsaslanırlar?

Biz Bin Ladenə münasibətdə Taliban liderlərinin öz xalqlarının mənafeyini bəsit kişilik təsəvvürlərinə qurban verdiklərini qətiyyətlə pisləsək də, hər halda onların məntiqini anladıq.

Bəs Öcalanı uzun müddət gizlədən, mühafizə edən, tutulduqdan sonra da hər vasitə ilə müdafiə etməyə çalışan Avropadakı müəyyən dairələrin məntiqini necə başa düşək?

Burada artıq rəşional düşüncənin məhdudluğundan, emosiyaya qapılmaqdan, dövlətçilik təfəkkürünün çatışmazlığından danışmaq mümkün deyil. Çünki Qərb rəşional düşüncənin bolluğu ilə səciyyələnilir.

İkili standart göz qabağındadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ikili mövqeyə kəskin münasibət bildirərək demişdir: «Haqq anı gəlib çatmışdır. Bəzi ölkələr üçün eyni zamanda ikili mövqe tutub həm terrorizm qurbanları, həm də terrorun təşkilatçıları ilə yaxşı əlaqələri qorumağa çalışmaq və bunu tarazlı siyasət adlandırmaq imkanı yoxdur. Bu halda belə siyasət tarazlı adlandırılıla bilməz, belə siyasət kəskin tənqiddə layiq siyasətdir.

Terrorizmi birbaşa və ya dolayısı ilə dəstəkləyən hər bir ölkə və ya təşkilat beynəlxalq birlik tərəfindən məsuliyyətə cəlb olunmalıdır».⁶²

Taliban hakimiyyətinin rəşional dövlətçilik tərəküründən məhrum olmasını islam faktoru ilə əlaqələndirmək haqsızlıq olardı. Bu hadisə ilə bağı Azərbaycan, Türkiyə, Pakistan, Özbəkistan və sair müsəlman dövlətlərinin tutduqları rəşional mövqe bir daha göstərdi ki, terrora münasibətin dinlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə, terrordan ən çox ziyan çəkənlər də məhz müsəlman ölkələridir. Burada ilk növbədə Azərbaycanın və Türkiyənin neçə illər ərzində mütəşəkkil terrora məruz qaldığını yada salmaq lazımdır. Təəssüf ki, bu məsələdə nə ABŞ nə də Avropa ölkələri Azərbaycan və Türkiyəni kifayət dərəcədə dəstəkləmədilər. Təəssüf ki, Türkiyə və Azərbaycana qarşı açıq terror əməliyyatları aparan bir sıra terror təşkilatları Ermənistan dövləti tərəfindən açıq-aşkar dəstəkləndiyi halda ABŞ Konqressinin Ermənistanə maliyyə yardımı etməsi, Azərbaycanın isə yardımdan məhrum edilməsi bu gün də davam etməkdədir. Digər tərəfdən, ərazimizi işğal etməklə kifayətlənməyən ermənilərin «Sadval» terrorçu təşkilatının əli ilə Bakıda dalbadal terror aktları törətməsi də, təəssüf ki, böyük dövlətlərin diqqətindən kənarda qalırdı. Heydər Əliyevin dediyi kimi, «kiçik

⁶² *İlham Əliyev*. AŞPA-da çıxış. Strasburq, 25 sentyabr, 2001-ci il // Sivilizasiya və terror. Bakı, 2002, səh. 17.

bir regionda terrorçuların bu cəhdləri dünya ictimaiyyətini çox da narahat etmirdi. Lakin terrorizmin getdikcə daha çox cəzasız qaldığı və beynəlxalq terrorizmin Nyu-Yorkda və Vaşinqtonda Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı bəşər tarixində görünməmiş terror əməlləri törətmək səviyyəsinə gəlib-çıxdığı bir vaxtda, biz hamımız bütün dünya birliyi üçün və təbii olaraq, hər bir ölkə, hər bir insan üçün necə bir təhlükənin yaxınlaşdığını bilməliyik». Bəli, terrorun kiçiyi-böyüyü yoxdur. Ona görə də, hər bir terror təzahürünə qarşı dünya ictimaiyyəti birgə mübarizə aparmalıdır. «ASALA» kimi beynəlxalq terror təşkilatlarının bu gün də nəzarətdən kənarda qalması və ermənilərə «xüsusi münasibət» göstərilməsi təəccüb doğurmaya bilmir.

Terrora qarşı ikili standartlarla aparılan mübarizənin böyük səmərəsi ola bilməz. Böyük terrorun baş verməməsi üçün vaxtında «kiçik» terrorların qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır.

Əlbəttə, dünyaya meydan oxuyan, sivilizasiyanın nailiyyətləri ilə oyun oynayan terrorçular və terror təşkilatları ən ağır cəzaya layiqdirlər. Hələ kökləri tapana qədər artıq cücərmiş, qol-budaq atmış, geniş miqyaslı sosial hadisəyə çevrilmiş terrorun daha böyük güc tətbiqi ilə məhv edilməsi zəruri addımdır. Ancaq xəstəliyin ən kəskin təzahürü zamanı, əlbəttə, cərrahiyyə əməliyyatı qaçılmaz olur. Lakin terrorun kökünü kəsmək üçün cərrahi üsul kifayət deyil. Onu

müalicə yolu ilə həmişəlik aradan götürmək lazımdır. Başqa sözlə desək, Amerikada törədilmiş terror aktına cavab olaraq və qəzəblənmiş əhəlinin istəyini yerinə yetirmək üçün operativ tədbirlər həqiqətən görülməli idi. Lakin, həqiqi dövlətçilik məfkurəsi daha dərin təhqiqatlar aparılmasını və terrora rəvac verən real ictimai proseslərin və ideoloji kursların aşkar edilməsi və aradan qaldırılmasını tələb edir.

Sivilizasiya və sülh mədəniyyəti

*İyirminci yüzilliyin sonunda
Avropa qarşısında həqiqi sülh və
sabitlik yolu açılmışdır.*

Heydər Əliyev

Üçüncü minilliyin başlanğıcında, beynəlxalq iqtisadi integrasiya və qloballaşma şəraitində, iki dünya sisteminin qarşıdurmasından qüvvələr nisbətinin yenidən bölüşdürülməsinə keçid şəraitində kiçik bir ölkənin yüksək müstəqillik dərəcəsini qoruyub saxlaması olduqca çətinidir. Məhz bu kritik zamanda keçidlər və təbəddülatlar dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün bu, ikiqat çətinidir. Lakin təcrübə göstərir ki, düzgün siyasət yürüdüldükdə bu çətin vəzifənin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Azərbaycan rəhbəri 90-cı illərin əvvəllərində yaranmış beynəlxalq maraqlar və beynəlxalq-ictimai rəy mənzərəsini dəyişdirmədən Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həllinin mümkün olmadığını vaxtında görərək, bu mənzərənin dəyişdirilməsi istiqamətində

məqsədyönlü və gərgin fəaliyyətə başladı. Kiçik, regional problemlərə böyük coğrafi-siyasi xəritələr kontekstində baxa bilməyənlər bu gün də *Heydər Əliyev siyasətini* anlaya bilmirlər...

“İpək yolu”nun bərpaı, Bakı-Ceyhan neft kəməri layihəsi, GUÖAM-ın yaradılması, Qafqazda Təhlükəsizlik Paktı ideyası və s. Heydər Əliyevin coğrafi-iqtisadi siyasətin prioritetliyini nəzərə almaqla dünyanın coğrafi-siyasi mənzərəsini dəyişdirmək, regionun maraqlarını və regionda Azərbaycanın maraqlarını beynəlxalq siyasətin mərkəzinə çəkmək istiqamətində atdığı mühüm addımlar idi.

Bəli, *Heydər Əliyevin siyasəti sülh siyasəti idi*. Bu gün Prezident İlham Əliyev də bu siyasəti davam etdirir. Lakin hər şey “sülh” anlayışını necə başa düşməkdən asılıdır. Sülh siyasəti heç də mübarizənin dayandırılması kimi başa düşülməməlidir, əksinə, qarşıdurmanın bəsit, primitiv həll üsulu olan və əslində heç vaxt, heç bir məsələni tam həll edə bilməyən müharibə yolundan fərqli olaraq, sülh yolu çox çətin və mürəkkəb bir yoldur. Burada siyasi konsepsiyaların, ideologiyaların mübarizəsi gedir.

Müasir dövrdə müharibədə qalıblar olmur. Daha doğrusu, müharibə edən tərəflərdən hər hansı biri qalib olmur. Qələbə ancaq başqalarını müharibəyə təhrik edən qüvvələrin siyasi qələbəsi şəklində olur. Əgər biz ordunu möhkəmləndiririksə, bunu da ilk növbədə ədalətli sülhə nail olmaq üçün, sülh danışıq-

larında daha inamlı olmaq üçün edirik.

Təsadüfi deyildir ki, BMT XX əsrin son ilini “Sülh mədəniyyəti” ili elan etmişdi. Nədir “sülh mədəniyyəti”? Sülhü passiv mövqə kimi, milli maraqlar uğrunda mübarizədən əl çəkilməsi, təslimçilik əhvalı kimi başa düşənlər səhv edirlər. Daha doğrusu, belələri “sülh mədəniyyəti”ndən uzaq olanlardır. “Sülh mədəniyyəti” sülhün mürəkkəb daxili quruluşunu, dinamikasını, drammatizmini dərk etmək, incə yollarla, qansız-qadasız mübarizə üsullarına yiyələnməkdir. Coğrafi-iqtisadi siyasət də, coğrafi transsiyasət də, azad ticarət və iqtisadi məkan uğrunda mübarizə də “sülh mədəniyyəti”nin tərkib hissələridir.

Müharibə qılınc-qalxandan topa-tüfəngə, top-tüfəngdən raketə, bombaya doğru böyük bir təkamül yolu keçmiş, XX əsrin ortalarında öz inkişafının apogeyinə çatmışdır. Əsrin sonunda bəşəriyyət kütləvi qırğın, qlobal faciə qarşısında dayandığını dərk edərək mübarizənin yeni, daha çətin, daha kəskin, bəlkə hətta daha kütləvi, lakin bütövlükdə bəşəriyyətin taleyi üçün təhlükəsiz olan yollar arayır.

Müharibə də səfərbərlik tələb edir, sülh də. Lakin sülh daha geniş miqyasda, daha böyük qüvvələrin səfərbər olunmasını tələb edir.

Ancaq hərbi potensialın səfərbərliyi hətta müharibə üçün də kifayət deyil. Çünki millətin, xalqın gücü-qüdrəti olduqca müxtəlif sahələrə paylanmış olur ki, bunların da içərisində iqtisadi potensial, intel-

lektual potensial, mədəni-mənəvi potensial heç də hərbi potensialdan az əhəmiyyətli deyildir.

İlk növbədə məhz mənəvi-psixoloji enerjinin məqsədyönlü surətdə səfərbər olunması lazımdır. Söhbət insanların duyğularının, məqsədlərinin, bütün mümkün və ilk baxışda qeyri-mümkün nəzəri və əməli fəaliyyət imkanlarının səfərbər olunmasından gedir. Söhbət bütün sahələrdəki yaradıcı potensialın vahid istiqamətdə, vahid məqsəd ətrafında səfərbər olunmasından gedir. Ancaq bu halda iqtisadi gücün də intensiv surətdə artırılması, mütəşəkkillik dərəcəsinin yüksəldilməsi, intellektual potensialın siyasi və hüquqi müstəvilərdə nisbi çəkisinin məqsədyönlü surətdə artırılması və s. mümkündür. Ancaq bu halda informasiya mübarizəsində, təbliğat kampaniyasında əsrlər ərzində buraxılanları qısa müddət ərzində kompensasiya etmək mümkündür.

* * *

Müharibə və sülh probleminin konturları XX əsrin ortalarına qədər əsasən ağ və qara rəngdə görünürdü. Müharibə bir dövlətin hərbi güc tətbiqi ilə öz iradəsini başqa dövlətə qəbul etdirməsi və bir qayda olaraq ərəzi işğalı ilə bağlı idi. Sülh isə münasibətlərin müharibə vəziyyətinədək gərginləşdirilmədən qurulması idi. Yəni, iki dövlət arasındakı sülh heç bir ziddiyyətin olmaması halından başlayaraq zid-

diyyətlərin tarım çəkilməmiş vəziyyətinə qədər bütöv bir gərginlik spektrini əhatə edirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq hüquq normalarının siyasi münasibətlərə təsir etməsi, böyük dövlətlərin və dövlətlər birliyinin (məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT və s.) ölkələr arasındakı münasibəti nəzarətə götürməsi sülhün strukturunda da xeyli dəyişiklik yaratdı.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə sülh heç də tam qarşılıqlı anlaşma və maraqların uyğunluğu demək deyil. Ölkələr arasında hər hansı bir ziddiyyət nəticəsində hərbi təcavüzün qarşısı beynəlxalq qüvvələr tərəfindən alındığına görə, əvvəllər müharibəyə gətirən münasibətlər indi daxili gərginliyi artmış dinamik müvazinət halı ilə əvəz olunur. Bu halı “əsəbləri tarıma çəkilməmiş”, yüksək daxili gərginlikli sülh kimi qəbul etmək olar. Başqa baxımdan yanaşdıqda, bu, sülhdən daha çox konflikt vəziyyətidir; lakin hərbi müdaxilə və müharibə səviyyəsinə çatmamış bir konflikt.

Əslində müasir dövrdə maraq dairələri az-çox dərəcədə kəşşən dövlətlərin çoxu ya gərgin sülh, ya yumşaq konflikt vəziyyətindədir. Belə ki, ölkələr arasındakı münasibətlər heç də sadəcə olaraq maraqların qarşılıqlı surətdə ödənməsi, ikitərəfli qazanc şəklində qurulmur. İstər-istəməz maraqların kəşşməsi halları olur ki, bu da konflikt vəziyyətinin miqyaslarını genişləndirir.

Tarixi salnamələrlə tanış olarkən çox vaxt belə təsəvvür yaranır ki, bəşər tarixi elə müharibələr tarixi olub. Bəzi filosoflar müharibəni hətta cəmiyyət inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi izah edirlər. Tarixdə ən çox nəzərdən qaçırılan müharibəsiz periodlardır. Halbuki məhz bu dövrdə ölkələrin maddi sərvətləri və insani potensialı, insanların enerjisi və şüuru insan-təbiət münasibətlərinin, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilib, elm və təhsil inkişaf edib. Düzdür, elm və texnologiyanın inkişafı da çox vaxt müharibələrlə əlaqələndirilir. Guya yeni hərbi texnikanın yaranması və s. elmi-texniki tərəqqinin əsas şərtlərindən biridir. Lakin yeni hərbi texnika heç də yalnız bilavasitə müharibə şəraitində yaranmır. Əksinə, müharibə başlandıqdan sonra ancaq əvvəldən məlum olan texnologiyaların reallaşdırılması mümkündür. Yeni texnologiyaların, nou-xauların yaranması, xüsusən fundamental elmlərin inkişafı əsasən dinc dövrdə həyata keçir. Hərbi texnikaya sosial sifariş isə həmişə olur. Belə ki, müharibələrsiz dövrlərdə də ölkələrarası münasibətlərdə həmişə müəyyən bir gərginlik olub. Qeyri-bərabər inkişaf şəraitində iqtisadi potensiallar arasındakı nisbətə dəyişilməsinə uyğun olaraq siyasi nüfuz dairəsinin də yenidən müəyyənləşdirilməsi tələbi, milli və dini eqoizmdən irəli gələn dözümsüzlük faktoru və s. bu kimi səbəblər gərginliyi daha da artırır. Və bu gərginlik daim silahların təkmilləşdirilməsini tələb edir. Lakin

tarazlayıcı amil olaraq beynəlxalq sazişlər, beynəlxalq hüquq normaları, beynəlxalq təşkilatların qərarları və s. açıq müharibələrin qarşısını almağa yönəldilmişdir. Və nəticədə bir tərəfdən ölkələrarası münasibətlərdə gərginlik artır, digər tərəfdən də bu gərginliyin müharibə vaxtında aradan götürülməsinə yol verilmir.

Beləliklə, ölkələr arasındakı münasibətdə sülh vəziyyəti mütləq yox, nisbi anlayışdır. Müharibədən fərqli olan bütün vəziyyətləri “sülh” vəziyyəti kimi qiymətləndirsək bir-birindən fərqli müxtəlif “sülh”lərdən danışmaq olar.

Əvvəla, beynəlxalq miqyasda maraqların tamamilə üst-üstə düşməsi mümkün deyil. Əgər belə olarsa iki müxtəlif dövlətin mövcudluğuna ehtiyac qalmazdı – onlar birləşərdi. Dövlətlər arasında hansı isə müstəvidə: ya etnik-milli, ya iqtisadi, ya tarixi-siyasi (bir dövlətin başqa ölkələrlə tarixən artıq qarlaşmış və müqavilələrlə təsbit edilmiş münasibətləri), ya ideoloji aspektlərdə və buna uyğun milli maraqlarda fərqlərin olması labüddür.

Söhbət maraqların bu və ya digər müstəvidə əsasən üst-üstə düşməsindən, qismən üst-üstə düşməsindən və köklü surətdə fərqlənməsindən gedə bilər. Belə olduqda ölkələr arasındakı münasibətdə sülhün dayanıqlığı və daxili gərginlik dərəcəsi də bu maraqların eyniyyət və fərq dərəcələrinə uyğun olaraq formalaşır.

Tarixi-siyasi müstəvidə əsas gərginlik mənbəyi

bir qayda olaraq keçmişdə iki ölkə arasında baş vermiş müharibələr, ənənəvi ərazi iddialarıdır. Buraya çox vaxt etnik-milli və dini müstəvidəki problemlər də əlavə olunur. “Ənənəvi dostluq və “ənənəvi düşmənçilik” münasibətləri çox vaxt üçüncü ölkə ilə münasibətlərə də təsir edir. Belə ki, üçüncü ölkələrin ənənəvi dost ölkə ilə konfliktə girməsi və ya ənənəvi düşmənlə dostluq münasibətləri qurması münasibətlərdə gərginlik yaradır və sülhün dayanıqlıq dərəcəsi azalır (kövrəklik dərəcəsi artır). Belə ənənəvi münasibətlər müasir şəraitdə çox vaxt real maraqlarla üst-üstə düşmür. Məsələn, Rusiyanın iqtisadi maraqları Türkiyə və digər türkdilli dövlətlərlə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını tələb etsə də, Türkiyə ilə ənənəvi düşmənçilik hələ də ön plana çəkilir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları onun iqtisadi maraqlarına heç cür uyğun gəlmir. Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ənənəvi düşmənçilik mövqeyi, müntəzəm olaraq “erməni genosidi” mövzusunun müxtəlif ölkələrin parlament müzakirəsinə çıxarılması Ermənistanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərini daha da gərginləşdirir və regionda sülhün sarsılmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə sülhün dayanıqlılığının artması, (beynəlxalq münasibətlərdə stabilliyin möhkəmlənməsi), iqtisadi maraqların ön plana çəkilməsindən, etnik-milli və tarixi-siyasi müstəvilərdəki ənənəvi düşmənçilik mövqelərinin iqtisadi maraqların

xeyrinə tədricən aradan götürülməsi prosesindən asılıdır. Lakin təəssüf ki, iqtisadi maraqlar qarşılıqlı surətdə nəzərə alınmadıqda, milli egoizm özünü göstərdikdə – bu müstəvidə də sülhə əks-təsir çoxala bilər, sülhün daxili gərginliyi artar. Belə gərginlik, adətən, iki ölkə arasında deyil, üç və daha artıq ölkə arasında yaranır. Yəni bir ölkənin başqa bir ölkədə iqtisadi maraqlarının ödənilməsi üçüncü ölkənin həmin ölkədəki planlarına uyğun gəlmədikdə iqtisadi qarşıdurma siyasi müstəviyə keçə bilər. Hazırda Xəzər regionunda böyük neft yataqlarının olması və bunun istismarı uğrunda mübarizədə bir sıra böyük dövlətlərin maraqları toqquşur. Rusiya Xəzər neftinin çıxarılması, emalı və daşınması üçün investisiya imkanları olmadığından siyasi təzyiqlərə əl atır, o cümlədən, regiondakı konfliktlərdən, ilk növbədə Dağlıq Qarabağ konfliktindən və Ermənistan ərazisində hərbi bazaların olmasından bir faktor kimi istifadə edir. Dünya birliyi hərbi təcavüz edən ölkəyə nəinki silah satılması, hətta hər hansı bir sahədə kömək göstərilməsi əleyhinə çıxır, belə ölkələrə qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq olunur. Lakin Rusiya Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etmiş olan Ermənistana külli miqdarda hərbi yardım göstərir və bu regionda destabilizasiyanın əsas səbəblərindən biridir. Maraqlıdır ki, regionda həm iqtisadi, həm də siyasi maraqları olan ABŞ-da bu məsələdə anlaşılmaz (izah oluna bilməyən) mövqe tutur. ABŞ konqresi

işğalçı dövlət olan Ermənistana qarşı deyil, işğala məruz qalan Azərbaycana qarşı yardımın məhdudlaşdırılması barədə qərarlar qəbul edir.

Lakin bu cür ilk baxışda anlaşılmaz və paradoksal görünən qərarlar əslində böyük dövlətlərin regionda gərginliyi saxlamaq istəyinin təzahürüdür.

Beləliklə, iqtisadi müstəvidə problemlər siyasi müstəviyə keçir və regionda hərbi güc potensialı da bura əlavə olunur. Kiçik dövlətlər arasında sülhün kövrək olması, münaqişə ocaqlarının, yarı sülh, yarı müharibə şəraitinin saxlanması böyük dövlətlərə regionda öz geosiyasi planlarını həyata keçirmək sahəsində manevrlər etmək üçün imkan yaradır.

Hazırda planetimizin etnik münaqişələr baxımından ən qızğın regionlardan biri keçmiş SSRİ məkanıdır. SSRİ vahid güclü dövlət olduğu vaxtlarda heç bir xalq üçün müstəqillik imkanı olmadığından və daxili sərhədlər rəmzi səciyyə daşdığından burada etnik zəmində hər hansı münaqişəyə zəmin yox idi. Lakin elə ki, SSRİ dağıldı və bir çox milli dövlətlər yarandı, separatizm meyilləri gücləndi.

Bu gün dünyada sülhün təmin olunması xeyli dərəcədə keçmiş SSRİ məkanındakı vəziyyətdən asılıdır. Və ilk növbədə SSRİ-nin hərbi varisi kimi Rusiyanın seçdiyi inkişaf yolu bütövlükdə Avrasiya regionunda təhlükəsizliyin səviyyəsinə böyük təsir göstərə bilər. Belə ki, Rusiya iqtisadi cəhətdən geri qalsa da, böyük nüvə potensialına malikdir və bu fakt

dünyada sülh üçün təhlükə olaraq qalır. Demokratik ölkələrdə nüvə potensialının olması o dərəcədə təhlükəli deyil, nə dərəcədə ki totalitar rejimli dövlətlərdə. Ona görə də, Rusiyanın məhz bir demokratik ölkə olması regionda və dünyada sülhün təmin olunması üçün ən mühüm faktorlardan biridir.

Regionda sülhün xeyli dərəcədə iqtisadi amillərdən və beynəlxalq ticarət əlaqələrindən asılı olması dünyanın geopolitik xəritəsində iqtisadi faktorun nəzərə alınmasını tələb edir. Bu baxımdan, regiondakı dövlətlərin Qədim İpək Yolunun bərpası haqqında qəbul etdikləri qərarın təkcə iqtisadi yox, həm də böyük siyasi əhəmiyyəti vardır.

Hətta etnik zəmində yaranan münaqişələrin də sülh yolu ilə həll olunması üçün iqtisadi faktorun böyük rolu vardır. Etnik zəmində yaranmış ən mürəkkəb münaqişələrdən biri Dağlıq Qarabağ problemidir. Artıq neçə ildir ki, bu problemlə bağlı Azərbaycanla Ermənistan arasında *nə müharibə, nə sülh vəziyyəti* davam edir. Lakin tərəflərin maraqları arasında balans yaradılması, etnik mənafezlərlə iqtisadi mənafezlərin ortaq məxrəcə gətirilməsi istiqamətində axtarışlar aparılır. Bu baxımdan sülhün yeni konsepsiyası, maraqların tarazlaşdırılmasına əsaslanan dinamik sülh ideyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sülh vəziyyətinin dinamik strukturunun araşdırılması böyük dövlətlərin iqtisadi-siyasi və mədəni-mənəvi maraqlarının planetin geosiyasi xəritəsində

bir fon kimi götürülməsini və münasibətdə olan dövlətlərin öz maraqlarının bu fonda, bu kontekstdə ikinci qat kimi yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu struktura habelə hər bir ölkənin milli-mənəvi dəyərləri, din faktoru da daxil edilməlidir. Nəticədə sülhün strukturuna iqtisadi, siyasi, mədəni, milli-mənəvi və dini faktorların daxil edilməsi lazım gəlir. Burada beynəlxalq hüquqla, ümumbəşəri dəyərlərlə və böyük dövlətlərin maraqları ilə şərtlənən infrastruktur da əlavə edildikdə sülhün əslində necə mürəkkəb struktura malik olduğu ortaya çıxır.

Dağlıq Qarabağla bağlı məsələyə səthi yanaşdıqda belə təsəvvür yarana bilər ki, siyasət müstəvisində neçə illik gərgin mübarizədən sonra ortada heç bir real nəticə yoxdur. Lakin böyük siyasətdən başı çıxanlar bilirlər ki, son nəticəyə gedən yolda neçə-neçə görünməyən vəsilələr vardır. Hadisə müstəvisində məqsədə nail olmaq üçün əvvəlcə ideya müstəvisində ona ardıcıl surətdə yaxınlaşmaq, beynəlxalq ictimai rəyi, geosiyasi iqlimi, sosial-psixoloji infrastrukturunu əlverişli vəziyyətə gətirmək tələb olunur.

Siyasət hadisələrin görünən tərəfi ilə yanaşı böyük zaman və məkan kəsiklərindəki proyeksiyalarını, aysberqin alt qatını da nəzərə almağı tələb edir. Nə qədər paradoksal görünsə də, kiçik ölkələrin siyasət müstəvisindəki problemləri böyük ölkələrinkin-

dən böyük olur. Güc çox olan yerdə siyasət bıçağı korş halda da kəsir. Güc az olanda, ölkə kiçik olanda və öz istəyindən asılı olmadan böyük geosiyasi oyunların mərkəzinə cəlb olunanda ağırlıq siyasətə, siyasi liderin üzərinə düşür. Məhz bu zaman siyasətdə yeganə düzgün olan gedışləri tapmaq, böyük dövlətlərin bizim üçün hazırladığı qıl körpüsündən keçmək, hələ üstəlik koru da körpüdən keçirmək lazım gəlir. Real həyatda, praktik fəaliyyətdə qəti addım atmaq, bir dəfə düzgün biçmək üçün fikir dünyasında bütün mümkün variantları yüz dəfə ölçmək lazım gəlir.

Taleyn qismətindən biz yeni, hələ tarixin sınaqlarından çıxmamış yollarla gedirik. Bir tərəfdən, imperiyanın rəsmi buxovlarından azad olsaq da, hələ onun iqtisadi və siyasi təzyiq dairəsindən tamamilə çıxmamış müstəqil dövlət qurmaq sınağından keçirik. Digər tərəfdən, içərisində yetişdiyimiz sosializm cəmiyyətindən azad iqtisadi münasibətlərə, vətəndaş cəmiyyətinə doğru yol tutmuşuq. Bunların hər ikisi çətin sınaqdır. Lakin vəziyyət onunla mürəkkəbləşir ki, biz bu ağır yolu çiynimizdə Dağlıq Qarabağ problemi deyilən bir yüklə keçməliyik.

Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi, spesifik, dünyada analoqu olmayan mürəkkəb problemlərdən biridir. Ona görə yox ki, burada ədalətli həll yolu tapmaq çətinidir. Xeyr, əksinə, ədalət mövqeyindən yanaşdıqda burada əslində heç problem də yoxdur. Çətinlik

də elə problem olmayan yerdə problem yaradılmasındadır. Və haqsız bir iddianın beynəlxalq problem səviyyəsinə qaldırılmasında maraqlı olan tərəflərin mövqelərini tarixi və hüquqi ədalət mövqeyi ilə bir araya sığışdırmaqdadır.

Dağlıq Qarabağ probleminə və onunla bağlı beynəlxalq miqyasda qəbul olunan sənədlərə üç müstəvidə yanaşmaq olar:

- 1) Əxlaqi müstəvidə və ya “adi şüur” səviyyəsində;
- 2) Hüquqi müstəvidə; formal məntiq səviyyəsində;
- 3) Siyasi müstəvidə; pragmatik təfəkkür səviyyəsində.

Birinci mövqedən yanaşdıqda Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi cinayətlərə görə gərək bütün dünya birliyi təcavüzkar bir dövlət olan Ermənistan qarşı ən ciddi sanksiyalar tətbiq edəydi, onu faşizmdə, genosiddə günahlandırardı, lənətlə damğalayaydı.

Əsasən ancaq bizə məlum olan faktlar mövqeyindən, haqq-ədalət mövqeyindən yanaşdıqda Ermənistan nə cəza verilərsə verilsin, yenə də azdır, onun günahına adekvat ola bilməz.

Müxalifət məsələyə birinci mövqedən yanaşdığına görə dünya birliyinin Dağlıq Qarabağ probleminə münasibətindəki təkamülü görə bilmir və ya görmək istəmir.

Ancaq siyasətdən xəbərsiz adamlar, sadələvh-

lər, diletantlar siyasi mübarizə meydanına əxlaqi kateqoriyalarla, yalnız özlərinə məlum faktlara söykənən haqq-ədalət ideyaları ilə çıxırlar.

Lakin hətta “adi şüur” səviyyəsində, ictimai rəyin haqq-ədalət tərəzində də hadisələri beynəlxalq aləmə olduğu kimi deyil, ermənilərin xeyrinə təhrif olunmuş şəkildə çatdırıldığı faktı ilə hesablaşmalı və nə qədər gec də olsa informasiya mübarizəsindəki boşluqları doldurmağa çalışmalıyıq. Sumqayıt hadisəsinin iç üzünü dünyaya açılmadan, Xocalı faciəsi dünyaya çatdırılmadan biz əxlaq müstəvisində də “günahkar” obrazında qalacağıq.

Hüquqi müstəvidə yanaşdıqda, yenə də ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipinə görə dünya ictimaiyyəti Ermənistanı təcavüzkar bir ölkə kimi pisləməli, ona qarşı sanksiyalar tətbiq olunmalı idi. Lakin ermənilər burada da manevr edərək millətlərin öz müqəddəratını həll etmək hüququ ilə fikirləri çaşdırır, guya vaxtilə Dağlıq Qarabağda ermənilərin hüquqlarının tapdalandığını, onların milli məninin təzyiq altında qaldığını və xilas üçün müstəqilliyin yeganə vasitə olduğunu “isbat” etməklə ərazi toxunulmazlığı ilə milli özünü təmin etmək hüququ arasında paritet yaratmağa çalışırlar. Digər tərəfdən də, ərazinin əslində guya ermənilərə məxsus olması və qırmızı inqilabın ədalətsiz qərarı ilə Azərbaycana verilməsi və indi tarixi səhvləri düzəltməyin labüdlüyü barəsindəki hədyanlarla avropalıları “çaşdırırlar”. Əlbəttə,

Avropanı çaşdırmaq o qədər də asan deyil. Onlar həqiqəti bilməmiş olmazlar. Lakin, görünür, məhz həqiqəti görməkdə maraqlı olmadıqlarından həqiqətə bənzədilmiş versiyaları həqiqət kimi qəbul etməyə hazırdırlar.

Beləliklə, hüquqi müstəvidə də ermənilər böyük səylərlə tarix və ictimai rəylə manipulyasiya edərək müəyyən paritet yaratmağa nail olublar.

Siyasi müstəviyə gəldikdə isə, burada *həqiqət* daha az rol oynayır.

Siyasəti fəlsəfədən fərqləndirən də budur ki, o, hadisələrin özündən çox, onların dünya birliyinə necə təqdim olunmasına, artıq formalaşmış ictimai rəyə, dövlətlərin *daha global* mənafeələrinə söykənir.

* * *

Bu gün reallıq bundan ibarətdir ki, Azərbaycanın torpaqları işğal olunmuşdur. Bir milyon nəfərədək qaçqın və məcburi köçkün vardır və onlar ən elementar insan hüquqlarından belə məhrum olmuşlar. Nə biz, nə də insan hüquqlarına hörmətlə yanaşan istənilən beynəlxalq təşkilat, tərəqqipərvər qüvvələr yüz minlərlə insanın belə acınacaqlı vəziyyətinin uzun müddət davam etməsinə razı ola bilmərik.

Lakin reallıq həm də bundan ibarətdir ki, Cənubi Qafqazda sabitlik olmadan və qonşu dövlətlərlə iqtisadi əlaqələr qurmadan Ermənistan iqtisadi

cəhətdən inkişaf edə bilmir, iqtisadi çətinliklər keçirir. Bu cür yaşamaq onlara da sərf etmir. Avropa və Amerika Ermənistanı bu vəziyyətdən çıxarmaq və Qafqazdakı iqtisadi layihələrdə onların iştirakını təmin etmək məqsədi ilə bizə təzyiq göstərilir. Lakin təəssüf ki, bunun müqabilində onlara BMT-nin qərarlarını yerinə yetirmək istiqamətində heç bir təzyiq göstərilir. Münaqişənin həlli üçün heç şübhəsiz, ilk növbədə böyük dövlətlərin mövqeyi daha rəşional olmalıdır. Sivilizasiyalararası dialoqun alınması üçün lobbiciliyin təsirləri aradan gütürülməli, dini təssübkeşlik kimi subyektiv amillərə yol verilməməlidir.

Yeni əsr yeni meyarlar, yeni mübarizə üsulları ilə səciyyələnilir. XXI əsrdə sərhəd rolunu tikanlı məftillər deyil, gömrük məntəqələri əvəz edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə torpaq uğrunda mübarizə iqtisadi maraqlar və nəqliyyat dəhlizləri uğrunda mübarizə ilə əvəzlənilir. Yeni əsrdə isə qloballaşmanın yeni formulu mədəni-mənəvi sədləri keçmək, öz mənəvi prinsiplərini daha böyük ərazilərə yaymaqdan ibarətdir.

Bu gün kiçik dövlətlərin bu prosesə öz simasını saxlamaqla qatıla bilməsi, mədəniyyət müxtəlifliyinin saxlanılması üçün xüsusi səylər göstərilməlidir.

Son illərdə Azərbaycanda gedən integrativ proseslər Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında səmərəli dialoqun təmin edilməsi sahəsində bir nümunə, pozitiv təcrübə kimi dəyərləndirilə bilər.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	5
Qloballaşma, yoxsa qlobal sivilizasiya?!	23
Mədəniyyət və ideologiya	40
Şərq və Qərb sivilizasiyaları:	
milli və dini aspektlər	61
<i>Şərq ruhu</i>	72
<i>Bütün dinlər şərq hadisəsidir</i>	78
<i>Din və ideologiya</i>	81
<i>Qərb ruhu</i>	89
Şərq və Qərb düşüncə tərzı.....	93
Şərqdə və Qərbdə ictimai təşkilatlanma	112

Sivilizasiya və cəmiyyət	127
Sivilizasiya və texniki-iqtisadi inkişaf	143
Sivilizasiya və iqtisadi qloballaşma.....	172
Sivilizasiya və mənəviyyat	198
Sivilizasiyada xərçəng: terror və onun ideoloji resursları	219
Sivilizasiya və sülh mədəniyyəti	239